

DEMOGRÁFIA

NÉPESSÉGTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

6. ÉVF. 3. SZÁM

BUDAPEST

1963

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DEMOGRÁFIAI ELNÖKSÉGI BIZOTTSÁGA
ÉS A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ACSÁDI GYÖRGY, BARSY GYULA, EMBER GYŐZŐ,
ERDEI FERENC, HAHN GÉZA, HUSZÁR ISTVÁN,
KLINGER ANDRÁS, PÉTER GYÖRGY (a szerkesztő bizottság
elnöke), SZABADY EGON (felelős szerkesztő), VINCZE ISTVÁN

ДЕМОГРАФИЯ

Журнал демографических наук Демографической Комиссии Президиума
Венгерской Академии Наук и Центрального Статистического Управления

[Адрес редакции : Будапешт, II. Будаи Ласло ул. 1—3.

Подписку направлять по адресу : «Культура», Внешнеторговое предприятие по продаже
книг и журналов. Будапешт 62, П. Я. 149.

DEMOGRÁFIA

Review of Population Sciences of the Presidential Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences and the Central Statistical Office

Editorial Office: Budapest II. Buday László u. 1—3.

Orders may be placed with KULTURA, Hungarian Trading Company for Books and Newspapers
(Budapest 62, P. O. B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals.

Subscription for a year : US \$ 4,40

A TERMÉKENYSÉG ÉS A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGEZŐDÉS

tárgykörében Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián

1962. november 28—30. között tartott

NEMZETKÖZI DEMOGRÁFIAI SYMPOSION

munkaüléseinek vitaanyaga*

TARTALOMJEGYZÉK

I. munkaülés

CSALÁDNAGYSÁG ÉS TERMÉKENYSÉG 285

Elnök: *Rosset, E.*, rapportőr: *Miltényi K.*

Résztvevők: *Acsádi Gy., Bojarszkij, A. Ja., Breznik, D., Hirschler I., Klinger A., Pavlik, Z., Pressat, R., Theiss E.*

II. munkaülés

A TERMÉKENYSÉG ELŐREBECSLÉSE ÉS NEMZETKÖZI ÖSSZE- HASONLÍTÁSA 302

Elnök: *Bene L.*, rapportőr: *Theiss E.*

Résztvevők: *Acsádi Gy., Breznik, D., Ferenbac, I., Fuchs, H., Hansluwka, H., Macura, M., Péter Gy., Rosset, E., Szabady E.*

Az I. és II. munkaülés folytatása 316

Résztvevők: *Juvancz I., Miltényi K., Mehlan, K. H., Nullsch, G., Pressat, R., Szabady E.*

III. munkaülés

A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGEZŐDÉS ÉS DEMOGRÁFIAI HATÁSAI 322

Elnök: *Szabady E.*, rapportőr: *Vukovich Gy.*

Résztvevők: *Bojarszkij, A. Ja., Ferenbac, I., Fuchs, H., Klinger A., Macura, M., Mehlan, K. H., Rosset, E., Szabady E.*

IV. munkaülés

A FALU ÉS A VÁROS DEMOGRÁFIAI KÜLÖNBSEGEI 338

Elnök: *Bojarszkij, A. Ja.*, rapportőr: *Barsy Gy.*

Résztvevők: *Bene L., Burkhardt, F., Ferenbac, I., Fuchs, H., Macura, M., Mendöl T., Pallós E., Vosztrikova, A. M.*

V. munkaülés

A VÁNDORLÁSOK OKOZTA STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSOK 354

Elnök: *Fuchs, H.*, rapportőr: *Acsádi Gy.*

Résztvevők: *Ban, M., Fuchs, H., Hansluwka, H., Kulcsár K., Theiss E., Vincze I.*

VI. munkaülés

A HÁZASSÁG ÉS A VÁLÁS TÁRSADALMI-FOGLALKOZÁSI ÖSZ- SZEFÜGGÉSEI 366

Elnök: *Macura, M.*, rapportőr: *Klinger A.*

Résztvevők: *Fuchs, H., Lungwitz, K., Mehlan, K. H., Nemeskéri J., Pressat, R., Tamásy J.*

Szabady E.: Zárszó 379

* A Nemzetközi Demográfiai Symposion elnöki megnyitóját és a megvitatott tanulmányokat a Demográfia 1062. évi V. évf. 4. száma a 383—599. oldalakon közölte.

FIGYELŐ

Hírek	381
Demográfiai folyóiratszemle	382
Demográfie	382
The Milbank Memorial Fund Quarterly	383
Population	385
Population Index	386
Population Review	388
Population Studies	389
Stanovništvo	391

IRODALOM

KÖNYVEK

<i>Holzer, J.</i> : A demográfiai elemzés alapjai. Warszawa, 1963. (A. R.).....	392
<i>Tibbits, C.</i> : Társadalom-gerontológiai kézikönyv. Az öregedés társadalmi aspektusai. Chicago, 1960. (Cs. Sz. L.).....	393
A demográfiai fejlődés 1956—1976-ig Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. <i>O. E. C. E.</i> , 1961. (A. R.).....	394

FOLYÓIRATOK

<i>Collver, A.</i> : A családciklus Indiában és az Egyesült Államokban. <i>American Sociological Review</i> . 1963. Febr. (V. Gy.).....	395
<i>Carter, C. O.</i> : A társadalmi csoportok termékenységének változó sajátosságai Északnyugat-Európában és Észak-Amerikában. <i>Eugenics uarberly</i> . 1962. No. 3. (Th. E.).....	396
<i>Dousa, S.</i> : A háztartások összetételének távlati meghatározásával kapcsolatos problémák. <i>Statistický Obzor</i> , 1959. No. 12. (T. J.).....	397
<i>Dousa, J.</i> : Hozzászólás a lakásszínvonal emeléséhez a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. <i>Demografie</i> . 1961. No. 4. (T. J.).....	398
<i>Hyrenius, H.</i> : Demometriai elemzés elektronikus számológépek felhasználásával. <i>Statistik Tidskrift</i> . 1961. No. 11. (T. K.).....	399
<i>Dalenius, T.</i> : Összeírások és mintavételi megfigyelések hiányos adatainak automatikus becslése. <i>Statistisk Tidskrift</i> . 1962. No. 7. (T. K.).....	399
<i>Gibbs, J. C.—Martin, W. T.</i> : Városiasodás, technika és munkamegosztás. <i>American Sociological Review</i> . 1962. No. 5. (Th. E.).....	401
<i>Przelakowski, W.</i> : A gazdasági fejlődés és a népesség növekedése Lengyelország egyes gazdasági övezeteiben. <i>Ekonomista</i> . 1963. No. 2. (A. R.).....	402

Utánnymás csak a forrás megjelölésével

ПЛОДОВИТОСТЬ И ОБЩЕСТВЕННАЯ РЕСТРАТИФИКАЦИЯ

материал рабочих заседаний, состоявшегося в
Будапеште с 28 по 30 ноября 1962 года в орга-
низации Венгерской Академии наук

МЕЖДУНАРОДНОГО ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО СИМПОЗИУМА*

СОДЕРЖАНИЕ

Первое рабочее заседание

ВЕЛИЧИНА СЕМЬИ И ПЛОДОВИТОСТЬ 285

Председатель: Э. Россет, докладчик: К. Милтени.

Участники: Д. Ачади, А. Я. Боярский, Д. Брезник, И. Хуришер,
А. Клинггер, Э. Павлик, Р. Пресса, Э. Тейсс.

Второе рабочее заседание

ПРОГНОЗ И МЕЖДУНАРОДНОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ ПЛОДО-
ВИТОСТИ 302

Председатель: Л. Бене, докладчик: Э. Тейсс.

Участники: Д. Ачади, Д. Брезник, А. Ференбац, Г. Фукс, Х.
Ханслувка, М. Мацура, Д. Петер, Э. Россет, Э. Сабади.

Продолжение дискуссии, начатой на первом и втором заседаниях.. 316

Участники: А. Юванц, К. Милтени, К. Х. Мелан, Г. Нултч,
Р. Песса, Э. Сабади.

Третье рабочее заседание

ОБЩЕСТВЕННАЯ РЕСТРАТИФИКАЦИЯ И ЕЕ ДЕМОГРАФИ-
ЧЕСКИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ 322

Председатель: Э. Сабади, докладчик: Д. Вукович.

Участники: А. Я. Боярский, А. Ференбац, Г. Фукс, А. Плинггер,
М. Мацура, К. Х. Мелан, Э. Россет, Э. Сабади.

Четвёртое рабочее заседание

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ РЕЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ГОРОДОМ И ДЕ-
РЕВНЕЙ 338

Председатель: А. В. Боярский, докладчик: Д. Барши.

Участники: Л. Бене, Ф. Буркхард, А. Ференбац, Г. Фукс, М. Ма-
цура, Т. Мендел, Э. Паллош, А. М. Вострикова.

Пятое рабочее заседание

СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ, ВЫЗВАННЫЕ МИГРАЦИЕЙ. 354

Председатель: Г. Фукс, Докладчик: Д. Ачади.

Участники: М. Бан, Г. Фукс, Х. Ханслувка, П. Пулчар, Э. Тейсс,
И. Винце.

* Настоящий выпуск ДЕМОГРАФИИ содержит материал дискуссии Демографического Симпозиума, организованного Демографической Комиссией Президиума Венгерской Академии Наук с 28-ого по 30-е ноября 1962 года. Тексты вступительного слова председатели и трудов, посланных на Симпозиум, были опубликованы в 4-ом выпуске 1962 года с резюме на русском и английском языках. Так как полный материал Симпозиума выходит в свет на иностранном языке ещё в этом году, то в этом выпуске не публикуем резюме дискуссии на русском и английском языках.

Шестое рабочее заседание

ОСЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ БРАКОВ И РАЗВОДОВ 366

Председатель: *М. Мацура*, докладчик: *А. Клиггер*.

Участники: *Г. Фукс, К. Луневец, К. Х. Мелан, Й. Немешкери, Р. Пресса, Й. Тамаш*.

Э. Сабади: Заключительная речь. 379

ОБОЗРЕНИЕ 381

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ 392

Перепечатка разрешается только с указанием источника

Fertility and social stratification
 Materials of the discussions on the sessions of
 INTERNATIONAL DEMOGRAPHIC SYMPOSIUM
 held the 28 November—30 November 1962 in Budapest*

C O N T E N T S

First session	
FAMILY SIZE AND FERTILITY.....	285
Chairman: <i>E. Rosset</i> , rapporteur: <i>K. Millényi</i>	
Participants: <i>Gy. Acsádi, A. Ja. Bojarskij, D. Breznik, I. Hirschler, A. Klinger, Z. Pavlik, R. Pressat, E. Theiss</i>	
Second session	
FERTILITY PROJECTION AND ITS INTERNATIONAL COMPARABILITY	302
Chairman: <i>L. Bene</i> , rapporteur: <i>E. Theiss</i>	
Participants: <i>Gy. Acsádi, D. Breznik, I. Ferenbac, H. Fuchs, H. Hansluwka, M. Macura, Gy. Peter, E. Rosset, E. Szabady</i>	
Continuation of the first and second session.....	316
Participants: <i>I. Juvancz, K. Millényi, K. H. Mehlan, G. Nullsch, R. Pressat, E. Szabady</i>	
Third session	
SOCIAL STRATIFICATION AND ITS DEMOGRAPHIC EFFECTS.....	322
Chairman: <i>E. Szabady</i> , rapporteur: <i>Gy. Vukovich</i>	
Participants: <i>A. Ja. Bojarskij, I. Ferenbac, H. Fuchs, A. Klinger, M. Macura, K. H. Mehlan, E. Rosset, E. Szabady</i>	
Fourth session	
DEMOGRAPHIC DIFFERENCES BETWEEN VILLAGE AND TOWN.....	338
Chairman: <i>A. Ja. Bojarskij</i> , rapporteur: <i>Gy. Barsy</i>	
Participants: <i>L. Bene, F. Burkhardt, I. Ferenbac, H. Fuchs, M. Macura, T. Mendöl, E. Pallós, A. M. Vostrikova</i>	
Fifth session	
STRUCTURAL CHANGES CAUSED BY MIGRATION.....	354
Chairman: <i>H. Fuchs</i> , rapporteur: <i>Gy. Acsádi</i>	
Participants: <i>M. Ban, H. Fuchs, H. Hansluwka, K. Kulcsár, E. Theiss, I. Vincze</i>	

* The present number of DEMOGRAFIA contains the material of the discussions of the Demographic Symposium organized by the Presidential Committee for Demography of the Hungarian Academy of Sciences, held the 28 November—30 November 1962. The presidential opening address and the lectures presented in writing were published in No. 4, 1962, of DEMOGRAFIA, together with Russian and English summaries. As the complete material of the Symposium will be published this year in English, this number does not contain summaries in Russian and English.

Sixth session

SOCIAL STATUS CONNECTIONS BETWEEN MARRIAGE AND DIVORCE 366

Chairman: *M. Macura*, rapporteur: *A. Klinger*Participants: *H. Fuchs, K. Lungwitz, K. H. Mehlman, J. Nemeskéri, R. Pressat, J. Tamásy**E. Szabady*: Closing words 379

CHRONICLE 381

REVIEWS 392

Reproduction permitted only with indication of the source

I. MUNKAÜLÉS

CSALÁDNAGYSÁG ÉS TERMÉKENYSÉG

ELNÖK: ROSSET, EDWARD (Lengyelország)
RAPPORTÓR: MILTÉNYI KÁROLY (Magyarország)

Rosset, Edward (Lengyelország): Mindnyájunk nevében megköszönöm a Magyar Tudományos Akadémiának, *Péter György* miniszternek, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának azt, hogy lehetővé tette, hogy itt összeüljünk és megvitassuk a demográfiai tudomány rendkívül fontos és nagyjelentőségű problémáit. A munkaülés rapportőre *dr. Miltényi Károly*; felkérem tartsa meg beszámolóját a családnagyság és termékenység témájáról.

RAPPORTÓRI BESZÁMOLÓ
MILTÉNYI KÁROLY (Magyarország)

Tisztelt Elnök úr, tisztelt Munkaülés! A jelzett témakör kérdéseit — a születésszabályozást alkalmazó gazdaságilag fejlett országok viszonyait véve tekintetbe — a következő főbb pontok köré igyekeztem tömöríteni:

1. A kívánatosnak tartott ideális családnagyság, illetve gyermekszám.
2. Az ideális és a tényleges családnagyság eltérései, a születésszabályozás kérdései.
3. A termékenységmérés módszertana.

Az első kérdéskör a demográfiai magatartás szociológiai, közgazdasági és lélektani összefüggéseit vizsgálja. Ennek jelentőségét aláhúzza az a körülmény, hogy ma már Európában és a gazdaságilag fejlett országokban a családnagyság tudatos megtervezése és e terveknek a születésszabályozás eszközeivel való hozzávetőleges megvalósítása általánossá vált. Közismert, hogy a kívánatosnak tartott családnagyság az ipari civilizáció fejlődése során csökkent. Ismeretes ennek gazdasági háttere. A gyermekmunka eltiltása, illetve korlátozása és a kötelező iskolai oktatás kiterjesztése nyomán a gyermekekkel kapcsolatos családi terhek, kötelezettségek fokozódtak. Ezek megtérülési lehetősége eltolódott és bizonytalanra vált. Megítélésünk szerint még nagyobb jelentősége volt e folyamatban az új társadalmi munkamegosztásnak, amely a család termelői, fogyasztói egységét nagymértékben felbomlasztotta. A család tagjai egyénileg, egymástól függetlenül vesznek részt a társadalmi munkában. Részben ebből adódóan, részben a háztartási munkák gépesítéséből, illetve az iparba és a szolgáltatások körébe való áttolódásukból következően a fogyasztás is mind nagyobb mértékben a családi,

háztartási kereteken kívül történik. Ugyanígy a családon kívüli tényezők vették át nagyrészt a gyermekek oktatását, bizonyos mértékig nevelésüket is. Mindez természetesen csökkenti a család kohéziós erejét és múltbeli tapasztalataink szerint mérséklőleg hat a termékenységre is.

Ugyanígy irányban hat a nők fokozódó munkábaállása, új, családon kívüli szerepköre, megváltozott ambíciójuk, beállítottságuk, időbeosztásuk. Valószínű, hogy a család gazdasági egységének felbomlása a technikai és társadalmi fejlődés nyomán bizonyos mértékig a jövőben is fokozódni fog. Ugyanakkor várható azonban a munkaidő jelentős, részben már megkezdődött csökkenése is, amely így a szabadidő terjedelmét és társadalmi jelentőségét nagymértékben megnöveli. Véleményünk szerint azért a családi élet stabilitásában a jövőben nagymértékben szerepet fog játszani az a tényező is, hogy a szabadidő eltöltésében milyen szerepe lesz a családnak. Ezt illetően elég nehéz jóslatokba bocsátkozni. Egyfelől kétségtelen, hogy a modern szórakozási lehetőségek nagyrésze generáció-specifikus, vagyis szülőket és a gyermekeket gyakran elkülöníti. Másrészt viszont számos új technikai vívmány lényegesen fokozza a család közös időtöltésének lehetőségeit is. E tekintetben utalhatunk például a televízióra, amely a régi idők szimbólikus családi tűzhelyének sok vonatkozásban jogutódjává lett. Hasonló a helyzet több olyan modern felszerelési tárggyal, melyet a család tagjai közösen használnak, például a gépkocsi, ami egymásra utaltságukat, az összetartozás érzését is feltétlenül növeli. Változatlanul fenn fog állni még hosszabb ideig a lakásközösség is, amely a jelenlegi családi közösségeknek is egyik leglényegesebb tényezője.

A családi élet társadalmi-gazdasági tényezőinek elemzésekor természetesen tudatában vagyunk annak is, hogy a család egyúttal érzelmi, morális közösség is, az objektív tényezők hatása azonban a szubjektív mozzanatok során is nyilvánvalóan erősen érvényesül. A jövőt illetően nyitott kérdésnek tartjuk azt is, hogy a család kohéziós ereje és a kívánt gyermekszám között egyértelműen pozitív összefüggés fog-e fennállni, amint ezt az eddigiek során hallgatólagosan feltételeztük, idevonatkozó, egyébként meglehetősen hézagos ismereteink alapján.

Mind ez ideig e kérdéskörön belül az egyének, illetve a családok spontán magatartásával foglalkoztunk. Kétségtelen azonban, hogy a társadalomnak, illetve államnak lehetősége van a legkülönbözőbb eszközök révén, például családi teher-kiegyenlítés, munkajogi, szociálpolitikai intézkedések stb. útján e magatartás befolyásolására. Különösen megvan erre a lehetőség a szocialista országokban, ahol az állami tervgazdálkodás lehetővé teszi a gazdaságpolitikai és társadalompolitikai, illetve népesedéspolitikai célkitűzések összhangba hozását. Várható tehát, hogy a termékenység jövőbeni alakulásában a társadalmi célkitűzések és az ezekkel összhangban levő népesedéspolitikai intézkedések is szerepet fognak játszani.

Ezzel összefüggésben utalhatunk például a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusán elhangzott bejelentésekre a szülési szabadság növeléséről, a családi pótlék felemeléséről és még néhány munkajogi kedvezményről a szüléssel kapcsolatban. E tervezett intézkedések népesedéspolitikai célzata nyilvánvaló.

A kívánatos gyermekszám csökkenését fokozta a bekövetkezett egészségügyi fejlődés is, a csecsemő- és gyermekhalandóság nagymértékű csökke-

nése. Ennek nyomán ugyanis a kívánt családnagyság lényegesen kisebb számú szüléssel érhető el, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Minthogy a gazdaságilag fejlett országokban a csecsemő- és gyermekhalandóság már meglehetősen alacsony szinten áll, e tekintetben a további lehetőségek igen korlátozottak. Ez a kérdés egyébként már átvezet a második ponthoz, a kívánatos és tényleges termékenység közötti különbségekhez.

A születésszabályozás célja a tényleges termékenységnek a kívánt gyermekszámmal való összhangba hozása. Az esetek kisebb, de nem jelentéktelen részében ez a ténylegesen alacsony termékenység fokozását, illetve a meddőség megszüntetését célozza. Az esetek túlnyomó részében viszont a nagyarányú biológiai lehetőségek korlátozását jelenti a fogamzásgátlás, illetve a terhességmegszakítás módszereivel. A születésszabályozás mindkét irányának jelentős irodalma van. E vitaülés dolgozatai közül *Breznik* dr. tanulmánya a meddő házasságok kérdéseivel foglalkozik az 1953. évi jugoszláv népszámlálás adatai alapján. Vizsgálja a feleség házasságkötési életkorának és a meddő házasságok arányának összefüggéseit, s ezt rendkívül plasztikusan egy olyan exponenciális függvénnyel fejezi ki, amelyben a feleség házasságkötési életkora a megadott állandó hatványkitevőjeként szerepel. Idevonatkozó táblázatai az elméleti értékek és a tapasztalati adatok csaknem teljes azonosságát bizonyítják s egyben rámutatnak az életkor nagy jelentőségére e tekintetben. Adatai szerint például a nő 20 éves korában kötött házasságok 5%-a, 25 éves korában 10%-a, 30 éves korában 17%-a, 40 éves korában 55%-a és 45 éves korában 96%-a steril.

Szerző ezeket az arányokat nemzetközi viszonylatban magasnak tartja. Megjegyezzük azonban, hogy a magyar népszámlálások és a magyar Meddőségvizsgáló Intézet adatai, illetve becslései ezekhez közelállanak. Igen érdekes a dolgozatban a sterilizálás társadalmi rétegek, illetve a nő iskolai végzettsége szerinti vizsgálata. Ez a nem mezőgazdasági foglalkozásúaknál tapasztalható magasabb sterilitást jelzi; ugyancsak pozitív összefüggés tapasztalható a nő iskolai végzettsége és a sterilitás aránya között. Minthogy azonban a vizsgálat népszámlálási adatokon alapul, ezért mind a biológiai sterilitás, mind pedig az esetleges tudatos születéskorlátozás hatását együttesen tünteti csak fel. Így nem állapítható meg, hogy a társadalmi rétegek illetve a kulturális szint szerint mutakozó különbségekben milyen méretű volt a születéskorlátozás hatása. Nagyon érdekesnek tartanám, ha a szerző e tekintetben kifejténé véleményét, különösen azért, mert a különbségek rendkívül nagyok. Így például az iskolázatlanok 5% körüli meddőségi arányával szemben az egyetemet végzett nőknél ez közel 20%.

Érinti a teljes, illetve részleges sterilitás kérdését *Pressat* dolgozata is, amely a közvéleménykutatások során megállapított ideális családnagyság és a tényleges termékenység összefüggéseinek kérdéseit tárgyalja. Megállapítja, hogy ha azt tételezzük fel, hogy a házaspárok viselkedése megegyezik az általuk elképzelt ideállal, vagyis hogy minden házaspár azt a családnagyságot igyekszik elérni, amelyet kíván, és azt nem haladja túl, úgy bizonyos, hogy az ideálisnak tekintett termékenységet társadalmi szinten ténylegesen nem érik el, minthogy egyes házaspárok a kívánt utódszám megvalósítása során fiziológiai akadályokba fognak ütközni. Az ideális termékenység és a tényleges termékenység közötti különbség a házasságkötési életkorral növekszik. Számításai szerint az ideális gyermekszám túllépésétől való teljes

tartózkodás esetén azt csupán 79—87%-ban valósítanak meg. Ugyanakkor *Pressat* megállapítja, hogy jelenleg a tényleges termékenység nagyobb, mint az ideálisnak tartott, mivel azoknak a házaspároknak az aránya, amelyek a tervezett gyermekszámot túllépik, nagyobb, mint azoké, amelyek azt biológiai okokból nem tudják elérni. Ebből következően a szerző szerint várható, hogy tökéletes fogamzásgátló eszköz elterjedése esetén Franciaországban a termékenység legalább 25%-kal csökkenne.

Véleményünk szerint e tekintetben alapvető különbség van a művi vetélést az anya kívánságára engedélyező, illetve az engedélyt szigorú feltételekhez kötő országok között. Az előbbieken ugyanis a tervezett gyermekszámot túllépők csoportja gyakorlatilag megszűnt. Magyarországon például jelenleg a születéseknek mintegy 95%-a kifejezetten célzott, tervezett terhességből adódik. A fogamzásgátlás fogyatékoságait ugyanis a legális terhességmegszakítás rendszere csaknem teljes egészében korrigálja. A terhességmegszakítás legalitása nyomán megszűnik annak társadalmi elítélése is, szakszerű gyógyintézetű lebonyolítása pedig az egészségügyi szövődmények arányát és veszélyét minimálisra csökkenti. *Pressat* becslésének helyességét viszont — megítélésünk szerint — alátámasztja az a körülmény is, hogy a terhességmegszakítás legalis rendszerét bevezető országok egy részében nagyjából hasonló mértékű születéscsökkenés be is következett.

E kérdéssel egyébként behatóan foglalkozott *Mehlan* professzor is a Nemzetközi Családtervezési Szövetség 1962. évi vassói konferenciáján. Hangsúlyozta, hogy az abortuszok legalizálása elsősorban az illegális abortuszok számát csökkenti, ezért egészségügyi szempontból feltétlenül kedvező, utalt azonban az egyidejűleg jelentkező születéscsökkenés tényére is. Megítélésünk szerint egyébként a születéscsökkentő hatás nemcsak a nem kívánatos szülések megszűnéséből adódik, hanem a szülések halogatásából is. Erre utal például az, hogy egy reprezentatív adatfelvétel során a megkérdezett művileg vetelő nők 38%-a azt a választ adta, hogy a továbbiakban még kíván szülni. A halogatásnak a születéscsökkenésben betöltött jelentőségére hívta fel a figyelmet *K. H. Mehlan* — *S. Falkenthal* dolgozata, amely a szülési intervallum jelentőségét vizsgálja a nő termékenysége és egészsége szempontjából. A dolgozat 6 200 nő megkérdezése alapján megállapítja, hogy az intervallum a szülési sorszám növekedésével egyidejűleg folyamatosan csökken. Az első szüléstől a másodikig 32 hónap, a harmadik és a negyedik szülés között 24 hónap, az ötödik és a hatodik szülés között 19 hónap volt. A családok gyermekszáma és a szülési intervallumok átlaga között fordított összefüggés van. Az egyes családokon belül viszont az intervallum növekedése figyelhető meg a szülés sorszámának növekedésével párhuzamosan.

Vizsgálataik alapján szerzők arra a következtetésre jutnak: a népesség jellemző alapbeállítottsága, hogy a következő gyermek szülését elhalasztják anélkül, hogy döntöttek volna abban a kérdésben, legyen-e még gyermekük a jövőben vagy sem. Ezért a születések számának csökkenése és a szülések halogatása lélektanilag összefüggő jelenségek.

Az ideális és tényleges termékenység közötti eltérések vizsgálatánál már felmerült — például *Pressat* dolgozatában is — az a kérdés, hogy az ideálisnak tartott gyermekszám mennyiben elégíti ki a népesség reprodukciójának igényeit. Ez a rendkívül vitatott és bonyolult kérdés szükségképpen felveti a termékenységmérés módszertanának problémáját is. Ezt csupán

egészen röviden kívánom érinteni annál is inkább, mert e témakörrel a 2. munkakülés is foglalkozni fog.

Theiss professzor idevonatkozó dolgozata a kohorsz-elemzés előnyeit hangsúlyozza a klasszikus reprodukciós mutatókkal szemben. Dolgozatában egyébként a házassági kohorszok szerint számított mutatók alapján elemzi a magyar népesség reprodukciós viszonyait 1948—1960 között. Kétségtelen az általa alkalmazott módszer számos előnye. Nem vitatható, hogy a hagyományos naptári évekre számított nettó reprodukciós együttthatót befolyásolják olyan átmeneti zavaró tényezők, melyeknek hatását egy teljes házassági, illetve termékenységi időszakot felölelő kohorsz-elemzés ki tudja küszöbölni. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy a kohorsz-módszer éppen azért, mert nagyobb időtartamot von be vizsgálati körébe, szükségképpen bizonyos mértékig elavult adatokkal operál. Egy kohorsz termékenységi időszakának kezdetén tanúsított demográfiai magatartásából alig lehet következtetnünk e magatartás folytatására még akkor is, ha a régebbi kohorszok teljes termékenységi magatartására vonatkozóan van adatunk. Az utóbbi évtizedekben ugyanis nemcsak a termékenység nagyságrendjében, hanem időbeli beosztásában is alapvető változások következtek be: a termékenységi időszak leszűkül a fiatal korra, illetve a házasság első éveire. Ez nem csupán Magyarországon, hanem világszerte tapasztalható.

Igen érdekes adatokat közöl erre vonatkozóan *Vosztrikova*, „A születési mozgalom, a házasságkötések és a család vizsgálata a Szovjetunióban” c. dolgozatában. Adatai rámutatnak arra, hogy a tisztított, a propagatív korú női népességhez viszonyított születési arányszámoknak az 1938—1939. évekhez képest 1960—1961-re bekövetkezett 35%-os csökkenése az egyes korcsoportokban rendkívül eltérően alakult. A legfiatalabbaknál — 20 éven alul — csökkenést nem tapasztaltak. A 20—24 éveseknél a csökkenés mértéke 23, a 25—29 éveseknél 30, a 30—34 éveseknél 40, a következő korcsoportban 54, azután 66, végül a 45—49 éveseknél 75% volt. Vagyis a csökkenés aránya az életkorral folyamatosan és jelentős mértékben növekedett. Ez természetesen a termékenység szerkezetének, az egyes korcsoportok viszonylagos jelentőségének alapvető módosulásával járt. Bizonytalan, hogy a jövőben hasonló változások nem fognak-e bekövetkezni. Éppen ezért kétséges, hogy olyan időszakokban, amelyek népesedési szempontból viszonylag stabilnak tűnnek, vagyis egyik évről a másikra hirtelen változások vagy átmeneti zavaróhatások nem jelentkeznek, nem célszerűbb-e a hagyományos mutatószámok alkalmazása, mint a kohorsz mutatóké, amelyek ugyan a rövid zavaró hatásokat kiküszöbölik, a tendenciákat azonban csak nagy késéssel, időszerűségüket már részben elvesztve jelzik.

Befejezésül megjegyzem, hogy az időbeli korlátozásra tekintettel szándékosan nem foglalkoztam néhány olyan, a családnagyságot közvetlenül érintő kérdéssel, mint a társadalmi átrétegződés, a szociális és házassági mobilitás, amelyek más munkakülés témakörében szerepelnek. Ugyanez vonatkozik egyes dolgozatokra is, így különösen *Vosztrikovának* az előzőkben említett tanulmányára, amelynek részletes tárgyalására a falu és város demográfiai különbségeivel foglalkozó 4. munkakülésen fog sor kerülni.

VITA

Breznik, Dusan (Jugoszlávia): Köszönöm *Miltényi* rapportőr beszámolóját, mely kitűnően összefoglalta dolgozatomat. Úgy gondolom, felelnem kell a *Miltényi* dr. által felvetett kérdésre. Minden házaspárban felmerül az a természetes kívánság, hogy legalább egy gyermeket világra hozzon, azonban a természetes vágy nem mindig jut el a megvalósuláshoz a házasság elhagyása vagy késői bekövetkezése miatt. Időközben ugyanis olyan tényezők léphetnek fel, amelyek teljes terméketlenséget idéznek elő. A teljes terméketlenség meghatározását közleményem elején megadtam. Kiemeltem azokat a különbségeket is, amelyek a termékenység terén a házaspárok között kulturális rétegződés és a nő iskolai végzettsége szempontjából a házasságtartással kapcsolatban fennállanak. Véleményem szerint a különböző kulturális színvonalú, iskolai végzettségű csoportokban a teljes meddőség arányszáma az első házasság megkötésének időpontjában betöltött életkortól függ. Erre a kérdésre azonban nem tudtam választ adni, mert nem rendelkezem életkor adatokkal a házasságtartással és az iskolai végzettséggel kombináltan. Így tehát csak hipotézist készítettem. A meddőség második oka, véleményem szerint az, hogy a házaspárok elhalasztják a gyermek világrahozatalát a házasságkötés után. Ez tehát lényegében azonos a későn kötött házasságok esetével.

Acsádi György (Magyarország): Néhány kérdésem és megjegyzésem van *Breznik* kollégához. A meddőséggel kapcsolatban az ő dolgozatában ismertetett adatok nagyon konvergálnak a magyar adatokkal. Kérdezem, nincs-e lehetőségük arra, hogy a megállapított meddőségi arányt felbontsák fiziológiai és társadalmi meddőség részre. A meddőség fiziológiai és szociális részre választásának az adja meg a jelentőségét, hogy a meddőség egyik tényezője, a fiziológiai meddőség feltételezhetően stabil arány, ezzel szemben másik tényezője, a társadalmi meddőség változó. Ez idő szerint — mint említettem — a magyar adatok (ezen a népmozgalmi statisztika és TCS-vizsgálat, és más termékenység vizsgálatok adatait értem) közel állnak a jugoszláv adatokhoz, de nem egészen olyanok. A magyar adatokban azonban megfigyelhető, hogy a szociális meddőség súlya nem stabil, hanem növekvő jelentőségű. Igen érdekes lenne a megfelelő magyar és jugoszláv adatok összehasonlítása.

Ugyancsak kérdést szerettem volna feltenni *Mehlan* professzorhoz, aki azonban csak holnap fog megérkezni. *Mehlan* tanulmányával kapcsolatban megjegyzem, hogy a gyermekek megszületése közötti, illetve a házasságkötés és az első gyermek megszületése közötti intervallumnak vannak bizonyos világszerte tapasztalható arányai, de az alapvető megegyezéseken túlmenően lényeges eltérések is mutatkoznak. Tanulmányában nagyon érdekes, — amire nemzetközi viszonylatban egyébként kevés adat van, — a házasságkötés és az első gyermek megszületése közötti idő rövid tartama. A magyar népmozgalmi statisztika néhány éve rendelkezik ilyen adatfeldolgozással. Konkrétan vizsgáltuk azt is, hogy együtt laktak-e a házastársak a házasságkötés előtt vagy külön. A magyar adatokhoz viszonyítva a Német Demokratikus Köztársaságban igen magas azoknak a gyermekeknek az aránya, akik rövidebb időn belül születtek meg, mint az a házasságkötés időpontja alapján várható lett volna. Kérdés, hogy a Német Demokratikus

Köztársaságban a házasság megkötése előtti együttéléstről vannak-e adatok, illetve, hogy ez mennyiben játszik szerepet az első gyermek megszületéséig eltelő időtartam alakításában.

Pressat dolgozatával kapcsolatban, amely igen érdekes témát nagyon szellemesen dolgozott fel, az a kérdésem, hogy figyelembe vette-e vajon azt, hogy az ideális gyermekszám, — amely egyébként elég pontatlanul meghatározott fogalom, mert a különböző termékenységi vizsgálatokban értelmezése nem egységes, — és a tényleges gyermekszám közötti különbség mennyiben függ attól, hogy az adott ideális gyermekszám „alacsony” vagy pedig „magas” elképzelés-e? Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy alacsonyan elképzelt tervezett, kívánt vagy ideális gyermekszám tényleges megvalósításához más valószínűségek fűződnek (például 2,1 vagy 2,2 átlagos gyermekszámhoz), mint egy magasabb (például 4—5 gyermekkel) elképzelt ideális gyermekszámhoz.

Végül *Theiss* professzor dolgozatahoz volna egy kérdésem, illetve megjegyzésem. Kétségtelen, hogy a házasságkohorszok alapján végzett termékenységi becslések stabilabbak, jobb eredményre vezetnek, illetve mást jelentenek, mint a naptári évek szerint számított mutatók. A kérdés lényege azonban, hogy a befejezett termékenységet jól becsüli-e meg ez a bizonyos reprodukciós eljárás? Hogy tehát a nők életük végén befejezett termékenysége mennyiben becsülhető biztosan? Ez a kohorsz-eljárás próbaköve.

Bármilyen jó eredményekre vezettek is ezek a számítások, problematikusként látom azt, hogy a befejezett termékenységet *Theiss* professzor a 10 évvel ezelőtti házasságkohorszok gyermekszáma alapján becsülte. 10 év hosszú idő, ez alatt a termékenységet igen nagy hatások érik és érték különösen Magyarországon. Kérdezem, hogy Magyarországon a második világháborút követően, majd az 1953—1955 közötti években jelentkezett nagy születési hullám (termékenységi impulzus) hatása mennyiben befolyásolta a számítások eredményét?

Ezzel kapcsolatban még azt szeretném megjegyezni, hogy a házasságkohorszok elemzését Magyarországon igen régóta végzik, és pedig már a múlt század végén történtek arra kísérletek, hogy házasságkohorszonként elemezzék a termékenységet. Sajnos ezek a kísérletek később abbamaradtak és most örömmel üdvözölhetjük, hogy *Theiss* professzor modern színvonalon, részben a skandináv iskola, részben *Hajnal*, továbbá *Henry* kezdeményezése nyomán a magyar demográfiának ezt az elemét újból helyére tette.

Még egy terminológiai kérdést szeretnék érinteni: *Theiss* professzor és mások is használják Magyarországon — külföldi példa nyomán — a „családnövekedés” és a „családnövekedési valószínűség” szavakat. Ez félrevezető, mert itt nem a család, hanem a gyermekszám növekedéséről van szó. Ez termékenységi fogalom, s ha ezt a családra vonatkoztatjuk, összekeverjük fogalmilag azokkal a számításokkal, amelyeket módszertanilag most próbálunk kidolgozni annak érdekében, hogy valóban a család növekedésére vonatkozó valószínűségeket nyerjünk, mégpedig a házasságkötés, gyermekszülés, válás, rokonok összeköltözése stb. figyelembevételével, tehát a családstatistika alapján. Helyesebbnek tartanám tehát, ha a családnövekedési valószínűség helyett a termékenység tárgykörében a gyermekszám növekedési valószínűség terminust használnánk.

Hirschler Imre (Magyarország): Egyetlen momentumra szeretném felhívni a figyelmet, amely a rapportőr beszámolójában nem szerepel. Kétség-

telen, hogy a társadalomban a családtervezés, a születendő utódok számának a meghatározása előrehaladó folyamat, egyre szélesebb rétegek tudatosan határozzák meg születendő gyermekeik számát. Ennek két lehetősége van: egyik a védekezés, másik a terhességmegszakítás. Az elhangzottakból is kiderül, hogy mind a védekezésnek, mind a terhességmegszakításnak az esetek túlnyomó részében nem a gyermektelenség, hanem a születés elhalasztása a célja. Az eszköz viszont befolyásolja azt, hogy ez a cél későbbiekben mennyire valósulhat meg. A terhességmegszakító műtétek veszélyei miatt a következményes meddőséggel számolni kell. E tekintetben nagyon érdekesek azok a vizsgálatok, hogy az abortuszok legalizálásának milyen hatása van erre a kérdésre, és milyen következményei vannak az illegálisan végzett abortuszoknak.

Azokban az országokban is, ahol a művi vetéléseket nem engedélyezik az anya kívánságára, illegális módon a művi vetélések százezrei történnek. Így például Franciaországban — a varsói konferencián elhangzott adatok szerint — évenként 15 000 asszony hal meg, és a nem szakemberek által, nem kórházban végzett abortuszoknál a nem életet követelő, hanem gyulladást okozó beavatkozás veszélye lényegesen nagyobb, az illegálisan végzett abortuszoknál a következményes meddőség nagyobb arányban fordul elő.

Magyarországon a művi vetélések engedélyezése, — mint a referátumban hallhattuk, — a mortalitást csaknem nullára csökkentette, de a morbiditás maradt. Ez országos viszonylatban kb. 3,5%, ami annyit jelent, hogy e szövödményeknek legalább egy részében következményes meddőséggel számolnunk kell. Nem mindegy tehát a későbbiek szempontjából, hogy a születésszabályozás eszköze a művi vetélés lesz-e, vagy pedig a fogamzásgátlás lép a helyébe.

Magyarországon 6 év óta intenzív agitációs munka folyik annak érdekében, hogy a terhességmegszakító műtétek helyét megbízható védekezési eljárások foglalják el. Az első eredményeket ez év első félévi adatai mutatják. Az 1960. évi adatfelvétel szerint, — éppen *Millényi Károly* munkája nyomán, — tudjuk, hogy a művi vetélő nők fele egyáltalán nem védekezett, és a védekezők csoportjában is a terhesség létrejöttét csaknem kétharmad részben a védekezés elmulasztása okozta. Az abortuszok száma az engedélyezés idejétől, 1956-tól kezdve 1961-ig fokozatos emelkedést mutatott. 1962 I. félévében azonban már van csökkenés, amennyiben a művi vetélések száma 1961 I. félévéhez képest kb. 6%-kal csökkent. Csökkent sajnálatos módon — kívánságaink ellenére — a születések száma is, de az összes szülészeti esemény csökkenése 6%-ot tesz ki az első félévben, ami azt jelenti, hogy 6%-kal többen előztek meg szülési eseményt hatásos védekezéssel. Nagyon valószínű hogy ha ez az agitáció jobb eszközökkel, helyesebb tartalommal és főleg nagyobb effektussal történik, a művi vetélések számának további csökkenésével a meddőség, — amely a művi vetélések következtében jön létre, — még csökkenni fog, és következőképpen a meddő házasságok száma is. Úgy gondolom, hogy amikor a családnagyság-termékenység kérdését perspektívikusan akarjuk megítélni, számításba kell venni azt is, hogy remélhetőleg a társadalomban a védekezés válik uralkodóvá, amelynek a meddőségi természetű veszélyei praktikusán nincsenek.

Pressat, Roland (Franciaország): Több megjegyzést szeretnék tenni az elhangzott hozzászólások sorrendjében. Először *Breznik* dr. dolgozatához

szeretnék hozzászólni. Az anyagot későn kaptam kézhez és még nem tudtam részletesen áttanulmányozni. Megjegyzem azonban, hogy talán érdekes lett volna egybevetni a terméketlenségi százalékarányokat azokkal a százalékarányokkal, amelyeket olyan népességek körében számították ki, ahol a születésszabályozást nem gyakorolják. Pontos adatokat nem tudok idézni, de annyit mondhatok, hogy ezek eléggé közelállnak, talán egy kissé alacsonyabbak, mint azok a számok, amelyeket *Breznik* dr. mutat be. Felmerül azonban a kérdés, hogy ezek a százalékarányok valóban általánosak-e. Talán nem lehet eleve elvonatkoztatni attól a lehetőségétől, hogy különbségek állanak fenn a különböző népességek fiziológiai terméketlenségei között. Ezzel együtt azonban a *Breznik* kolléga dolgozatában megadott százalékarányok, amelyek az iskolai végzettséggel hozzák összefüggésbe a terméketlenséget, elég közel állanak egymáshoz. Ebből az látszik következni, hogy az elég régi házassági korhorszokokban, amelyek mintegy 25 évvel ezelőtt keletkeztek, az önkéntes és teljes sterilitás kb. a nullával egyenlő. Lehetséges azonban, hogy a körülmények jelentős mértékben változtak, minthogy itt olyan házaspárokról van szó, amelyek legalább 20 évvel ezelőtt léptek házasságra.

Az első gyermek kérdése egyébként is kényes kérdés. Valószínű, hogy a gyermek vágya minden házaspárnál megvan, lehetséges azonban az is, hogy olyan vágy is van, hogy ez a gyermek ne azonnal szülessék meg, és hogy ennek rövidebb-hosszabb időn belül a gyermektől való teljes tartózkodás lesz a következménye. Franciaországban úgy becsülhetjük, hogy a házasságok 10%-ában önként teljesen tartózkodnak gyermek világrahozatalától. Más szavakkal kifejezve a házaspárok 10%-a olyan házaspár, amelynek lehetne gyermeke, de nem hoz világra gyermeket, mert nem akar. Figyelemreméltó, hogy a termékenység tetemes emelkedése ellenére is, — amelyet Franciaországban észlelhetünk, — ez az arány nem csökkent, legalább is a közelmúltig nem.

Teljesen egyetérték *Acsádi* doktorral abban, hogy az ideális gyermekszám fogalma kevésbé pontos fogalom. Angolszász tanulmányokban meglepetéssel és nem minden nyugtalanság nélkül találkozunk ennél még sokkal lazább fogalmakkal is. Bizonyos vizsgálatoknál azt kérdezik a házaselektől, hogy hány gyermeket kívántak, amikor házasságra léptek egymással. Franciaországban, — hogy megvizsgálják a kérdés pontosabb értelmét, — a házaspároktól megkérdezték, hogy hány gyermeket kívántak annak idején, házasságuk kötésének időpontjában. A kérdezettek igen magas aránya azzal válaszolt, hogy a kérdést soha nem tették fel maguknak.

Válaszolni szeretnék a következő felszólalónak, aki felvetette azt a kérdést, hogy az évi 15 000 elhalálozás Franciaországban művi vetelés következtében hihető szám-e. Elég ehhez talán annyit mondani, hogy a halálozási statisztika adatai szerint Franciaországban a 15 és 45 év közötti nők csoportjában a halálozások össze száma sem éri el a 15 000-et. Ezekben a korcsoportokban a nők halálozási arányszáma Franciaországban nem magas más országokéhoz viszonyítva.

Végül felvetem még azt, hogy a művi vetelés (amely az esetek tetemes részében egy elhibázott fogamzásgátlás következményeit van hivatva javítani) aránya nem azért magas-e, mert engedélyezése egyidőben történt a fogamzásgátló propaganda és nevelés megindításával. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy míg a művi vetelés egyszerű elhatározás következménye,

a fogamzásgátló gyakorlat az élet többé-kevésbé minden pillanatára kiterjedő figyelmet és nevelést igényel.

Bojarszkij, A. Ja. (Szovjetunió): Néhány tisztán módszertani megjegyzéssel szeretném kezdeni hozzászólásomat. Lehet, hogy hozzászólásom a később megvitandó előadásokat is érinti, a kérdések azonban oly szorosan összefonódnak, hogy gondolom ez semmi bajt nem fog okozni.

Anélkül, hogy lebecsülném az új mérési módszereket — így a kohorsz-elemzés módszerét — úgy gondolom, nem szabad a régi mérési módszerek lehetőségeit kimerítettnek tartanunk. Ezek a régi mérési módszerek egyes jelenségek előfordulási gyakoriságát vizsgálták, bizonyos körülmények között, és mint ahogy valószínűleg emlékezni fognak rá körünkben az idősebbek, *Sztepanov* professzor szavai szerint kollektív biográfiát adnak.

E módszerek bonyolultsága abban gyökerezett, hogy a jelenségeket egymással való kölcsönös összefüggésükben kellett vizsgálni, a vizsgált közeget pedig a lehető legnagyobb mértékig differenciálni kellett. A demográfiai adatok gazdagsága könnyen leküzdhetővé tette volna ezeket a nehézségeket, azonban nagymennyiségű számítást kellett volna megoldani. Legújabbán azonban az elektronikus számológépek elterjedése párosulva a klasszikus számítási módszerekkel, megnövelték lehetőségeinket. Lehetőség nyílik arra is, hogy ne csak a szűkebben értelmezett demográfiai jelenségekre (születések, stb.) vonatkozóan végezzünk számításokat, hanem a tágabb értelemben vett demográfiai jelenségeket is megfigyeljük és bevonjuk számításainkba. Ilyen jelenségek például a szülői ház elhagyása, a munka megkezdése, bizonyos szakképzettségi fok elnyerése, a vándorlások időpontjai, stb. Természetesen az eddig megfigyelt demográfiai folyamatok köre is kiszélesíthető, bevonható a vizsgálatokba, például a szülők elvesztése, és megfigyelhető az apa elvesztése, az anya elvesztése az egyén életkorának függvényeként.

Ez esetben kettős eredményhez jutnánk: egyrészt teljesebben mérnénk fel azokat a tényezőket, amelyek a demográfiai folyamatokat befolyásolják, másrészt lehetőségünk lenne annak megfigyelésére, hogyan befolyásolják a szűkebben értelmezett demográfiai folyamatok a családnagyságot. Itt nem arra a fogalomra gondolok, amelyen csak a gyermekek számát értik, hanem a szélesebben értelmezett családnagyságra, úgy ahogyan ezt ma a symposium felvetették és ahogy ez például a népszámlálási kérdőíveken is szokott szerepelni. Ennek a jelenségnek a megfigyelése annál is érdekesebb, mert mint ismeretes, a gyermekek gondozása nem kizárólag a szülők feladata, hanem nagyon sokszor a szélesebben értelmezett családi kollektíváé, leggyakrabban a régebbi generációé, a nagyapáké és a nagyanaké.

A lehetőségek természetesen igen nagyok és élnünk kell a modern technika lehetőségeivel, az új módszereket kombinálni kell a jelenségek előfordulási gyakoriságán alapuló klasszikus módszerekkel. Az új mérési módszerek egyik megoldandó nehézsége az, hogy kapcsolatban állanak a folyamatok dinamikus jellegével. Vegyük például a gyermekszám tervezését a házasság megkötésének időpontjában. Ennek a tervezésnek a létezése tény, ugyanakkor ez a tervezés állandóan tartó folyamat. Az egészségügyi statisztika ugyanilyen nehézségekkel küzd, amikor a megbetegedések vizsgálata során a betegségek időtartama vet fel hasonló jellegű problémákat.

Az új módszerek alkalmazásának egyik fő problémája, hogy leküzdje az említett nehézségeket. Ezzel kapcsolatban szeretnék egy kérdést feltenni

Pressat kollégának. Ismeretes referátumából, hogy két közvéleménykutatás alapján próbálták megállapítani az ideális gyermekszámot. Azt szeretném megkérdezni, hogy e két közvéleménykutatás során ugyanazokat a családokat kérdezték-e meg, illetve legalább részben sikerült-e ugyanazoktól a családoktól ugyanazon kérdésre választ kapni. Ez azért lenne érdekes, mert jelezné a családnagyságot tervező házaspárok véleményének a változását. Az említett közvéleménykutatásokat, az eredményeket ismerem a *Population*-ból, az imént felvetett problémákkal kapcsolatban azonban a tervező házaspárok véleményének időbeli változását szeretném közelebbről ismerni.

Pressat, Roland (Franciaország): Röviden szeretnék válaszolni *Bojarszkij* kollégának. A kérdéses két vizsgálat nem ugyanazokra a személyekre vonatkozik. Mivel azonban ezek reprezentatív adatgyűjtések, összehasonlítható mintákra vonatkoztak. Egyébként ugyanaz a véleményem a tárgyról, mint *Bojarszkij* professzornak: érdekes lenne, ha követni lehetne a vélemények, a tervezés változásait és ezeket a változásokat a termékenység változásaival kapcsolatba lehetne hozni. Vannak Franciaországban régebbi közvéleménykutatások is az 1943–1944. évekből és az 1960 előtti időszakból, amelyekből változásokat lehet megállapítani. A legfigyelemreméltóbb változás kétségtelenül az, hogy míg azelőtt a két gyermeket tartották leggyakrabban ideálisnak, addig az utóbbi időben határozottan a három gyermek a leggyakoribb válasz.

Felmerül e vizsgálatokkal kapcsolatban egy módszertani kérdés is hogy, talán nem is a modális érték a legjellemzőbb mutató, azaz az a gyermekszám, amelyet a leggyakrabban jelölnek meg ideálisként. A vélemények megegyeznek abban, hogy bizonyos országokban az átlagos gyermekszámok nem azonosak a leggyakrabban megjelölt gyermekszámmal. Az angliai vizsgálatokban például leggyakrabban a két gyermeket, míg Franciaországban a hármat jelölték meg válaszként.

Theiss Ede (Magyarország): Nagy örömmel hallgattam a rapportőr előadását, és köszönettel vettem, hogy éppen azt a témát vetette fel, amely a családnagyság tárgykörének központi kérdése. Szeretnék a továbbiakban ezzel kapcsolatban állást foglalni, figyelembe véve, hogy ez nagyon bonyolult kérdés, és nekem az adott körülmények között rövidsége kell törekednem.

Miltényi dr. ugyanis, — hogy neki válaszoljak elsősorban, — a hagyományos eljárásoknak, a nettó reprodukciós együtthatónak az értékét hangsúlyozta. Hangsúlyoznom kell ezzel kapcsolatban, hogy az új módszerek nem jelentik a régi, hagyományos eljárások elvetését, hanem bizonyos fokig azok kiegészítését. Az új módszerek az én dolgozatomban is ebben a formában szerepelnek. Az újabb reprodukciós és termékenységmérési módszerek azon alapulnak, hogy a termékenységi mutatókat fokozottabban specifikus, differenciáltabb formában határozzák meg. A hagyományos módszeren a szó szoros értelmében, — ahogy ezt *Lotka* is tette, — a korszpecifikus mutatókkal való mérést értjük. A tartam-specifikus és más nupciális paraméterek szerinti mérés ezzel szemben azért jelent haladást, mert a korszpecifikus mutatók olyankor, amikor a házassági mozgalom erősen átalakul, — mint kétségtelenül Magyarországon, — nagyon sok elavult elemet tartalmaznak. Ha nincs nagy átalakulás a házassági mozgalomban, akkor természetesen lehet a hagyományos módszereket használni, de az életkor szerintinél specifikusabb mutatók bevezetése éppen azt célozza, hogy a házasságok megoszlásának változásából,

azonkívül a házassalási életkor sülyyedéséből származó avult vagy múltbeli elemeket a naptári évre vonatkozó reprodukciós mérőszámból kiküszöböljük. Tehát amennyiben a hagyományos mutatókon a korspecifikus mutatókat értjük, akkor egész biztos, hogy az elmúlt elemek nagyon erősen szerepelnek az ilyen mutatószámokban és éppen ez az a kritika, amit a *Lotka* és *Kuczynski*-féle mutatókkal szemben felhoztak.

Más a helyzet a fokozottan specifikus mutatók esetében, amelyeket szintén kiszámítottam, s amelyek már ilyen szempontból tökéletesebbek, belőlük ugyanis a múltbeli elemek első közelítésben ki vannak küszöbölve. Még azokban is azonban, mint ahogy röviden rámutattam, a házasságok hányadosa szerepel, tehát voltaképpen még a fokozottan specifikus termékenységi mutatók által meghatározott családnagyságot sem tekinthetjük az elavult elemektől teljesen mentesnek. Ezért volt érdemes a kohorsz-módszert bevezetni.

Szeretnék utalni arra, amit *Miltényi* dr. nagyon helyesen megemlített, hogy a születésszabályozás által jellemzett népesedésnél a születések előrehozása és elhalasztása, vagyis a születések időzítése nagyon fontos probléma. Éppen ennek a kiküszöbölését teszi lehetővé a kohorsz-módszer. A hagyományos módszerekről nem beszélve, — természetesen azoknak is megvan a jelentőségük, — még a fokozottan specifikus termékenységi mutatókban sincsen kiküszöbölve ugyanis a születéseknek ez az ide-oda tolódása. Tehát ennyiben a családnagyságot nem tudjuk jól megközelíteni a naptári évi adatokkal. Hiszen akár az igazi hagyományos mutatókat, a *Lotka*- vagy *Kuczynski*-féle számokat vesszük, akár pedig a fokozottan specifikus mutatókat, ezek mind naptári évi adatokra épülnek. A kérdés mélyebb fejtegetése már belemenne a 2. munkaülés anyagába, annyit azonban mégis meg kell mondanom, hogy az átlagos családnagyság kétségtelenül reális stabilitást mutat. Éppen ezért a prognózisokat is nagymértékben erre kell felépíteni. A reprodukciószámításnak azonban nem az a célja, hogy prognózt adjon, hanem csak bázist ad a prognózishoz. Ilyen szempontból pedig a családnagyságnak a meghatározása csak úgy képzelhető el, ha nem a naptári évre vonatkozó adatokat vesszük alapul, — bár ezt is megtesszük, — hanem visszamenőleg bizonyos időtartamú kohorszokat. Én a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően 10 éves kohorszokat is számítottam, de ezenkívül szerepelnek 5 éves kohorszok is. Tehát — amint helyesen *Miltényi* dr. is megemlítette, és részben *Acsádi* dr. is utalt rá — úgy gondolom, hogy túlságosan elavult család-kialakítási adatokat nem célszerű a jelenlegi reprodukció megítélésénél használni, s ezért én is törekedtem kiküszöbölni ezeket, amikor nemcsak a 10 éves, hanem az 5 éves tartamú kohorszokat és azonkívül a mozgó átlagokat is kiszámítottam.

Ennek a jogosultságát az adja meg, — amint azt megmutatták a számítások, — hogy egyetlen év adataival nem lehet operálni. Ha egyetlen naptári év adatait vesszük, — mint ahogyan ezt a hagyományos módszerek teszik — akkor nagyon félrevezető képet kapunk a reprodukcióról. Tehát feltétlenül több évet kell venni, — minimum öt, maximum tíz évet, — és e kettő közé esik a legvalószínűbb érték. Természetesen, hogy ez hová esik, annak megállapításához még további vizsgálatok szükségesek. Nagyon tanulságos az, amit ezzel kapcsolatban *Pressat* és *Acsádi* dr. mondott, hogy a családtervezési vizsgálatok itt bizonyos fokig tájékoztatást adnak.

Bojarszkij professzor felszólalásával kapcsolatban szeretném hangsúlyozni, hogy az új módszerek használata egyáltalán nem jelenti azt, mintha a hagyományos módszerek teljesen elavultak volnának. Azokra is szükség van és csatlakozom ahhoz, amit *Bojarszkij* professzor mondott, hogy megfelelő elektronikus számológép alkalmazása esetén a hagyományos módszerek kétségtelenül alkalmasak lesznek arra, hogy a zavaró tényezőket jobban kiküszöböljük. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy a kohorsz-módszer bizonyos fokig kiegészíti a hagyományos módszereket. Végeredményben itt nagyon sokoldalú folyamatról van szó, amelyet nem lehet egyetlen reprodukciós mérőszámmal jellemezni. A régi módszerek egyik hibája az volt, hogy azon kívül, hogy csak a női nem reprodukció mérőszámát vették figyelembe és elhagyagolták a férfi reprodukciót, nem voltak tekintettel a nupcialitásra sem és egyáltalán nem vették számba a családnagyság tendenciáját. Amennyiben elektronikus számológépet használunk, akkor azokon a területeken, amelyeket *Bojarszkij* professzor említett, a korszpecifikus mutatóknak is igen nagy szerepük van, természetesen véleményem szerint egyrészt a fokozott specifikus mutatókkal és másrészt a kohorsz-módszerrel kiegészítve.

Klinger András (Magyarország): Néhány rövid megjegyzést szeretnék tenni az elhangzott vitához. Az első kérdés, amit többen is érintettek, az ideális gyermekszám kérdése. *Acsádi* kollégám is tett megjegyzést arra vonatkozóan, hogy e fogalom tartalma kissé eltérő a különböző országokban végzett vizsgálatokban. *Bojarszkij* professzor vetette fel azt a kérdést — *Pressat* dolgozatával kapcsolatban, — hogy vajon mód nyílik-e arra, hogy az ideális gyermekszám megváltozását nyomon kísérjék és megállapítsák, hogy ez az adott házaspárok, nők esetében változott-e. Hallottuk *Pressat* válaszát; én ezt azzal szeretném kiegészíteni, hogy elmondanám, az erre vonatkozó magyar vizsgálatoknál miként próbáltuk ezt a kérdést megközelíteni.

Az elmúlt években a születésszabályozás és családtervezés kérdésével kapcsolatban végzett vizsgálat alkalmával olyan módon vizsgáltuk a gyermekszámot, ahogy ezt az angolszászoknál is látjuk; azaz megkérdeztük a nőktől, hogy gondoltak-e arra házasságkötéskor, hogy hány gyermeket kívánnak. Amennyiben gondoltak, megkérdeztük, hogy ez a gyermekszám mekkora volt és megkérdeztük azt is, hogy a gyermekszám (a tervezett gyermekszám) a házasság fennállása alatt megváltozott-e, és pedig milyen módon.

Tehát nem két vizsgálat során és utólagosan ellenőriztük az először megadott tervezett gyermekszámot, hanem egy adott házaspár esetében, akikenél a kor vagy a házasság tartama szerint vizsgálva a tervezést a tervek változását is nyomon tudtuk kísérni. Mi tulajdonképpen az ideális gyermekszám fogalmát nem használjuk, hanem — ez inkább csak eltérő szóhasználat, mint tartalmi különbség — a házasságkötéskor gondolt gyermekszámot tervezett gyermekszámnak, a jelenleg gondolt vagy kialakítandó gyermekszámot pedig kívánt gyermekszámnak nevezzük. Így a kívánt gyermekszám és a tervezett gyermekszám közötti differenciák közvetett módon választ adnak azokra a változásokra, amelyek a házaspárok életében, illetve a házasság fennállása alatt bekövetkeztek.

A másik kérdés, amihez szeretnék egy megjegyzést tenni, az a *Breznik* dr. dolgozatában érintett és itt a hozzászólásokban is említett meddőség kérdése. *Pressat* azt említette, hogy Franciaországban lényegében a termé-

kenység változásaitól független azon nőknek aránya, akik nem szülnek gyermeket. Érdekes módon a legutolsó magyar vizsgálatok, — például az 1960. évi népszámlálás termékenységi adatai, — azt mutatják, hogy az átlagos gyermekszám csökkenése ellenére a gyermektelen nők száma, illetve aránya is csökkent. Az ember azt várná, hogy az átlagos gyermekszám csökkenése mellett (ami elsősorban az egy, kettő, három gyermekesek számának növekedésével és a négy és több gyermekesek számának csökkenésével magyarázható) a gyermektelenek aránya növekedni fog. A valóság az, hogy Magyarországon a házas nők körében — és ez kor szerint is kimutatható — soha ilyen alacsony nem volt a gyermektelenek aránya, mint most. Még az igen magas termékenyséű 1920—1930-as években is magasabb gyermektelen arányt, — azaz magasabb meddősségi arányt — találtunk, mint jelenleg.

Végül szeretném egy szövegezési kérdésre a figyelmet felhívni, megismételve azt, amit *Acsádi* kollégám mondott, azért is, mert *Theiss* professzor hozzászólásában ez a kifejezés ismételt elhangzott. Sokszor a termékenységi adatokkal és a várható gyermekszámmal kapcsolatosan használjuk az átlagos családnagyság kifejezést. Ugyanakkor ez a kifejezés egy másik statisztikai ágazatban, a családstatistikában van lefoglalva, ahol átlagos családnagyságon nem a házaspárok gyermekszámát értjük, hanem az egész családot: tehát a férjjel, a családfővel együttélő feleséget, a gyermekeket és a többi rokonokat is. Ez a szóhasználat nem magyar specialitás, hiszen *Vosztrikova* dolgozatában és a nemzetközi irodalomban is ebben az értelemben használják az átlagos családnagyság fogalmát, azaz családstatistikai, népszámlálási családstatistikai értelemben. Ezért javasolnám, különösen mivel a magyar irodalomban a kohorsz-elemzés csak újabban hódít teret, hogy kifejezéseinket úgy magyarosítsuk, illetve úgy határozzuk meg, hogy egy-egy mutató elnevezése a mutató tartalmát is helyesen jelezze.

Pavlik, Zdenek (Csehszlovákia): Engedjék meg, hogy én is néhány megjegyzést tegyek, elsősorban *Pressát* dolgozatához. *Pressá* anyaga igen fontos mind metodológiai szempontból, mind a benne tárgyalt kérdés lényegét illetően.

Metodológiai szempontból ebben az anyagban nagyon sok új szempont merül fel. Úgy gondolom, hogy ha a gazdaságilag fejlett országokban termékenységi vizsgálatokat akarunk végrehajtani, akkor meg kell ismernünk a lakosság pszichéjét, vagyis népességlélektani vizsgálatokat kell folytatnunk. Az erre kínálkozó mód a közvéleménykutatás. Nagyon alaposan kell megvitatnunk a közvéleménykutatások módszertani kérdéseit: hogyan szervezzük ezeket az ankétokat, és hogyan értékeljük az ankét során kapott válaszokat. Ennek a kérdésnek néhány pszichológiai vonatkozására már *Bojarszkij* professzor is rámutatott. A referátum szerzője felhívja a többi országok demográfusainak figyelmét arra, hogy kritikusan vizsgálják módszerét és szóljanak hozzá ahhoz, hogy módszere és eredményei igazolhatók-e. Szerettem volna ebből a szempontból már itt néhány megjegyzést tenni, de sajnos nem sikerült még alaposan megismernem azokat a más országokban végzett közvéleménykutatásokat, amelyekre a szerző hivatkozik.

Nem tudom azonban, tud-e arról *Pressal*, hogy Csehszlovákiában is végeztek már vizsgálatokat a családnagyságra vonatkozóan. Ezeket a közvéleménykutatásokat 1956-ban, és 1959-ben hajtotta végre a Csehszlovák Demográfiai Bizottság a Központi Statisztikai Hivatallal karöltve. A köz-

véleménykutatások eredményeit a csehszlovák *Demografie* folyóiratban *Srb, Kučera* és *Vysuišlová* cseh demográfusok 1961-ben közölték.

Igen nagy különbségek voltak a szlovák területen és a cseh területen végzett vizsgálat eredményei között. 1956-ban átlagosan 2,2 gyermeket terveztek a cseh nők (cseh területen 2,1, szlovák területen pedig 2,76 gyermeket), 1959-ben viszont egész Csehszlovákiára vonatkozóan 2,36 volt a tervezett gyermekszám (a cseh területeken 2,27, a szlovák területen pedig 2,61).

Az látjuk tehát, hogy az ideális, pontosabban szólva a tervezett gyermekszám az elmúlt évek során növekedett. Ha jól értettem *Pressat* referátumát, Franciaországban a születési arányszám csökkenése várható. Csehszlovákiában sokat vitatkoztunk arról, hogy miért tapasztalható Franciaországban a második világháború után a születési arányszám viszonylagos emelkedése. *Pressat* előadásából úgy értettem, hogy Franciaországban újra csökkenni fog a születési arányszám, és ebben az esetben kb. azon a színvonalon fog mozogni, mint most a cseh területeken és amilyen színvonalon az első világháború előtt mozgott.

Pressat, Roland (Franciaország): Röviden felelni szeretnék *Pavlik* kollégának. Egyáltalán nem számítok arra, hogy Franciaországban a születési arányszám süllyedni fog. Ellenkezőleg, ki kell jelentenem, hogy jelenleg a női termékenység stabil, sőt emelkedő tendenciát mutat, amely az előző prognózisokat cáfolja.

1956—1957-ig az első gyermekek születése nem volt gyakoribb, mint a háború előtt, 3—4 év óta azonban az első születés gyakorisága emelkedő tendenciát mutat. Ennek tulajdonképpeni okát egyelőre nem lehet megjelölni. Arról van-e szó, hogy az első gyermek hamarabb születik a házasság megkötése után vagy gyakrabban születnek gyermekek, vagy mindkettőről, ezt még nem tisztázták. Mindenesetre olyan változásoknak vagyunk tanúi ezen a téren, amelyek határozottan észlelhetők.

Rossét, Edward (Lengyelország): Ugy látom, hogy vitánk végefelé közeledik. Véleményem szerint ez az eszmecsere érdekes és gazdag tartalmú volt. A vitában résztvevőknek nemcsak a beküldött előadásokhoz voltak észrevételeik, hanem az itt elhangzott megjegyzésekhez is. Köszönetet mondok ezért mindenkinek, aki résztvett a vitában és most átadom a szót *Miltényi Károlynak*, a rapportőrnek.

RAPPORTÓRI ÖSSZEFOGLALÓ
MILTÉNYI KÁROLY (*Magyarország*)

Engedjék meg, hogy összefoglalómban csak azokkal a kérdésekkel foglalkozzam, amelyek e hosszú és sokrétű vita során még kissé tisztázatlanok maradtak, és ezek közül is csak azokkal, amelyekkel kapcsolatban a válaszcímre illetékesnek érzem magam.

Az egyik ilyen kérdés a szociális és a biológiai sterilitás megkülönböztetésének a lehetősége, amely *Breznik* dr. dolgozatával kapcsolatban merült fel. Úgy hiszem, hogy lényegében *Breznik* dr. válaszát elfogadhatjuk. Igen nehéz ugyanis itt a választóvonalat meghúzni, már csak azért is, mert a házasságok sterilitásában a társadalmi különbségek mögött biológiai tényezők is fellelhetők. Gondolok itt arra, hogy a különböző társadalmi rétegekben és

különösen a különböző iskolai végzettségek szerint a nők házasságkötési életkora jelentősen eltér egymástól, tehát ebből adódóan a házasságkötési életkorral összefüggő biológiai tényezők hatása erősen megnyilvánul. Különösen erős ez a hatás akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a szülések halogatása inkább a magasabb iskolai végzettségű nőknél észlelhető. Ez esetben nem csupán a magasabb házasságkötési életkort kell figyelembe venni, hanem még azt is, hogy e magasabb házasságkötési életkor után kezdődik a halogató magatartás, aminek a végeredménye a házasság sterilitása lehet.

Hirschler és *Pressat* vitájában, amely a vetélésekkel kapcsolatos női halálózással függött össze, azt hiszem, hogy *Hirschler* dr. idézete nem volt pontos; valószínűleg a varsói vagy a magyarországi fordítás során valami hiba csúszott bele. Kétségtelen azonban, és ezt a varsói konferencián — amelynek anyagából ezt *Hirschler* dr. idézte, — minden hozzászóló egyhangúan állította, hogy azokban az országokban, amelyekben a művi vetélések illegálisan zajlanak le, ezek szövődményeinek és halálozásainak aránya lényegesen magasabb. Természetesen ez nem azt jelenti, mintha ezekben az országokban az orvostudomány fejletlenebb volna, hanem egyszerűen azt, hogy a körülmények kedvezőtlenebbek az ilyen műtétek számára, és ez okozza ezt a viszonylag kedvezőtlen helyzetet.

Igen érdekesnek tartom *Bojarszkij* professzor felszólalását, aki rámutatott arra, hogy a szűkebb értelemben vett demográfiai események vizsgálatán kívül figyelembe kellene venni az olyan eseményeket is, amelyek ugyan eddig nem tartoztak szorosan véve a demográfia megfigyelési területéhez, azonban lényeges hatásuk van magukra a szűkebb értelemben vett demográfiai jelenségekre is (a szülői ház elhagyása, a szülők elvesztése stb.). Meg kell jegyezni azonban, hogy a tágabb értelemben vett demográfiai jelenségekre vonatkozó adatoknak nemcsak a feldolgozásával kapcsolatban jelentkeznek nehézségek, mert ezek a modern számítástechnikai eljárások révén valóban áthidalhatók lennének, hanem elsősorban az adatfelvétel tekintetében. Míg ugyanis az ún. szorosan vett demográfiai események adatai az állami anyakönyvezés, népszámlálások, stb. révén pontosan és régóta rendelkezésre állanak, addig az ilyen jellegű felvételek külön, speciális statisztikai kutatásokat igényelnek, amelyek egyrészt költségesek, másrészt csak olyan kisebb körben végezhetők, amelyekre a megfelelő apparátus és a lehetőségek megvannak.

Megemlítem egyébként, hogy Magyarországon éppen a születéskorlátozás indítékainak a vizsgálatával kapcsolatban néhány olyan jellegű tényezőt is figyelembe vettünk, amit *Bojarszkij* professzor említett. Természetesen meg lehetne tenni ezt más jelenségek tekintetében is, itt különösen a házasságkötésre gondolok, ezenkívül a vándorlásokra, ahol ezeknek nyilvánvalóan szintén jelentőségük van.

Theiss professzor módszertani felszólalásával kapcsolatban nem vagyok illetékes ennek a vitának a végleges lezárására. Lényegében nincs is olyan nagy véleménykülönbség közöttünk. Azt hiszem, amiben egyetértünk az az, hogy minden termékenységmérés — burkoltan vagy kifejezetten — bizonyos mértékig a prognosztika igényével is fellép, és ehhez képest az, hogy milyen módszert választunk ki, nagyban függ annak a logikai megítélésétől, hogy milyen feltételeket látunk a jövőre vonatkozóan valószínűknek. Hiszen lényegében minden prognosztikus számítás hipotétikus, feltételes számítás és a feltételeknek a kiválasztása határozza meg az adott módszert. Ez többé-

kevésbé önkényes vagy szubjektív megítélés kérdése is, úgyhogy nem különösebben vitatható.

Ugyanez vonatkozik némiképpen *Pavlik* és *Pressat* vitájára is. *Pressat* kolléga ugyanis azt mondta, hogy — ellentétben *Pavlik* kolléga felszólalásával — nem várja Franciaországban a születésszám lényeges csökkenését. Bár nem elegáns dolog az utolsó szó jogán valakit megbírálni, meg kell mondanom, hogy bizonyos szempontból következtelen volt ezzel a megjegyzésével. Ugyanis éppen a dolgozatában leszögezte, hogy amennyiben a tökéletes fogamzásgátló eszköz alkalmazása elterjedne, akkor több mint 25%-os csökkenés volna várható. Az tehát, hogy végeredményben Franciaországban belátható időszakon belül várja-e a termékenység csökkenését vagy nem, az lényegében attól függ, hogy egy ilyen fogamzásgátló eszköz elterjedését a közeljövőben valószínűnek ítéli-e meg vagy sem. Ez ismét szubjektív megítélés kérdése, de a jelenlegi kutatások arra engednek következtetni, hogy belátható időn belül ilyen fogamzásgátló eszköz rendelkezésre fog állni.

Rosset, Edward (Lengyelország): Megköszönöm dr. *Millényi* rapportőr értékes munkáját. A munkáulást ezzel befejeztük.

II. MUNKAÜLÉS

A TERMÉKENYSÉG ELŐREBECSLÉSE ÉS NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSA

ELNÖK: *BENE LAJOS (Magyarország)*

RAPPORTÓR: *THEISS EDE (Magyarország)*

Bene Lajos (Magyarország): Üdvözlöm a symposion résztvevőit és a második munkaülést megnyitom. Mindenekelőtt sajnálattal bejelentem, hogy *Stefano Somoggi*, az ülés kijelölt elnöke, nem tud résztvenni a symposionon, ezért én látom el a faladatát.

Ez az ülés szorosan kapcsolódik előző munkaülésünk tárgyköréhez és amint a címéből és a beküldött dolgozatokból kiténik, elsősorban a jövőre vonatkozó számítások és a nemzetközi összehasonlítás oldaláról vizsgálja a kérdést. A jövő kiszámítása tulajdonképpen csaknem minden tudományos munkának célkitűzése, a nemzetközi összehasonlítás pedig különösen fontos egy olyan tárgykörnél, mint a születések kérdése, amely nagyon sok tényezővel áll összefüggésben. Egy sok ismeretlent tartalmazó egyenletrendszer megoldásához sok egyenletre van szükségünk. Ezért reméljük, hogy ez a symposion előbbre viszi a nemzetközi kapcsolatokat és ezzel a kérdések tisztázását.

Megkérem *Theiss Ede* professzort, hogy tartsa meg rapportóri jelentését.

RAPPORTÓRI BESZÁMOLÓ

THEISS EDE (Magyarország)

Igen tisztelt Elnök úr, tisztelt Munkaülés! Az előrelátás a statisztikában, mint sok más tudományban is régi probléma. Már a politikai aritmetika egyik központi kérdése volt a népesedés jövő alakulásának a meghatározása. Egy zárt népesség fejlődésének két alapkategorikusa a halandóság és a termékenység. E kettő közül a halandóság sajátosságainak a feltárása és az ennek alapján való előreszámítás a halandósági tábla segítségével több évszázados múlttra tekinthet vissza. Bár a születések statisztikai vizsgálata sok vonatkozásban hasonló a halálozásokéhoz, mégis a termékenység elemzése és előreszámítása tekintetében csak az utolsó évtizedekben sikerült lényeges előrehaladást elérni. Ez érthető, mert a termékenység sokkal összetettebb jelenség, mint a halandóság, az azt befolyásoló demográfiai, szociológiai és pszichológiai tényezők száma sokkal nagyobb. E tényezők hatása részben növeli, részben csökkenti a termékenységet úgy, hogy ezeknek az

ellentétes befolyásoknak eredője, a termékenység színvonala erősen hullámzó alakulást mutat, míg a halandóság általában túlnyomóan csökkenő irányzatú.

A termékenység fluktuáló sajátosságait és ezeket előreszámítás céljából való elemzését, igen világosan szemlélteti dr. *Gerhard Nultsch*. „A korszpecifikus termékenység a Német Demokratikus Köztársaságban és valószínű alakulása 1980-ig” c. tanulmánya. Ebben az országban a háború utolsó éveiben és azután, — mint sok más helyen — egy ideig a korszpecifikus termékenységi arányszámok igen alacsony szinten mozogtak, majd az 1949—1951. években erősen emelkedtek, azután pedig újabb szabálytalanul csökkenő irányzat érvényesült. 1959-ben ismét emelkedés kezdődött, ez 1960-ban a fiatalabb évjáratok korszpecifikus arányszámai tekintetében folytatódott. Az idősebbeknél újból csökkenés következett be. Az 1980. évig terjedő termékenységi irányzat megállapítása céljából ezért minden egyes propagatív korban levő évjárat arányszámait igen behatóan kellett vizsgálni, figyelembe véve a fejlődés eddigi irányzatait, továbbá a materiális és kulturális életszínvonal javulásának befolyását. E vizsgálatok arra a következtetésre vezettek, hogy a szülőképes női népesség fiatalabb évjáratának termékenysége emelkedni, a 28 éves és idősebb évjáratoké pedig csökkenni fog. Hasonló megállapításokat — mint látni fogjuk, — persze eltérésekkel, más országokban is lehet tenni.

Az előzőekben vázolt, a termékenységre ható befolyások ellentétes jellege rendkívül megnehezíti a prognózisok készítését. Ezért a hagyományos módszerek segítségével az 1920—1930-as években kidolgozott előreszámításokat a legtöbb iparosodott országban az 1940-es évek népesedésének fejlődése jórészt megcáfolta. Ezért a termékenységmérés és prognóziskészítés eddigi módszereinek kritikája és továbbfejlesztése vált szükségessé.

Az így megindult kutatás két irányban fejlődött. Egyrészt olyan új termékenységi mutatókat dolgoztak ki, amelyek a termékenységet befolyásoló különböző tényezők hatását különválasztva jellemzik. Tehát a mérőszámok specifikus jellege lényegesen fokozódott és sokrétűvé vált. Másrészt a termékenység időbeli változásának behatóbb elemzésére egy különleges új módszer alakult ki, az ún. kohorsz-elemzés. A továbbiakban ezeknek az újabb módszereknek a prognózis szempontjából fontos következményeivel foglalkozom. A mutatók specifikus jellegének fokozása a termékenység realiztikusabb jellemzése mellett a különböző demográfiai-szociológiai tényezők befolyásának pontosabb és különálló lemerését is lehetővé teszi, így a jövő fejlődés előreszámítását biztosabb alapokra fekteti.

A termékenység perspektivikus számításának részletesebb kidolgozása szempontjából különös fontosságú a házassági mozgalom által a termékenység alakulására gyakorolt hatások különálló és behatóbb figyelembevétele, minthogy a civilizált országokban a születések túlnyomó többsége házasság keretében történik. E tekintetben a házasságon belüli és kívüli, legitim és illegitim termékenység megkülönböztetése csak az első lépés. Emellett elengedhetetlen, hogy a különböző nupciális paraméterek, így a házasság tartama és a házasságban meglévő gyermekek száma szerint is differenciáljuk a termékenységi mutatószámot. Ily módon a korszpecifikus termékenységi változásokat komponenseikre bonthatjuk, illetve bizonyos torzításokat kiküszöbölhetünk. Például, ha a házassági mozgalom struktúrája, mint a legtöbb iparosodott országban, erősen átalakul, akkor a korszpecifikus mérő-

számok a termékenység emelkedését mutathatják, noha a valóságban csak a rövid ideje fennálló házasságok hányada növekedett meg. Ez ugyanis a születésszám emelkedését okozza, bár a tartamspecifikus termékenység színvonal a változatlan marad. Ilyenkor, és ez a háborús évek utáni fejlődés során gyakran előfordul, a korszecifikus mérőszámok torzított képet adnak a termékenység változásáról. A nupciális paraméterek szerinti specifikus mérőszámok bevezetése ezenkívül különösképpen indokolt olyan országokban, ahol a születésszabályozás szélesebb körben elterjedt és így számottevő mértékben befolyásolja a termékenység jövő tendenciáját. Ilyenkor a termékenységet messzemenően a tervezett, illetve kívánt családnagyság szabja meg. A tervezett családnagyság elérése viszont a házassági tartammal szorosabb kapcsolatba kerül, mint a házas nők életkorával. Ugyanakkor természetesen a születések korlátozását döntően befolyásolja a házasságban már meglévő gyermekek száma is, és így a termékenységnek e paraméter szerint való differenciálása szintén nagyfontosságú.

A termékenységi mutatók specifikus jellegének említett fokozása oly nagy jelentőségű, hogy ezzel a kérdéssel az Egyesült Nemzetek Statisztikai Bizottsága 1958-ban és az Európai Statisztikusok Konferenciája 1959-ben behatóan foglalkozott, s erre vonatkozóan javaslatokat is dolgozott ki. Erről dr. *Harald Hansluwka* „A termékenységi statisztika az 1960—1961. évi népszámlálás programjában” c. dolgozata igen beható és világos tájékoztatást nyújt. Eszerint a javaslatok célja kettős: egyrészt útmutatást adnak a termékenységi adatoknak az 1960—61. évi népszámlálás keretében történő megfelelő részletességű felvételére, másrészt biztosítani akarják a termékenységi adatok nemzetközi összehasonlíthatóságát, amely a jelenlegi munkaülés témája.

Amint a dolgozat részletesen kifejti, 16 ország közül csak 9 népszámlálásánál szerepeltek a termékenységre vonatkozó kérdések. Az adatok azonban csak az országok egyharmadában hasonlíthatók össze nemzetközi viszonylatban; 5 országban a népszámlálás a házas nőkre vonatkozó adatokat életkor, házassági tartam és a meglévő gyermekek száma szerinti tagolásban állapítja meg.

Itt kell megemlíteni, hogy a Népeségtudományi Unió 1961. évi konferenciája elfogadta azt a magyar javaslatot, hogy a termékenységi vizsgálatok és fogalmak egységesítése céljából külön bizottságot létesítsenek.¹ Ez a bizottság azóta már meg is alakult. A munkaülés során a nemzetközi összehasonlítások kérdését előreláthatólag még részletesebben kifejtik.

A fokozottan specifikus termékenységi mutatók prognosztikus célokra való alkalmazását igen kiválóan és példaszerűen szemlélteti dr. *Edward Rosset* rektor dolgozata, amelynek tárgya „Új tendenciák Lengyelország népességének reprodukciójában”. A lengyel demográfiai viszonyok változását elsősorban az jellemzi, hogy a reprodukciós ciklus korábban kezdődik és korábban végződik. Ennek igazolására a szerző olyan indexeket alkalmaz, amelyek az anya életkora és — ami a specifikusság fokozását jelenti — a születési sorrend szerint jellemzik az adatokat. Így megállapítható, hogy az 1955—1957. években az élveszületések 32—35%-a volt elsőszülött, a második születések hányada ugyanakkor 28—26%, úgyhogy a két csoport a

¹ Az 1961. évi nemzetközi Népeségtudományi Konferencia. Demográfia 1961. évi 4. sz. 485—494. old. (A javaslatot l. a 486. oldalon.)

reprodukciónban vezető szerepet játszott. Lengyelország azon kevés európai ország közé tartozik, amelyekben az első, második és harmadik születések együttvéve elegendők a teljes utánpótlás biztosítására. Életkor szempontjából a fiatal nők termékenysége növekvő fontosságú, míg az idősebb propagatív korban levők csak kisebb mértékben vesznek részt a reprodukcióban. (Ezt a jelenséget különböző mértékben az erősen iparosodott országokban is észlelhetjük.)

A fokozottan specifikus mutatók segítségével a termékenység sajátosságait és így közvetve a fejlődési tendenciát pontosabban lehet meghatározni, mint a hagyományos korszecifikus mérőszámokkal. Ezek a mutatók azonban lényegében a naptári évi adatokból szerkesztett ún. szintetikus mérőszámok. A termékenység tendenciájának közvetlenebb és konkrétabb meghatározására újabban az ún. kohorsz mérőszámokat széles körben alkalmazzák. Ezt a kérdést már az előző munkaülésem is vitattuk, itt elsősorban a tendenciák szempontjából való jelentőségüket emelem ki és hangsúlyozom, hogy éppen ez a kohorsz mutatók különleges tulajdonsága. Itt rá kell mutatni arra, hogy a tendencia meghatározása a termékenység viszonylag stabil törvényszerűségére támaszkodik. Minél nagyobb valamely törvényszerűség észlelt stabilitása, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a törvényszerűség a jövőben is érvényesül.

A termékenység alakulásában a relatíve stabil elemek feltárására a kohorsz-módszer jól alkalmazható. Ezt legjobban szemléltethetjük a befejezett termékenységű családnagysággal (figyelembe véve az első munkaülésem elhangzott megjegyzéseket, itt a családnagyság kifejezés helyett tulajdonképpen a gyermekszám terminust kellene használnom), amely a termékenység legstabilabb mozzanata.

Kiegészítőleg hangsúlyoznom kell, hogy a relatíve stabil mozzanatok megállapítása önmagában is fontos, nemcsak a tendenciák szempontjából. A családnagyság kohorsz-módszerrel történő megállapításának tehát általában a termékenységmérés szempontjából is van jelentősége, mert hiszen egyetlen keresztmetszeti megállapítást nem lehet megfelelő relatíve stabil mozzanat nélkül megtenni. A befejezett termékenységű családnagyság ugyanis az újabb vizsgálatok szerint a naptári évi adatok erős hullámozása mellett is állandó, ill. szabályosan változó maradhat. A befejezett termékenységű családnagyságban döntően érvényesül az a belső törvényszerűség, amely egy adott évben induló kohorsz termékenységének alakulását jellemzi. Ezért a végső gyermekszám, mondhatnám a kumulatív termékenység, nem egy adott naptári év adataiból, hanem elsősorban, illetve pontosabban, a megfelelő kohorsz demográfiai múltját jellemző korábbi adatokból határozható meg szabatosan.

Az itt felmerülő problémákat igen érdekes és tanulságos módon szemlélteti *Acsádi György* dr. dolgozata, melynek tárgya „A termékenység előrebecslése a kohorszok gyermekszáma alapján”. A dolgozat a magyar születési adatoknak az 1946–1961 időszakban történt alakulását használja fel. Az adatokat grafikusán ábrázolva kitűnik, hogy a befejezett termékenység viszonylag stabil érték Magyarországon is, mint a nemzetközi megfigyelések is mutatják, a görbék indulása viszont különböző meredekségű.

Grafikus extrapoláció segítségével elsősorban a még be nem fejezett termékenységű kohorszok végső termékenységét célszerű megállapítani. Ezt

végezte *Acsádi* dr. is, amire Magyarországon két lehetőség kínálkozott. Az egyik lehetőség az 1900—1924 között született kohorszok befejezett termékenységének csökkenése alapján való becslés, a másik lehetőség a családtervezési vizsgálatok hasonló jellegű adatainak felhasználása. Feltételezve, hogy az egymást követő kohorszok termékenységének csökkenési üteme egyre kisebb és hogy egy bizonyos szint alá nem süllyed, amire a családtervezési adatok és egyéb megfontolások adnak támpontot, az 1925 után született évjáratok befejezett termékenységét másodfokú parabolával elég jól meg lehet közelíteni. Az extrapoláció segítségével így meghatározható az átlagos gyermekszámok évi alakulása és ebből a továbbélő női népesség száma segítségével a születések évenkénti száma. E tekintetben már most érdekes és igen fontos eredmény, hogy a jelenlegi, a naptári évek termékenységi mutatói szerint alacsony reprodukcióra valló termékenységi tendencia változatlan érvényesülése esetében is azzal számolhatunk, hogy a nyers szülési arányszámok csökkenése a jövőben megáll. Sőt minden népessépolitikai beavatkozás nélkül a születési arányszám kisebb emelkedése várható.

A továbbiakban — tekintettel a munkaülés programjára — még néhány szót szeretnék szólni a kohorsz-módszer korlátairól és bizonyos kilátásairól. A kohorsz-módszerek alapján készült prognózis bizonytalansága kétségtelenül kisebb, mint a naptári évi mutatók segítségével végzett előreszámításoké; legtöbbször, de nem mindig. Mint minden extrapolációnál, számottevő bizonytalanság szükségszerűen itt is marad. Ez főleg onnan származik, hogy a megfigyelési év folyamán még befejezetlen kohorszok végső kumulált termékenysége nem ismeretes. Ennek előreszámítását az a körülmény teszi bizonytalanná, hogy a befejezetlen termékenységnek az előző kohorszok hasonló termékenységéhez képest észlelt növekedése vagy csökkenése származhat akár a végső családnagyság tendenciájából, akár pedig a születések átmeneti előrehozatalából vagy elhalasztásából, amiről az első munkaülésen is szó volt. Ez természetesen a tendencia szempontjából zavaró körülmény. Itt szeretnék rámutatni arra is, hogy a hagyományos eljárások — a reprodukció-számításnál — éppen ezt nem küszöbölik ki és ezért a hagyományos mutatók sajnos bizony torzítást tartalmaznak.

Az említett kiküszöbölhetetlen bizonytalanság csökkenthető azáltal is, ha szociológiai vagy szociálpszichológiai adatokat is figyelembe veszünk. Erre jó példa *Acsádi* dolgozatában a családtervezési vizsgálat eredményeinek felhasználása. Az előreszámítás bizonytalansága így módon sem küszöbölhető ki természetesen teljesen és éppen ezért további csökkentése egyrészt még mélyrehatóbb szociológiai, minőségi elemzést, másrészt a kohorsz-elemzés egy további módszerének alkalmazását kívánja meg. Ez irányban — figyelembe véve a külföldi példákat is — kétségtelenül bizonyos fokú előrehaladást jelent az, hogy a hagyományos korspecifikus mutatók helyett az újabb, fokozottan differenciált termékenységi mérőszámokat alkalmazzuk a kohorsz-elemzés keretében is. Ilyenkor azonban nem a születési, hanem a házassági kohorszok vizsgálata indokolt. Ezáltal a számítások bonyolultabbakká válnak ugyan, de a bizonytalanság — különösen a prognózis első éveit tekintetében — lényegesen csökkenthető. Az ily módszerrel végzett előreszámítás közvetlenül csatlakozik a modern elveknek megfelelő reprodukció-számításhoz is, amely szintén a házassági kohorszra épít, anélkül azonban, hogy előreszámítást jelentene.

Egyidejűleg hangsúlyozni kell, hogy a születési kohorszok módszere, — az *Acsádi*-féle dolgozatban tárgyalt célokra történő felhasználások területén, — természetesen változatlanul megtartja jelentőségét, különösen a hosszabb lejáratú prognózisokkal kapcsolatban, továbbá a különböző típusú kohorszok vizsgálatából kapott eredmények összehasonlításánál. Vagyis tulajdonképpen mind a reprodukció-számításnál, mind az előreszámításnál is többoldalú módszereket, többoldalú extrapolációkat kell használni. Ezt nyomatékosan hangsúlyozni kell.

Visszatérve az előzőkre, a következőket szeretném még mint újabb szempontokat kifejteni. A házassági kohorszok és a fokozott nupcialis paraméterek szerint specifikus termékenységi mutatók használata a házassági mozgalomnak a termékenységre gyakorolt hatásait messzemenőbben teszi lemérhetővé, mint egyébként. Ez a házassági struktúra jelenlegi erős átalakulása következtében nagy jelentőségű. Mint ismeretes, a férfi vagy női nupcialitás paramétereinek felhasználása az ilyen előreszámításoknál a reprodukciós vizsgálatához hasonlóan kétféle vagy többféle eredményt ad. Első közelítésben prognózis céljaira ezek számtani átlagát célszerű felhasználni, természetesen megfelelő mérlegelés mellett. A nupcialis paraméterek szerint differenciált mutatók közül a tartamspecifikus mérőszámok lehetővé teszik az átlagos végső termékenységnek a nupcialitástól függő meghatározását oly értelemben, hogy az özvegyülés és a válások okozta házasság-megszűnés és az újraházasodás is reális mértékben figyelembe részesül. A gyermekszám szerinti specifikus termékenységi mutatók a család-növekedési valószínűségek meghatározása révén képet adnak a családkialakítás egyes fázisairól. Ezek, mint ismeretes, különösképpen szoros korrelációban állanak a társadalmi-gazdasági tényezőkkel.

A fokozottan differenciált sokrétű termékenységi mutatók nagy, több mint 200 tagból álló sokaságot alkotnak. E mutatószámoknak áttekintését és elemzésre való felhasználását éppen ezért célszerű különleges eljárásokkal, mégpedig a termékenység matematikai modelljeivel könnyebben kezelhetővé és elérhetővé tenni. Így a *Bourgeois-Pichat*-féle termékenységi függvény a mérőszámok sokaságát három paraméterre vezeti vissza, ami a nemzetközi összehasonlítást nagymértékben megkönnyíti. Felmerül ugyanis az a probléma, hogy ilyen sokrétű mutatót hogyan lehet egyáltalán összehasonlítani. A modelleknek ezt a problémát az indexszámokhoz vagy konstansokhoz hasonlóan kell áthidalniok. A modelleknek azonban más jelentőségük is van. A családkialakítás *Henry* által kidolgozott modellje például egyrészt a fiziológiai, a korlátozás nélküli termékenység sajátosságairól, másrészt a születésszabályozás által befolyásolt termékenység törvényszerűségéről ad képet.

A fokozottan specifikus mutatók mellett a termékenységi modellek szélesebbkörű felhasználása és továbbfejlesztése is előreláthatóan a termékenység prognózisával járó bizonytalanság csökkenésére fog vezetni. Itt rá kell mutatni arra, hogy a termékenységi prognózisok egyik nagy bizonytalansága onnan származik, hogy a termékenység alakulását a tisztán demográfiai tényezők mellett a társadalmi-gazdasági tényezők is nagymértékben befolyásolják, sokszor erősebben, mint például a kohorszok belső endogén törvényszerűsége. E bizonytalanság megszüntetése csak attól várható, hogy a családkialakítás egyes fázisai és a társadalmi-gazdasági tényezők között fennálló korrelációkat az eddiginél messzebbmenően sikerül lemérni. Más-

részt szükséges volna a közgazdasági fejlődés matematikai, illetve ökonometriai modelljeinek továbbfejlesztése is, ami azonban már részben túllépi a demográfiai kutatás szoros értelemben vett területét. Enélkül viszont a termékenységi prognózisok bizonytalanságának egy lényeges eleme nehezen küszöbölhető ki. Itt merül fel a gazdasági tervezés és a népesség-előrebecslés közötti összefüggés nagy fontosságú problémája, amellyel a statisztika szempontjából — fontossága ellenére — aránylag keveset foglalkoztak. Ezt a problémakört dr. *Miloš Macura* igazgató lesz szíves a vitaülés keretében részletesen ismertetni.

Befejezésül rá kell mutatni arra, hogy a termékenységmérésnél, a kohorsz-elemzésnél és a termékenységi modellek továbbfejlesztésénél nemcsak a tisztán demográfiai vonatkozásokat, hanem a társadalmi és közgazdasági vonatkozásokat is figyelembe kell venni. A tiszta demográfia modelljeit megfelelő korrelációk segítségével a közgazdasági viszonyokkal kapcsolatba kell hozni. Ez olyan hatalmas probléma, hogy én nem éreztem magam hivatottnak arra, hogy ezzel foglalkozzam. Sajnos erre a dolgozatok sem tértek ki.

Tehát igen sok probléma vár még tisztázásra, további kutatásra, amelyekből a termékenységi prognózisok bizonytalanságának számottevő csökkenését remélhetjük. Úgy gondolom, hogy e sokrétű kérdések megvitatása a jelen munkaülésen megoldásukhoz lényeges hozzájárulást fog nyújtani.

V I T A

Bene Lajos (Magyarország): Köszönjük *Theiss* professzor tartalmas rapportóri beszámolóját. A munkaülésre kitűzött dolgozatok közül *Macura* igazgatónak a rapportőr által említett referátumát írásban nem tanulmányozhattuk, ezért felkérjük őt, hogy kutatásainak eredményeit szóban ismertesse.

Macura, Miloš (Jugoszlávia): Az Elnök úr rámutatott arra, hogy milyen nagy jelentősége van a társadalmi és gazdasági fejlődés és a demográfiai trendek kölcsönhatásainak. Ha demográfiai kérdésekről tárgyalunk, mindig szembetaláljuk magunkat a társadalmi és gazdasági tényezőkkel, amelyek a népesség növekedését és összetételét befolyásolják. Mind ez ideig érdeklődésünk középpontjában elsősorban a múlt társadalmi és gazdasági helyzete és a múlt demográfiai trendjei állottak.

Mindamellettt a társadalmi és gazdasági tervezés területén, legyen az akár hosszútávú, akár középtávú terv, hasonló jellegű demográfiai problémákkal állunk szemben, de ezek most nem a múltra, hanem a jövőre vonatkoznak. Az tehát a kérdés, mi legyen a demográfus szerepe a gazdasági és társadalmi tervek kidolgozásában.

A demográfusnak úgy gondolom részt kell vennie a gazdasági és társadalmi fejlesztés tervezésének minden fázisában. Mivel az ember a termelés alapvető tényezője és a gazdasági tervezés végső célja is, a népesség épp oly fontos kérdése a tervezésnek, mint a gazdasági, társadalmi, kulturális stb. problémák. Ez az indoka annak, hogy a demográfiai előrelátás bekapcsolódik a tervezés területébe.

Melyek a technikai kérdések? Az első valószínűleg a nem és életkor szerinti előrevetítés, amely a mai ülésnek is tárgya. A népesség jövőbeni számá-

nak, növekedésének, nem- és korösszetételének előreszámítása olyan alapvető ismeretek, amelyek minden társadalmi és gazdasági előrebecsléshez szükségesek. A második kérdés a munkaerőnek, illetőleg legfontosabb struktúrájának, mint a gazdasági ágak, a foglalkozások, nem és életkor szerinti összetételnek, a társadalmi struktúrájának előrebecslése. Ha az össznépesség előreszámítása a jövő gazdasági tevékenységének demográfiai kerete, akkor a munkaerő előrebecslése a gazdasági és társadalmi fejlődés tervei teljesíthetőségének a kulcsa. Hangsúlyozni kell, hogy minden gazdasági és társadalmi fejlesztési tervnek van egy munkaerő komponense is, de ennek előreszámítását gyakran nem egységesen készítik, és nem hozzák összhangba az össznépesség előreszámításával és más demográfiai előreszámításokkal. A népesség összetételében bekövetkező változásokról pedig csak akkor kaphatunk helyes képet, ha a demográfiai, pontosabban a népességi és a munkaerő előrebecsléseket összhangba hozzuk. Jól ismert például az a folyamat, hogy az iparosodás során nemcsak a munkaerő áramlik át a mezőgazdaságból a nem mezőgazdasági ágakba, hanem ezzel együtt az össznépesség is átrétegződik és ez az iparosodás tényleges demográfiai következménye. Ha a népesség jövőbeli összetételével foglalkozunk, nem szabad elfeledkezni arról, hogy nemcsak a társadalmi és gazdasági jellemzők, hanem az iskolázottsági és a szakképzettségi jellemzők is változni fognak az ipari fejlődés során.

Végül még két kérdés. A rapportőr helyesen mutatott rá a családösszetétel és a népesség várható nagysága közötti kapcsolatra. Ez elvezet bennünket a családok vagy a háztartások előrebecsléséhez, és amennyiben megismerjük a család és a háztartás demográfiai jellemzőit, nemcsak a múlt, hanem a jövőre vonatkozólag is pontos ismereteket szerezhetünk e két közösség társadalmi és gazdasági jellemzőiről. A másik kérdés a vándorlás és az urbanizáció kérdése, amely mindig együtt jár a gazdasági fejlődéssel, az iparosodással. A vándorlás és a városiasodás jövőbeli alakulásának vizsgálatra többféle módon képzelhető el, de úgy tűnik, hogy e téren is alkalmazható új megközelítési mód, a helységek közötti kicserélődés megfigyelésével.

Röviden vázoltam csak ezt az egyébként igen komplex problémát. Mindezideig csak kevés tapasztalat gyűlt össze e sajátos területen. Ismerjük például Franciaországban a munkaerő teljes és regionális előreszámítását. Ismerjük az olaszoknak az aktív népesség jövőbeli iskolázására vonatkozó előreszámítását is. Minden szocialista országban és más országban is felmerül az a probléma, hogy az öt vagy a hétéves tervek kidolgozásához a munkaerőt előre kell számítani. Azt hiszem azonban, hogy a népesség, a munkaerő, a családok és háztartások, valamint a települések nagyságának jövőbeni alakulására vonatkozó vizsgálatoknak még nagyon a kezdetén tartunk. Meg vagyok győződve róla, hogy a symposionon résztvevő demográfusok e csoportja hivatott arra, hogy e tárgyban nemzetközi vitát kezdeményezzen.

Bene Lajos (Magyarország): Nagyon köszönjük *Macura* igazgatónak aktuális kérdéseket érintő előadását. A népesség regionális előreszámítása Magyarországon is éppen napirenden levő feladat.

Szabady Egon (Magyarország): A népesség előreszámítása nemcsak elméleti, hanem gyakorlati feladat is. Ezzel kapcsolatban volna egy kérdés. A magyar Statisztikai Hivatal Magyarország népességszámát 1970-re és 1980-ra négy változatban készítette el. Ebből a népgazdasági tervezés

során az ún. növekvő szintű D variánst használjuk. *Acsádi* dr. dolgozatában szerepel a kohorsz-analízissel történő előreszámítás; az volna a kérdésem: véleménye szerint 1970-re, ill. 1980-ra a D variáns adatai és a kohorszok gyermekszámának extrapolálásával számított adatok között milyen nagyságrendű eltéréssel számolhatunk?

Acsádi György (Magyarország): Először *Szabady* dr. kérdésére szeretnék válaszolni. A Központi Statisztikai Hivatal — mint említette — négy variánsban készített számításokat az elkövetkezendő 20 év perspektívikus népességszámára vonatkozóan. A számítások feltételei a halandóság terén lényegileg ugyanazok voltak; az első három variánsnál változatlan halandósággal számoltak, a negyedik, ún. D variánsnál pedig csökkenő halandósággal; részben az ENSZ halandósági tábla modelljei, részben egy parabolikus jellegű csökkenés feltételezése alapján. A nagyobb különbséget ezeknél a számításoknál a termékenység különböző becslése jelentette. A négy változathól kettő határszámítás jellegű, egy alacsony és egy magas termékenységből indul ki, a harmadik variáns pedig egy bizonyos változó termékenységgel számolt, amely kb. olyan szinten mozog, mint ez a szomszédos országokban, például Ausztriában vagy egyes távolabbi országokban, mint az Egyesült Királyságban tapasztalható. Az ún. D variáns ezzel szemben a termékenység fokozatos növekedését tételezte fel. Ezzel kapcsolatban szeretném közbevetőleg a *Nullsch* professzor által beküldött dolgozatban felmerült problémát is érinteni. A termékenység növekedésével számoló magyar D variáns 5 éves szakaszonként állandóan növekvő termékenységgel becsülte előre a majdnem megszülető korosztályok számát. Ez a becslés abból indult ki, hogy a jelenlegi korspecifikus születési arányszámok a megadott szintről a jövőben növekedni fognak, mégpedig a korábban tapasztaltaknak megfelelően és nem pedig úgy, mint ahogy *Nullsch* dr. becslésében szerepel, azaz a különböző életkorokban eltérő tendenciákat feltételezve.

Ami a kohorsz-módszereket illeti, a termékenység várható alakulásában nem voluntarisztikus elképzelésekből indultam ki, tehát például nem abból, hogy a várható népesedéspolitikai hatású intézkedések következtében a termékenység valamely elképzelt módon növekedni fog, hanem abból, hogy mi fog történni akkor, ha az egyes születési kohorszok az eddig megszokott, ill. valamely adott befejezett termékenység mellett elvárható gyermekszámokat fogják megvalósítani. Hogy a befejezett termékenység milyen lesz, ennek becslésére két feltételből indultam ki, egyrészt a speciális családtervezési vizsgálatok eredményeiből (a tervezett és kívánt gyermekszámokból), másrészt pedig a befejezett termékenység trendjeinek csökkenéséből.

Ami a számítások eredményét illeti, ez azt mutatta, hogy míg a Központi Statisztikai Hivatal D változata szerint, — sajnos nem pontosan ugyanarra az időpontra vonatkozik a két becslés, — 1965-ben a 0—4 éves korosztály várható száma 730 000, addig a születési kohorszok extrapolálása alapján (egy évvel később) 754 000, 1970-re (illetve 1971-re) pedig 794 000, illetve 811 000. Gyakorlatilag a számok majdnem azonosak, a differencia nem jelentős, de a számítás arra utal, hogy a Központi Statisztikai Hivatal előreszámításának D változatát nem akkor fogjuk elérni, ha időközben népesedéspolitikai jelentőségű intézkedések történnek, hanem ezeket a gyermekszámokat a jelenlegi tendenciák mellett is elérhetnénk, ha újabb, például csökkenő tendenciák nem lépnének fel.

A kohorszokat nem számítottam előre 1980-ig, mert a kohorsz gyermek-számoknak 20 éves előrebecslése teljesen illuzórikus eredményt ad, hiszen 20 év múlva már a most még csecsemő korban levő gyermekek fogják adni a szüléseknek a zömét. Ezek várható szüléseinek extrapolálására nincsenek komoly demográfiai támpontok. Csak addig becsültem tehát előre, ameddig a propagatív korba most belépő korosztályok családtervezése valamilyen támpontot ad.

Összefoglalva, a különbség az első 10 évben a *D* variánshoz képest gyakorlatilag igen kicsi, de éppen ez figyelmeztet arra, hogy ha időközben olyan családpolitikai intézkedések történnek, amelyek a gyermekszám növelésére hatnak, akkor az eddig becsülnél magasabb gyermekszámmal kell számolnunk. Ez egyébként elvezet oda, amit *Theiss* professzor mondott, hogy az ún. hagyományos mutatók, — amelyekről *Bojarszkij* professzor is említést tett, — nagyon jó mérőszámok a pillanatnyi helyzetnek, másra azonban nem valók. A hagyományos mutatók a jelenlegi szintet mérik. Extrapolációra, várható perspektívák felvázolására azonban a kor szerinti specifikus arányszámok ugyanúgy nem valók, mint amennyire nem használhatók erre a reprodukciós koeficiensek sem. Ezzel szemben a kohorsz arányszámok — legyenek azok akár házassági, akár születési kohorszok, — éppen az extrapoláció célját szolgálják elsősorban, viszont természetüknél fogva nem jellemezhetik jól egy adott naptári év termékenységét.

Még egy problémát említek röviden *Hansluwka* dr. előadásával kapcsolatban: a termékenységi fogalmakat — és nemcsak a mutatószámokat ahogy a riportőr beszámolójában elsősorban hangsúlyozta, — igen különböző módon használják, illetve tartalmuk igen változó aszerint, hogy melyik országban, melyik szerző alkalmazza. Megmutatta ezt például *Pressat* hozzászólása is. Az angolszászok ugyanakkor nemcsak egy gyermekszám fogalommal (*planned number of children*) dolgoznak, hanem használják a „desired”, a „wanted”, „expected number of children” fogalmakat is. Legalább 4–5 gyermekszám-fogalom van tehát használatban, sőt egy hatodik is, elsősorban a közvéleménykutató szervek gyakorlatában, ez az a bizonyos „ideal number of children”. Ez utóbbi nagyon határozatlan fogalom, amelynek alapján kockázatos számításokat végezni.

Visszatérve *Hansluwka* dr. előadására, kívánatos lenne, ha úgy mint ő összeállította a népszámlálási gyakorlatban előforduló termékenységi fogalmakat és ezek használatát, ugyanilyen összeállítások készülnének a speciális termékenységi és családtervezési vizsgálatokra vonatkozóan is. A Népeség-tudományi Uniónak van is egy ilyen bizottsága, a termékenységi kérdések tanulmányozására, amelynek *Freedman* professzor az elnöke. Meg kell azonban jegyezni, hogy e bizottság sajnos inkább csak a kérdések tanulmányozásánál marad, a kérdések megoldását nem tűzte ki célul.

Hansluwka, Harald (Ausztria): Egyetértek *Acsádi* kolléga hozzászólásával. A termékenységi fogalmak tisztázásával kapcsolatban az általam itt benyújtott munka is csak kezdet, olyan összeállítás, amelyet még ki kell egészíteni. Az én tervem is ez. Minden kollégát megkérek egyúttal arra, ha referátumommal kapcsolatban nyelvi okok miatt valami probléma merült volna fel, szíveskedjen megtenni észrevételeit, nehogy ismét olyan terminológiai félreértések merüljenek fel, mint amilyeneket az előzőekben korrigáltunk.

Macura kollégához is volna egy kérdésem. Nem tudom, hogy előadását helyesen értettem-e? Felmerült az a probléma, hogy a termelés, a munkaerő és az egész népesség előreszámítását koordináltan kell végrehajtani. Ezt úgy is fel lehet fogni, hogy a munkaerő előrebecslését függetleníteni lehet a termeléstől és az össznépességtől?

Különös örömmel üdvözlöm, hogy itt felmerült a háztartás és a család előreszámításának a kérdése, mert e kérdésekkel összefügg a lakáshiánnyal kapcsolatos számítások oly aktuális kérdése is. Ezzel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az Európai Statisztikusok genfi értekezletén nemrégiben egy igen érdekes tanulmányt vitattak meg: Az országok lakáshelyzete tanulmányozásának technikája címmel (Technics of Surveying of Countries Housing Situation Including Estimating its Present and Future Requirements), amelyben részletesen foglalkoznak a háztartások és a családok előrebecslésének kérdésével. Úgy gondolom, ezen az új területen a tapasztalatcsere hasznos.

Rosset, Edward (Lengyelország): Mai ülésünkön már szó esett a termékenységéről. Azt hiszem, hogy a termékenység problémáját nemcsak mennyiségi, hanem minőségi oldalról is meg kell közelíteni. Ha mennyiségi oldalról közelítjük meg a termékenység kérdését, akkor magas vagy alacsony termékenységről beszélhetünk. A termékenység minőségi fogalma azonban — véleményem szerint — valami egészen mást jelent. A termékenység minőségi megközelítésével kapcsolatban két fogalmat szeretnék javasolni. Nem tudom mennyiben fogják megnyerni tetszésüket, még az én fejemben is kiforratlanok ezek a fogalmak. Az egyik a pazarló termékenység, a másik a takarékos termékenység. A takarékos termékenység azt jelenti, hogy azok a gyermekek, akik megszülettek, életben is maradnak, pazarló termékenységnek viszont azt a termékenységet nevezem, amikor a megszületett gyermekek jelentős hányada meghal.

Hogyan mérjük a tanulmányozott jelenség eme minőségi oldalát? Az eljárás a demográfusok előtt régen ismert: vannak bruttó és nettó reprodukciós koefficienseink. Számokat szeretnék közölni arra vonatkozóan, miként alakultak ezek a mutatók Indiában és Svédországban. Indiában az 1930—1931. években a bruttó reprodukciós arányszám 2,99, a nettó 1,33 volt, Svédországban pedig 0,87, illetve 0,8. Ha a bruttó és nettó reprodukciós arányszámok eltéréseit összehasonlítjuk, akkor azt találjuk, hogy Indiában ez az eltérés 1,66-ot, Svédországban 0,07-et tett ki. Ha ezt százalékban fejezzük ki, akkor azt találjuk, hogy Indiában a nettó reprodukciós arányszám a bruttó reprodukciós arányszámnak 44,5, Svédországban pedig 92 százaléka volt.

Előadásomban — amelyet a symposion figyelmébe ajánlok, — a lengyel népesség reprodukciójában található új irányzatokról számolok be. A vonatkozó lengyel adatok alapján végrehajtott vizsgálataim azt mutatják, hogy a lengyelországi bruttó és nettó reprodukciós arányszámok egyre jobban megközelítik egymást. Tehát egyre közelebb jutunk az ún. takarékos reprodukciós arányszámhoz. Ez, úgy gondolom, a reprodukciónak napjainkban általánosan tapasztalható vonása.

Fuchs, Hans (Ausztria): Az utóbbi időkben általában az európai statisztikában, s főleg az Európai Statisztikusok Genfben tartott ülésein két szorosán egymás mellett álló témakör állt az előtérben, éspedig a gazdaság-

statisztika és a demográfia témája. Az én személyes véleményem leegyszerűsítve az, hogy fogyasztási javak nélkül nincsenek fogyasztók és megfordítva; a gazdaság termel a fogyasztóknak és végeredményben ebben rejlik a probléma.

Engedjék meg először a következő egyszerű megjegyzést. A ma itt vitatott témával, a termékenység előreszámításával kapcsolatban — legalább is Ausztriát illetően, — úgy gondolom, fontos az a tény, hogy a város körül olyan övezet keletkezik, amelyen keresztül a város mintegy kivetítődik. Olyan kép ez mint amilyent egy csendes tóba dobott kő okoz a víz tükreán, amikor a kő körül egyre szélesebb és szélesebb körben gyűrűznek a hullámok. Azt hiszem, hogy ez a kérdés szorosan összefügg az iparosítás problémájával.

Másfelől a következő jelenségnek vagyunk tanúi. A termékenység várható alakulása összefügg az ingavándorlásnak nevezett jelenséggel. Ingázóknak nevezzük azokat, akik a vidékről naponként vagy hetenként utaznak valamely ipari területre vagy városba, ahol valamilyen lakásuk, albérletük van és itt dolgoznak. Közismert — számunkra, statisztikusok számára hivatalosan ismert — tény, hogy a vidékről beutazó ingázók jó vagy rossz értelemben egyaránt vehető fertőzést jelentenek a város számára. Ugyanakkor az ingázók a városban bizonyos eszméket, ideológiát vesznek fel.

A vidékről ingázó leány vagy legény ruházata például utánozni kezdi a városi szokásokat, úgy igyekszik öltözködni, és viselkedni, hogy a városi környezettől ne üssön el. Ez vitathatatlanul szociológiai jelenség. Egy paraszt leány például, aki mondjuk valahonnan a csehszlovák határ mellől ingázik valamely ipari városba, például Linzbe, rövidesen különböző kozmetikumokat kezd használni, a rúztól a körömlakkig, s divatos városi módra öltözködik. Ezek persze csak külsőségek. Az ingázók azonban a városnak megfelelő táplálkozási, ellátási szokásokat is vesznek fel, s megnövekszik igényük a kulturális szükségletek iránt is. Ez azt jelenti végeredményben, hogy valami jó is és rossz is kerül ki ezeken a személyeken keresztül a nem iparosodott vidékre. De így van ez az etikai, morális és szellemi területen is.

A legutóbbi képviselőházi választások alkalmával különböző köröknek azt mondtam, hogy politikai ideológiákat visznek a városból vidékre. A kérdés az, hogy vajon egyáltalán folyik-e és ha igen, milyen mértékben különböző eszméknek vidékről a városba való bevitele. Nem hinném, hogy a különböző eszméknek városba való importálása kvalitatíve olyan jelentős lenne, mint fordítva. Az iparosodott terület ugyanis már egy többé-kevésbé kialakult társadalmi, szociológiai terület.

Remélem, hogy ezekkel a rövid utalásokkal felhívtam a figyelmet arra, hogy a demográfusnak az ilyen jellegű összefüggésekkel is foglalkoznia kell. Úgy tűnik számomra ugyanis, hogy ezek olyan tényezők, amelyeknek hatása sok előreszámítást halomra tud dönteni.

Breznik, Dusan (Jugoszlávia): Kérem engedjék meg, hogy néhány megjegyzést tegyek a termékenység előrejelzésével kapcsolatban a Jugoszláviában szerzett tapasztalatok alapján. Úgy találtuk, hogy ha ezeket az előrejelzéseket az egész ország területére hajtjuk végre, akkor ez jelentős hibaforrást tartalmaz és ezért jobb kisebb területeket venni alapul — éspedig Jugoszláviában nyolcat, — amelyek többé kevésbé homogének. Azt hiszem ez különösen olyan országokban fontos, ahol az ország egyes vidékein a termékenység jelentősen különbözik. A második tapasztalatunk az volt, hogy

olyan országokban, ahol jelentős társadalmi-gazdasági, kulturális változások mennek végbe, az előreszámításoknál ezeket a változásokat — összefüggésben a differenciális termékenység társadalmi-gazdasági és kulturális sajátosságaival — figyelembe kell venni. Azt hiszem, hogy a differenciális termékenységet nemcsak az anya jellemzői alapján kell kutatni, hanem az apával kapcsolatos karakterisztikumokat is figyelembe kell venni, illetve mindkettőt. Azt hiszem az a helyes technikai megoldás, ha a termékenységi vizsgálatokat a családstatistikában, illetve a születési statistikában az apa és anya adatainak kombinatív feldolgozása alapján végezzük. Ebben az esetben homogén és heterogén családi egységekben vizsgálhatjuk a termékenységet, s például a műveltség, iskolázottság szempontjából nemcsak az anyának, hanem az apának műveltségét és iskolázottságát is figyelembe véve.

Ferenbac, Iosif (Románia): Románia 1980-ra várható népességének kiszámításához széleskörű analízist készítettünk az utolsó 30 év termékenységére vonatkozólag. A női lakosság minden korcsoportjában megmutatkozott a termékenység csökkenő irányzata, kivéve 15—19 évesek korcsoportját. A csökkenés igen szembeötlő a 30 évesek és idősebbek korcsoportjában. Jelenleg a 20—29 éves korú nők járulnak legjelentősebben hozzá a népesség reprodukciójához. A falvakban az 1000 propagatív korú nőre eső élveszületések száma 1961-ben 37%-kal volt magasabb, mint 1938-ban.

A termékenység fejlődését, mint más országokban, Romániában is befolyásolják a társadalmi-gazdasági tényezők. A demográfiai tényezők befolyása kisebb. A propagatív korú női lakosság struktúrája módosulásának úgyszintén elég csekély a befolyása. Jelenleg a propagatív korú nők száma magasabb, mint az 1938. és 1948. évi népszámlálások idején. A népesség nemenkénti megoszlásának sincs nagyobb befolyása a termékenység alakulására. Ezzel szemben a társadalmi és gazdasági tényezők jelentős befolyást gyakorolnak a termékenység alakulására. A falun észlelt termékenységnövekedés azzal magyarázható, hogy a falusi családok jövedelmének jelentős forrását adja a munkaerő-szaporulat. A városi településeken dolgozó nők számának emelkedése a termékenység süllyedését idézi elő. Városon és falun egyaránt észlelhető a gyermekhalandóság csökkenése, ami szintén jelentősen befolyásolja a termékenységi mutatókat.

Bene Lajos (Magyarország): Megköszönjük az eddig elhangzott hozzászólásokat. Az idő előrehaladott voltára, s arra tekintettel, hogy a német résztvevők még ezután fognak megérkezni, javaslom, hogy az ülést holnap folytassuk. Kérem legyenek szívesek a még felmerülő kérdéseket akkor elmondani. Ezzel átadom a szót *Theiss* professzornak az összefoglaló megtartására.

RAPPORTÓRI ÖSSZEFOGLALÓ

THEISSEDE (Magyarország)

Tisztelt Vitaülés! Tekintettel arra, hogy a vita holnap folytatódik, csak egész röviden tudom összefoglalni ezt a rendkívül sokoldalú és gazdag eszmecsérét. Talán azzal a gyakorlati problémával kezdem, amit *Szabady* dr. vetett fel, azaz a kohorszemenkéntesen alapuló és a Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott népesség-előrebecslési alternatívák közötti eltérés kérdésével. Lényegében erre *Acsádi* dr. meg is felelt, én csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy a kohorszelemzés alapján — mint *Acsádi* dr. nagyon helyesen

mondotta — legfeljebb 10—12 évre tudunk előrelátni, mégpedig a tendenciák alapján. A szocializmusban azonban 20 évre is előre kell tervezni. Mi akkor a teendő? Ekkor merül fel az a probléma, amelyet *Macura* igazgató exponált, a gazdasági tervezés és a népesség összefüggése. A gazdasági tervezés 20 évre szól és ilyen hosszú távlatra persze a megfelelő korrelációk ismeretében — amelyek sajnos nagyrészt még nincsenek meg — lehet a termékenységet előrebecsülni. A gazdasági tervezés tehát megszabja az ilyen hosszú távlatú demográfiai előrelátást, ahol azért még mindig van a kohorszoknak bizonyos szerepe.

Nem reflektálhatok most *Macura* igazgató sok problémát felvető referátumára, de mégis szeretném megemlíteni azt, hogy egyrészt a munkakerő projekciója, — amint ő hangsúlyozta — másrészt a családnagyság projekciója milyen rendkívül fontos kérdés. A családnagyság projekcióját nemcsak az itt jelentkező tisztán demográfiai problémák megoldása szempontjából tartom fontosnak, hanem ahogy ezt *Macura* igazgató is hangsúlyozta, azért is, mert a család a társadalom sejtje és a családdal kapcsolatos jelenségek előrelátásának az újabb termékenységi mutatók és kohorsz-elemzések alapján messzemenő közgazdasági kihatásai vannak.

Péter György (Magyarország): Szabadna közbevetőleg valamit kérdeznem? Az előrelátás szó véletlenül csúszott *Theiss* professzor összefoglalásába? Nem látunk előre, *Theiss* professzor úr nyilván előreszámításra, kivétésre gondol.

Theiss Ede (Magyarország): Én lényegében az előreszámítást gondolom. A prognózis szót, ha lefordítom, majdnem szinonim megfelelőket kapok. Kétségtelen, hogy — ha az előrelátás szót használjuk, — akkor talán a bizonytalanság nincs megfelelően kiemelve. Már hangsúlyoztam, hogy itt nagyfokú bizonytalanság van, így az előreszámítás szó tényleg jobb, de hát szokásos a prognózis szó is. Egyes szinonimák a bizonytalanságot jobban hangsúlyozzák, ami fontos, hiszen nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a statisztikában mennyi bizonytalanság és sokan éppen azért fájnak a prognózisoktól, mert bizonytalan, de ez a statisztika.

A további felszólalások közül *Hansluwka* dr. kérdésére *Macura* dr. a következő ülésen nyilván válaszol. *Rosset* professzor felszólalása nagyon érdekes volt; a minőségi szempontok hangsúlyozásával a nettó és bruttó reprodukciós együtthatókat új megvilágításba helyezte és nagyon örvendek, hogy erre rámutatott. A statisztikában ugyan elsősorban a mennyiségi dolgokat nézzük, de a minőség fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Még rámutatnék arra — *Bojarszkij* professzor délelőtti felszólalására hivatkozva, és azonkívül *Breznik* dr., sőt *Ferenbac*, bizonyos mértékig *Fuchs* dr. felszólalását is figyelembe véve, — hogy minél differenciáltabban, mégpedig minőségileg differenciáltan kell az előreszámításokat végezni, tehát régiók, nemek, falu-város stb. különbségek szerint. Ez nagyon komplikálttá teszi a számításokat, de itt utalok arra, — amit *Bojarszkij* professzor hangsúlyozott és amivel teljes mértékben egyetértünk, — hogy a kibernetikai vagy elektronikus számológépek éppen ezen minőségi differenciák figyelembe vételének óriási lehetőségeit nyitják meg. Én, mint rapportőr, inkább a legmodernebb mutatókat és elemzési módszereket fejtettem ki, de nyilvánvaló, hogy — ha — a minőségi tulajdonságokat is figyelembe vesszük, akkor a hagyományos korszpecifikus mutatóknak is igen nagy szerepük van.

Végezetül még azt szeretném hangsúlyozni, hogy nagyon érdekes megállapítás — amit *Ferenbac* mondott a román termékenységi vizsgálatokkal kapcsolatban —, ti., hogy a nemek megoszlása, a nők hányada, mely a régi felfogás szerint döntő volt, hiszen azért számítottuk korábban a női nemre a reprodukciós mutatót, ma nem jelentős. Amit ő hangsúlyozott, az a társadalmi és gazdasági befolyások fontossága, amit én magam is aláhúztam, s amit valóban nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen a szocializmusnak ez a problémája. Ha egy megfelelő gazdasági terv demográfiai kapcsolatait nézzük, látjuk, hogy a gazdasági tényezők jobban determinálják a reprodukciót hosszú távlatban, mint közvetlenül a nemek alig változó megoszlása.

Bene Lajos (Magyarország): Megköszönve a jelentést és a hozzászólásokat, az ülést bezárom.

AZ I. ÉS II. MUNKAÜLÉS FOLYTATÁSA

Szabady Egon (Magyarország): A tegnapi munkaüléseken *Burkhardt*, *Nultsch*, *Mehlan*, *Osadnik* professzorok és *Lungwitz* dr. nem vehettek részt. Az volt a kérésük, hogy adjunk lehetőséget nekik arra, hogy a 3. munkaülés megkezdése előtt pótlólag előterjeszthessenek anyagokat, illetőleg a kérdés megvitatásában részt vehessenek. Javaslom, hogy a tegnapi elnökség: *Bene Lajos*, *Theiss* professzor és *Miltényi Károly* részére biztosítsunk még egy órát, hogy annak keretében néhány hozzászólást is meghallgathassunk, s az előző napi munkaülés anyagával kapcsolatos vitát lezárhassuk. Ezután térnénk rá a következő munkaülés tárgyára.

Bene Lajos (Magyarország): *Szabady* dr. bejelentése alapján az elmaradt kiegészítések, hozzászólások kerülnek sorra.

Nultsch, Gerhard (Német Demokratikus Köztársaság): Hallottam, hogy Önök igen értékes vitát folytattak a termékenység kérdéseiről. Az idő rövidségére tekintettel csak néhány fontos kérdésre szeretnék kitérni.

A Német Demokratikus Köztársaságban előrebecsléseket készítettünk a távlati terv számára. A termékenység vizsgálata azt mutatta, hogy kedvező fejlődés előtt állunk. Mivel pedig a termékenység alakulása társadalmi tényezőkre vezethető vissza, azt kellett tisztáznunk, miképpen lehet a következő 20 évre az egyes születési évjáratok termékenységét tervezni. Nálunk a 18 év alatti nőknél, különösen a 17 évig terjedő korosztályoknál a termékenység emelkedett, és pedig a 15—16 évesek korosztályában 1957-től 1960-ig 2,8-ról 4,1-re.

A továbbiakban arról szeretnék beszélni, hogyan közelítettük meg a termékenység előrebecslését. Tekintetbe kell vennünk azokat az intézkedéseket, amelyekkel kormányunk a jövőben előmozdítani kívánja a termékenységet, így például a családi pótlékot és az egyéb támogatásokat, amelyekkel a következő húsz évben számolni kell a hosszútávra szóló tervezésnél.

Nem titok, hogy nálunk a világháború után a termékenység igen kedvezőtlen volt. Ezzel szemben az 1950-es évek elején — a hadifoglyok visszaterelését követően — abnormis helyzet következett be. Olyan fejlődés állott elő, amelyben a termékenység 1960-ig egészen meredeken emelkedett. Először korspecifikus termékenységi mutatók segítségével tanulmányoztuk

ezt a kérdést a különböző korosztályokra vonatkozóan az 1945—1960 közötti időszakban. Ezután egy demográfusokból álló plénum megvitatta a termékenység várható alakulását minden egyes évre 1980-ig, és minden egyes korosztályra külön-külön meghatározott születésgyakoriságokat állapítottunk meg. Az a vélemény alakult ki, hogy ebben az időszakban — azaz 1980-ig — a termékenység a 28 éves korig kedvezően fog alakulni, 29 éves kortól kezdve pedig kisebb csökkenés várható. A mi előreszámításunk szerint, amelyeket a *Statistische Praxis* 9. számában publikáltunk, az derül ki, hogy 1980-ig a termékenység általában kedvezően fog alakulni.

A lakosságot specifikus korcsoportokba osztva azt találtuk, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban már most kedvezőtlen a korösszetétel, elsősorban a munkaképes korú népesség szempontjából. Az 1980-as években pedig kereken 900 000 munkaképes korú személlyel lesz kevesebb, mint amennyivel 1960-ban rendelkezünk. Mintegy 3,5 milliót fog kitenni a nyugdíjasok, azaz a 65 évet betöltött férfiak és a 60 évet betöltött nők száma. Ami a munkaképes korú népességet illeti, az előreszámítás szerint 1980-ig egyre romlik a helyzet. 1980-ban már minden egyes munkabíró korú személyre két eltartott fog jutni.

Egy módszertani problémát nem tudtunk megoldani, és pedig népességszámaink bizonytalanságát nem tudtuk kiküszöbölni. Ellentétben Magyarországgal, nem tartottunk népszámlálást, erre csak 1964 végén fog sor kerülni. Ezért a kiindulási alapul szolgáló népességszámaink — azt kell mondanom, — hibásak. Kiszámítottuk azt is, hogy becsléseink szerint kb. 350 000 fő az a különbség, amely az előreszámításnál szerepet játszott. Nem marad más hátra, mint a népszámlálás után a termékenység előrebecslését újra elvégezni azzal a céllal, hogy ezt az előre tudott hibát kiküszöböljük.

Sajnos nincs idő most arra, hogy részletesebben foglalkozzam bizonyos módszertani kérdésekkel, amelyek a termékenység-előrebecslésénél szerepet játszanak. Egy anyagot hoztam azonban magammal, amely az 1952-től 1960-ig a Német Demokratikus Köztársaságban tapasztalható termékenységi viszonyokról szól. Amennyiben a kollégák közül valaki behatóbban érdeklődik a kérdések után, az anyag rendelkezésére áll.

Mehlan, K. H. (Német Demokratikus Köztársaság): Referátumom anyaga az Önök rendelkezésére áll, feldolgozás közben azonban olyan újabb szempontok merültek fel, amelyek az 1960. évi állapotnak megfelelően a Német Demokratikus Köztársaságban a születési intervallumok kérdését érintik. Ezért egyes tételeket bizonyos mértékben meg kellett változtatni. Az új anyag is természetesen rendelkezésükre áll. Ez azt mutatja, hogy a születési intervallumok eloszlását ábrázoló görbe aszimmetrikus. Az időbeli helyzet — az előző évtizedekkel szemben — nem változott, csak bizonyos fokig laposabb lett a görbe. Az elmúlt 50 évben az átlagos születési intervallumok folyamatosan, állandóan növekedtek: 1900 körül 27 hónapot, 1954-ben Nyugat-Németországban 41 hónapot, 1960-ban a Német Demokratikus Köztársaságban 44 hónapot tettek ki. Ez azt jelenti, hogy 60 évvel ezelőtt a születések időben kétszer olyan gyorsan követték egymást.

Ha az ideális születési köz szempontjából vizsgáljuk ezt a kérdést, amely másfél-három év, akkor a korábbi helyzettel szemben eltolódás tapasztalható. Az összes születések egyharmada tizenhét hónappal korábban következett be, ami a nő egészsége szempontjából igen előnytelen. A születések

ötödörösze viszont öt éves különbséggel következik be, ami szintén kedvezőtlen a gyermekek nevelése szempontjából. A legtöbb születés 13–14 hónap múlva követi az előzőt. Ez a maximum ugyanott van, mint az elmúlt évtizedekben, a görbe azonban valamelyest laposabb lett, mivel a születéseket egyre inkább elhalasztják. Továbbá az is látható, hogy a születések növekvő sorrendjében a születési közök egyre rövidebbek. A leghosszabb születési intervallumot a századforduló körül a negyedik és ötödik gyermek születése között találtuk. Ez mind a Német Demokratikus Köztársaságban, mind a Német Szövetségi Köztársaságban eltolódott, előrejött a második és harmadik születés közé. Láthatjuk, hogy a második és harmadik születés már jelentősen később következik be. A görbe alakulását tekintve a második és harmadik gyermek közti intervallum meghosszabbodik, azután viszont erős és meredek csökkenés tapasztalható.

Az elemzés azt mutatja, hogy a sokgyermekes családoknál a születési intervallumok kisebbek, mint a kevés gyermekkel rendelkező családoknál. A sokgyermekes családok számának az utóbbi 60 évben tapasztalható csökkenése az átlagos születési időköz megnövekedésével járt együtt. A Német Demokratikus Köztársaságban a harmadik gyermek után a születési intervallum rendkívül megrövidült, ami a sokgyermekes családok számának megnövekedésével járt együtt.

Most még néhány szót a házasságkötés és az első gyermek születése közti intervallum problémájához. Statisztikailag kimutatható, hogy az utolsó évtizedekben azoknak az első születéseknek száma, amelyeknél a fogamzás házasságkötés előtt történt, lényegesen emelkedett. A leggyakoribb a négy hónap körüli időköz, míg a századforduló idején tíz hónap körül volt a maximum. A Német Demokratikus Köztársaságban 1950–1954 években a házasságkötés és az első születés közötti átlagos intervallum 23 hónapról 17 hónapra rövidült meg. Ezt a házasság előtti fogamzásoknak tulajdoníthatjuk. A házasság első évében bekövetkezett születések 85 százaléka házasság előtti fogamzás eredménye volt. Ha ezt egy naptári év valamennyi születésére vonatkoztatjuk, akkor csak 23,6%-ot jelent.

Az elemzés végül azt mutatta, hogy a magasabb születési sorrendű családokban a születések elhalasztódnak. Különösen látható ez az utolsó gyermeknél.

Összefoglalva azt mondhatom, hogy minél kisebb az intervallum a házasságkötés és az első gyermek születése között, annál rövidebb időközökben következnek a következő gyermekek. Egyenesen azt lehet mondani, hogy egy ilyen rövid időköz azt jelenti, hogy nagy gyermekszámmal lehet a családban számolni, míg a nagy időköz — megfordítva — kis gyermekszámot sejtet. Minél hamarabb születik az első gyermek, annál kisebb az intervallum a következő gyermek születéséig. Meg lehet továbbá állapítani, hogy a születések korlátozása nem az utolsó, hanem az első gyermeknél kezdődik. Azt lehet mondani, hogy az első gyermek születésének tudatos elhalasztása azzal a szándékkal jár együtt, hogy több gyermeket nem kívánnak. A gyermekáldás elutasítása és a születések elhalasztása egymással összefüggő fogalmak. Sok demográfiai törvényszerűség megállapításához szükséges, hogy családszociológiai kutatásokat hajtsunk végre. Ezzel a születési intervallumok kérdése a termékenység pszichológiájának egyik fontos elemévé válik.

Pressat, Roland (Franciaország): Az elhangzott felszólalás rendkívül érdekes volt. Nagyon ritkák az egymást követő szülések közötti intervallumra vonatkozó adatok. Azt hiszem itt alapvető jelentőségű mutatószámmal állunk szemben, mert ez a mutató közvetlen összefüggésben áll a házastársak magatartásával.

Véleményem szerint sokkal érdekesebbek azok az adatok, amelyek megmutatják, hogy az intervallum hogyan emelkedik ugyanazon családon belül, mint amelyek a családnagyság és a szülések közötti intervallum közötti összefüggést fejezik ki. Magától értetődő ugyanis, hogy minél népesebb a család, annál rövidebb az intervallum. Ezzel szemben az előbbi adatokból kitűnik, hogy hogyan változik a magatartás.

Két kérdést szeretnék feltenni az előadónak:

1. milyen időszakra vonatkoznak ezek az adatok?
2. milyen fajta statisztika alapján állították össze őket?

Franciaországban igen kevés ilyen adattal rendelkezünk. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy az utolsó intervallum mindig sokkal hosszabb, mint az előzőek. Meglepetéssel látom ezen a grafikonon, hogy az utolsó intervallum nem sokkal hosszabb, mint az előzőek. Az utolsó szülés itt az előzőt 20–30 hónap távolságban követi. Franciaországban viszont az utolsó szülés az előzőt mintegy 60 hónap távolságban követi.

Jwancz Ireneusz (Magyarország): Egy kérdést szeretnék *Mehlan* professzornak feltenni. Ha jól értettem, a házasságkötés és az első gyermek születése közötti intervallum átlagos hosszáról szólt. Nem hinném azonban, hogy ebben az esetben helyes átlagot számítani. Ti. ezt az intervallumot két kategóriában külön kellene megvizsgálni, minthogy itt két esetet különböztetünk meg:

1. amikor a házasság azért jön létre, mert már a nő teherben volt,
2. amikor nem azért jött létre.

Érthető, hogy az a kategória, amelynél a nő már teherben volt a házasság megkötésekor, igen alacsony átlagot ad, ami kvalitatíve különbözik attól a kategóriától, amelynél a nő a házasság megkötésekor még nem volt teherben. Tehát két kvalitatíve különböző csoportot vetünk össze, márpedig ez az átlagolás szempontjából nem szokott helyes lenni. Azt hiszem az elemzés akkor lenne helyes, ha külön tárgyalnánk azokat az eseteket, amikor a nő már gravid volt a házasság megkötésekor, tehát külön a kilenc hónapon belüli és külön a kilenc hónapon túli csoportot. Azt hiszem, hogy ez az utóbbi adna reális összehasonlítási alapot a többi intervallummal való összevetésre.

Miltényi Károly (Magyarország): Mivel a tegnapi riportom során csupán *Mehlan* professzor dolgozatának az összefoglalója állt rendelkezésemre, szeretnék néhány kiegészítő kérdést feltenni; annál is inkább, mert a *Mehlan* professzor által most előadottak bizonyos vonatkozásban módosították azt a képet, ami az összefoglalóból kiderült, és amit referátumom összeállításánál figyelembe vettem.

Első kérdésem módszertani jellegű: *Mehlan* professzor összefoglalójának elején azt írta, hogy adatai 6200 nő személyes kikérdezésén alapulnak, ami nyilvánvalóan az új adatokra vonatkozott. Mostani előadásában viszont összehasonlította a jelenlegi születési intervallumokat a századforduló és a háborút megelőző időszak születési intervallumaival. Az volna a kérdésem, hogy milyen forrásból állt rendelkezésére anyag erre az időszakra vonat-

kozóan, és hogy biztosítottnak látszik-e az, hogy az akkori források alapján kimutatott anyag és a jelenlegi felvétel anyaga összehasonlítható?

A másik kérdés az első gyermekkel, illetve az első gyermek születésének halogatásával kapcsolatban merül fel. Az az állítás, ami azt hiszem úgy hangzott el, hogy a születéskorlátozás már az első gyermek elhalasztása alkalmával megnyilvánul és az első gyermek elhalasztása már kifejezetten a gyermektől való tartózkodás igényét jelzi, némiképpen meglepően hatott. Egyrészt azért, mert magyarországi és általános nemzetközi tapasztalatok szerint a születéskorlátozás nem az első gyermeknél kezdődik, hanem az első gyermek után, másrészt éppen azért, mert az egész dolgozat a születési intervallumokra volt felépítve, s az összefoglaló is azt emelte ki, hogy a halogatás az első és a második gyermek között következik be. *Mehlan* professzor az összefoglalóban azt írta: „az első szülés után a népesség jellemző magatartása az, hogy a következő gyermek szülését elhalasztják anélkül, hogy határozott szándékuk lenne arra vonatkozóan, hogy a közeljövőben legyen-e még gyermekük”. Vagyis az összefoglaló azt a benyomást keltette, hogy egyrészt az első gyermek tekintetében még nincs határozott születéskorlátozási igény, másrészt a második gyermekkel kapcsolatban *Mehlan* kolléga úgy exponálta a kérdést, hogy ott sincs határozott igény voltaképpen a születéstől való tartózkodásra, de az állandó halogatás és ez a bizonytalan magatartás vezet azután a második gyermek elmaradására. Mivel — ismételem — az összefoglaló és a most elhangzott előadás némileg ellentétben áll, kérem *Mehlan* professzort, világítsa meg ezt a — lehet, hogy csak látszólagos — ellentétet.

Mehlan, K. H. (Német Demokratikus Köztársaság): A vita azt mutatta, Hölgyeim és Uraim, hogy bizonyos ellentmondások keletkeztek a 6200 nő kikérdezéséből származó adatok és a Német Demokratikus Köztársaság rendelkezésére álló egyéb adatok összehasonlításából. Engedjék meg azért, hogy az anyag és a módszer kérdéséről beszéljek.

Felhasználtuk azokat az adatokat, amelyek Szászországra nézve az 1901—1902., valamint az 1911—1912. évekre vonatkozóan a születési közőkről rendelkezésre álltak, továbbá a *Koller* által Nyugat-németországra vonatkozóan 1954-ről feldolgozott adatokat, amelyeket a római Népelesség-tudományi Világkongresszuson ismertetett. Felhasználtuk az Állami Központi Statisztikai Hivatal azon adatait is, amelyeket az 1962. évi Statisztikai Évkönyvben publikáltak. *Koller* adatait és módszerét a római Kongresszus anyaga tartalmazza. Azt hiszem, hogy ezek alapján viszonylagos történeti összehasonlításra lehetőség nyílik. Természetesen az 1901—1902. évek anyaga különleges anyag, hiszen a jelenlegi Német Demokratikus Köztársaság lakosságának kb. egyharmadát foglalja magában. Az 1954—1960. évi anyag természetesen ennél lényegesen nagyobb.

A második kérdés az egyéni kikérdezések problémája. A 9200 házaspárt Drezdából és Rostockból, valamint egy kisvárosból választottuk ki. Általában befejezett házasságokról volt szó és ezeken belül megvizsgáltuk a gyermekek születése között eltelt időközt. Az így nyert adatok lehetővé tették az azonos gyermekszámmal rendelkező családok közötti összehasonlítást, amiből az adódott, hogy az azonos gyermekszámú családoknál a születési időköz megnőtt. Ez természetesen ellentmond a jelen görbének, de ezek olyan kérdések, amelyekre most nem tudok kitérni, ezekre az ilyen számítások-

kal foglalkozó orvosok tudnának választ adni nekünk. Évszázados nemzetközi összehasonlításra ez a mód természetesen nem helyes.

Általában az állapítható meg a vizsgálatoknál, hogy az utolsó gyermek születése elhalasztódik. Most még egy kérdés dr. *Miltényi*hez. *Miltényi* kolléga ellentmondást látott abban, mikor azt állítottam, hogy a születek tozása már az első születésnél kezdődik. Természetesen helyes az, amit a pszichológus vagy pszichiáter kolléga mondott.

Jwancz Ireneusz (Magyarország): Én orvos vagyok, nem pszichiáter.

Mehlan, K. H. (Német Demokratikus Köztársaság): Így még jobb. Kétségtelenül különbséget kell tenni a házasságok két típusa között. A házasságok egy része azért jön létre, mert az egyik partner terhes. Ez nem is erkölcsi kérdés elsősorban, hanem időbeli kérdés. Ha nem lett volna az egyik partner terhes, akkor a házasságot talán egyéb szempontok miatt egy félév múlva kötötték volna meg. Egy lényeges része a házasságoknak viszont olyan, ahol az első születést tudatosan kitolják, akár 4–5 évig is, és azt hiszem, hogy ez abszolút születésellenes tényező, amelyből a születek abszolút elhárítására irányuló szándék fejlődik ki. Természetesen az összes házasságok között ezek a házasságok alárendelt szerepet játszanak. Mégis kétségtelen, hogy ezeknél az első születésről való lemondás szándékát tételezhetjük fel. Általában azonban ez a szándék a 2.–3. gyermeknél következik be statisztikailag kifejezhető módon.

Bene Lajos (Magyarország): Megköszönjük az elhangzott kiegészítéseket és hozzászólásokat.

III. MUNKAÜLÉS

A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGEZŐDÉS
ÉS DEMOGRÁFIAI HATÁSAI

ELNÖK: SZABADY EGON (Magyarország)
RAPPORTÖR: VUKOVICH GYÖRGY (Magyarország)

Szabady Egon (Magyarország): Tisztelt Symposion! Megkezdjük harmadik munkaülésünket, amelynek tárgya a társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. Kérem *Vukovich György* rapportőrt, kezdje meg előadását.

RAPPORTÖRI BESZÁMOLÓ
VUKOVICH GYÖRGY (Magyarország)

Tisztelt Elnök úr, tisztelt Vitaülés! Megpróbálok röviden összefoglalni a társadalmi átrétegződéssel és ennek demográfiai hatásaival kapcsolatos problémákat, azután pedig az egyes dolgozatok fontosabb megállapításaival szeretnék foglalkozni.

A társadalom foglalkozási struktúrájának megváltozása minden országban tapasztalható. Természetesen a struktúra-változás nem ok, hanem okozat, a gazdasági fejlődésnek, a termelőerők fejlődésének következménye. Az iparilag fejlettebb országokban ez a folyamat úgy zajlott le, hogy először a mezőgazdasági népesség rovására növekedett az ipari népesség aránya, most pedig az újabb fejlődés a szolgáltató, tehát az ún. tercier iparágak aránya növekedésének irányában indult meg és folytatódik. A szocialista országokban ez idő szerint elsősorban az ipari foglalkozások arányának viszonylag gyors növekedése és ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági népesség arányának csökkenése tapasztalható. Bizonyos nyomai a harmadlagos, a szolgáltató iparágak, szolgáltató szektorok aránya növekedésének azonban már itt is érezhetők.

Az átrétegződési folyamatot önmagában, statikusan, tulajdonképpen a népszámlálások foglalkozási feldolgozásai mutatják be. A népszámlálási adatok bemutatják a népesség foglalkozási megoszlását és idősoraiokban változásaiknak időbeni egymásutánját. Sajnos éppen a népszámlálás statikus jellege következtében magát a folyamat szerkezetét, illetve a folyamat lezajlását a népszámlálási adatok nem tükrözik, holott a társadalmi átrétegződés, tehát az egyes végső megoszlások kialakulása önmagában véve is rendkívül tanulságos, mind a demográfia, mind pedig az egyéb társadalomtudományok számára és igen fontos törvényszerűségek megállapítására nyil-

hat alkalom akkor, hogyha a folyamat szerkezetét jobban meg tudjuk világitani. Magának a folyamatnak megfigyelésénél elsősorban az a döntő, hogy az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozó egyének, vagy egyének egyes csoportjai milyen mértékben, milyen intenzitással vesznek részt az átrétegeződésben, milyen lépcsőkön át kerülnek egy adott társadalmi-gazdasági csoportba, milyen kiinduló lépcsőből milyen végső társadalmi-gazdasági csoportba. Természetesen ez a folyamat rendkívül szerteágazó, igen sok kölcsönhatás tapasztalható a folyamat lezajlásakor és általánosítani sem nagyon lehet, s tulajdonképpen országonként is változik. A gazdasági, illetve elsősorban a társadalmi struktúra fejlettségétől, különböző voltától függ magának a folyamatnak a lezajlása.

Néhány, inkább csak általánosságban mozgó szabályt lehetne felállítani a társadalmi átrétegeződés időbeli alakulásáról. Az egyik az, hogy a munkás foglalkozásuk arányának növekedését elsősorban a parasztságból a városokba áramló elemek száma okozza, a másik az, hogy az értelmiség, a szellemi foglalkozásuk is egyre kevésbé örökletes kasztvá válnak. Az értelmiségi csoport nem örökletes, hanem más rétegekből egyre nagyobb arányban áramlanak ebbe a foglalkozási csoportba, részben a kispolgárságból, részben — elsősorban a szocialista országokban — a munkásságból és parasztságból. A társadalmi átrétegeződésnek természetesen igen mélyreható demográfiai hatásai is vannak. A legfontosabb hatás, amit ez a folyamat a népességre, a népesség fejlődésére, reprodukciójára gyakorol, a termékenységi területén tapasztalható. Általános és régóta tapasztalt jelenség a termékenység lassú csökkenése az iparosodó, gazdaságilag fejlődő országokban. Ez a folyamat — amint ezt különféle vizsgálatok bizonyítják — szoros kapcsolatban áll a társadalom foglalkozási átrétegeződésével is. A városi életforma terjedése, a városi jellegű foglalkozások számának, arányának növekedése a termékenység csökkenésével párhuzamosan megy végbe. A foglalkozási átrétegeződés hatására a termékenység általában a kevésbé termékeny társadalmi környezethez idomul és minthogy az átrétegeződés általában a termékenyebb rétegekből a kevésbé termékeny rétegek felé irányul, a termékenységre ez csökkentő hatással van. Magyarországon éppen a termékenység terén az a sajátságos helyzet állott elő, hogy a parasztság termékenysége az utóbbi években egyenlővé vált a nem mezőgazdasági foglalkozásukéval, sőt az utóbbi két évben még alacsonyabb is, mint a nem mezőgazdasági népesség termékenysége. Ennek okai — erről még majd később szó lesz — különlegesebb vizsgálatokat igényelnek.

A halálózások terén a társadalmi átrétegeződési folyamat hatása már nem ennyire egyértelmű, bár kétségtelen, hogy nivellálódás észlelhető az egyes csoportok halandósága terén is. A vándormozgalom, a belső vándorlások az átrétegeződési folyamattal szorosan összefonódtak és ezt rendszerint megelőzik. Ez különösen a mezőgazdasági népesség városokba vándorlásánál látható. A városba kerülő paraszti tömegek először rendszerint segédmunkások, később pedig lassan a betanított munkások soraiba, illetve egyéb társadalmi csoportokba rétegeződnek át.

Említettem, hogy a társadalmi átrétegeződési folyamat végeredményét az egyes népszámlálások jelzik. A folyamat dinamikáját azonban csak különleges felvételek segítségével lehet megvilágítani. Külföldön több ilyen felvételt végeztek már, ezeket nem kívánom most felsorolni. Ezek eredmé-

nyei többek között arra is alkalmasak voltak, hogy a mobil, illetve a nem mobil társadalmi rétegek demográfiai viselkedését tanulmányozni lehessen, s ezáltal például termékenységi szokásaikat, a házasságkötések terén beállott különbségeket, az iskolai végzettségben és az egyéb demográfiai mutatókban beállott változásokat meg lehessen világítani. Az ilyen felvételek — különösen, ha előkészítésük során gondot fordítunk arra, hogy az egyes társadalmi rétegeket vagy az egész társadalmat reprezentálják — tehát reprezentativitásra törekszünk — alkalmasak arra, hogy több olyan törvényszerűséget feltárjanak, amelyek a különféle demográfiai folyamatok alakulását jobban megmagyarázzák, jobban felfedik. Éppen ebből a célból a Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoportja megkezdte egy ilyen társadalmi átrétegződési felvételt végrehajtását. A felvételt az 1960. évi népszámlálás anyaga alapján reprezentatív kiválasztás előzte meg. A felvétel három lépcsőben zajlik le, jelenleg már begyűjtöttük a budapesti anyagot, a következőkben pedig sor kerül majd a vidéki anyag begyűjtésére, illetve feldolgozására is. A felvétel célja elsősorban az átrétegződési folyamat demográfiai hatásainak a vizsgálata, de bizonyos mértékig magára a folyamat szerkezetére is fényt vetnek majd az adatok. A Budapestre vonatkozó felvétel néhány előzetes adata már most több olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amelyek eddig még nem, vagy pedig nem kellően éltek a köztudathoz és nem voltak kellően megvilágítva.

Áttérve a dolgozatokra: magával az átrétegződési folyamattal, általános alakulásával három tanulmány *Ferenbac, Kjurčiev és Szabady* dr. dolgozata foglalkozik.

Kjurčiev dr. tanulmánya az átrétegződést két jugoszláv népszámlálás, az 1953. és 1961. évek között vizsgálja, ennek eredményeit ismerteti. Adatai szerint csökkent a parasztság aránya és emelkedett az iparban és bányászatban dolgozóké. Növekedett ezenkívül a kereskedelemben, a szolgáltatásban dolgozók aránya is. Igen érdekes jelenség, hogy nagymértékben növekedett — mintegy kétszeresére — a tudósok, művészek kategóriájának aránya. Az átrétegződési folyamat Jugoszláviában nagy mértékű vándormozgalommal is járt. A természetes népmozgalom arányszámjai pedig oly módon alakulnak, mint ahogy ez a gazdasági fejlődésben levő országokban általános: a természetes szaporodás csökkenése elsősorban a születési arányszám csökkenésével párhuzamosan megy végbe, tehát elsősorban erre vezethető vissza.

Ferenbac tanulmánya a Román Népköztársaság gazdasági, politikai fejlődésének tükrében vizsgálja a népmozgalmi arányszámok változását. Dolgozatából mindenekelőtt a falusi és a városi népesség termékenységének adatait emelném ki. 1938-ban a falusi (tehát lényegében a mezőgazdasági) népesség termékenysége a városi (tehát lényegében a nem mezőgazdasági) népesség termékenységének több mint kétszerese volt, 1948-ban már alig kétszerese, 1961-ben pedig már csak mintegy másfélszerese, tehát a két réteg termékenysége egyre közelebb került egymáshoz, csökkenő irányban.

Szabady dr. tanulmánya nagyon érdekes összefoglalást nyújt az átrétegződési folyamat világszerte tapasztalható alakulásáról, szembeállítva azt a Magyarországon tapasztalt fejlődéssel. A tanulmány főleg abból a szempontból érdekes, hogy összefoglalja a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági népesség számának világszerte tapasztalható alakulását, az ezekben lejártszó tendenciákat. Magyarország a tanulmány szerint abba a kategó-

riába tartozik, amelyben a mezőgazdasági népesség aránya sokáig 50% körüli szinten mozgott, stagnált és csak az utóbbi évtizedben csökkent 40% alá.

Valószínű, hogy az elkövetkezendő évtizedben a tanulmány által a negyedik kategóriába — tehát a jelenleg is magas mezőgazdasági népességi aránnyal rendelkezők közé — sorolt országokban is gyorsabban fog csökkenni a mezőgazdasági népesség aránya. Ez természetesen a mezőgazdasági munka termelékenységének párhuzamos növekedésével fog együttjárni.

A tanulmány megállapításai szerint nemcsak a foglalkozási átrétegződés következtében, hanem a termékenység — és részben a halandóság — színvonalában tapasztalható változások miatt is a két foglalkozási réteg közötti különbségek egyre inkább csökkentek. A nivellálódás oly mértékben folytatódott, hogy 1960—1961-ben a mezőgazdasági népesség termékenysége már alatta volt a nem mezőgazdasági népesség termékenységének. Ez a jelenség elég ritka, világszerte nem nagyon tapasztalható.

A halálozások terén szintén nivellálódás következett be. *Szabady* dr. a csecsemőhalandóságot vizsgálta; a két réteg halandósága e tekintetben egyre inkább közelebb került egymáshoz.

A másik két tanulmány *Klinger* és *Millényi* dr. tanulmánya, az átrétegződési folyamattal kapcsolatos.

Klinger dr. a Népeśégtudományi Kutató Csoport említett átrétegződési vizsgálatának előzetes budapesti adatai alapján, valamint az 1949. és 1930. évi népszámlálásnak az apa foglalkozására vonatkozó adatai alapján mutatja be a társadalmi átrétegződés legfontosabb jellemzőit. Adatai szerint a budapesti fizikai dolgozó keresők körében kismértékben növekedett a szellemi dolgozó származásúak aránya, amennyiben az 1930, 1949 és 1962 éveket vizsgáljuk, és valamelyest csökkent — ennek ellensúlyozásaképpen — a szintén fizikai munkás származásúaké, a mezőgazdasági származásúak aránya lényegében változatlan maradt.

A jelenleg szellemi foglalkozású rétegeken belül kismértékben növekedett a munkásszármazásúak aránya. 1949 óta nem változott, 1930-hoz képest azonban csökkent a szellemi származásúak aránya, míg a kis súlyt képviselő mezőgazdasági származásúaké nem csökkent, ezek kb. változatlan súlyban vannak mind a három kiemelt évben.

Az 1949-hez viszonyított foglalkozási átrétegződési adatok alapján *Klinger* dr. megállapítja, hogy Budapesten a mezőgazdasági eredetű népesség aránya a fizikai dolgozók között, illetve pontosabban azoknak az aránya, akik 1949-ben még mezőgazdasági foglalkozásúak voltak, viszonylag kicsi. Tehát az a köztudatban élő elképzelés, amely szerint a parasztság nagy számban özönlött Budapestre az elmúlt 10 évben, nem teljesen reális, és valószínű, hogy a vidékről a fővárosba költözők elsősorban nem a parasztságból, hanem az egyéb fizikai foglalkozásúak köréből tevődnek össze, illetve 1949 előtt lehettek csak paraszti foglalkozásúak.

Millényi dr. tanulmánya a társadalmi átrétegződési folyamat egy igen fontos, éspedig a termékenységgel kapcsolatos hatását vizsgálja. Rámutat arra, hogy a termékenység terén a társadalmi átrétegződési folyamat csökkentőleg hat. Igaz, hogy *Millényi* dr. adatai tulajdonképpen nem termékenységi vizsgálat, hanem a szült vagy művileg vetélt nők kikérdezésén — a Központi Statisztikai Hivatal által korábban végrehajtott felvételen — alapulnak, tehát a termékenység vizsgálat szempontjából némi hibalehe-

tőséget rejthetnek magukban, azonban a különböző társadalmi rétegeknek a szülési hajlandósággal kapcsolatos elképzeléseiről minden esetre jó képet adnak.

Miltényi dr. tanulmánya kimutatja, hogy a heterogén, tehát a különböző társadalmi rétegekhez tartozó házaspárok esetén a szülési hajlandóság kisebb, mint a homogén pároké, tehát az ugyanazon társadalmi réteghez tartozó házaspárok esetén, és pedig mindig a kisebb termékenységgel rendelkező társadalmi réteghez idomul a termékenység, tehát a heterogén házasságoknál a termékenységet általában mindig a kisebb termékenységgel rendelkező társadalmi réteg között nagy, tehát például szellemi és mezőgazdasági foglalkozásúak közt egymással házasságot, — ilyen viszonylag kevés van, — akkor a termékenység jóval kisebb, mint a bármelyik társadalmi réteghez tartozóké; a nagy társadalmi különbség a házaspárok között még inkább csökkenti a termékenységet. Tehát valószínű, hogy a társadalmi átrétegződési folyamat a termékenységre valamilyen, bár pillanatnyilag még nem pontosan meghatározott számszerű hatást gyakorol.

Az elmondottak és a beérkezett tanulmányok alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy társadalmi átrétegződési folyamat a demográfiai jelenségek, a demográfiai törvényszerűségek időbeli megváltozásának egyik igen jelentős, ha természetesen nem is egyedüli tényezője. Mindenesetre az ilyen irányú vizsgálatoknál, amelyek tulajdonképpen még „embriónális” állapotban vannak, és amelyeket folytatni a demográfiai kutatások egyik legfontosabb feladata lehet a jövőben, vigyázni kell arra, hogy ezek a folyamatok, mint általában a demográfiai és a gazdasági folyamatok, igen szoros kölcsönhatásban állnak egymással, tehát az egyes tényezők elkülönítése mindig rendkívül nehéz. Úgy gondolom, hogy az átrétegződési folyamatról beküldött dolgozatok felett lezajló vita majd a további kutatásokhoz is lendületet ad és talán kezdete lehet egy gyümölcsöző nemzetközi és hazai együttműködésnek a társadalmi átrétegződési kutatások terén.

V I T A

Szabady Egon (Magyarország): Megköszönöm *Vukovich* dr. összefoglalását és elsősorban a dolgozatokat beküldött szerzőktől kérdezem meg, hogy kívánják-e ezeket kiegészíteni?

Fuchs, Hans (Ausztria): Azok a kérdések, amelyeket a riportőr ismertetett, rendkívül érdekesek és fontosak, és a magam részéről megállapításait csak aláhúzhatom.

Talán még emlékeztetükben tartják, Hölgyeim és Uraim, a 2. munkaülésen tett szerény megjegyzéseimnek azt a részét, amelyben kijelentettem, hogy a nemzetközi vizsgálatok terén is az a tapasztalatom, hogy a demográfiai jelenségek szoros kapcsolatban vannak a társadalmi-gazdasági tényezőkkel, amelyek ma sokkal inkább megmutatkoznak, mint más nyugodtabb időkben. Engedjék meg, Hölgyeim és Uraim, hogy az itt elhangzott megnyilatkozásokhoz osztrák szempontból tegyek néhány statisztikai, szociológiai és általános jellegű megjegyzést. Néhány kérdést mozaikszerűen ragadok ki ebből a problémakörből. Vegyük például az emberek képzettségének a témáját. A riportőri beszámoló többek között kitért arra a kérdésre, hogy

a képzettség színvonala hogyan áll összefüggésben a társadalmi rétegeződéssel. A szakképzettség, a magasabb képzettség ma már nem egy szűkebb társadalmi réteg privilégiuma. Az sem tartozik már többé a szülői ház mentalitásához, hogy ha az apa például jogi doktor, akkor a fiának is jogi dokornak kell lennie. Néztem a mi egyetemi statisztikánkat, amelynek alapja névtelen kérdőív. Ezen az egyetemi hallgatók olyan adatokat szolgáltatottak, amelyekből következtetni tudunk társadalmi származásukra is. Általában azt a megállapítást kell tennünk, hogy az egyetemi hallgatók nagy része ma már nem azokból a körökből származik, amelyeket annak idején privilégizált köröknek neveztünk. A tanulási vágy igen erősen a technikai területekre irányul. Igen erős az érdeklődés például a kémia és a fizika, a távközlés területén pedig a rádió- és a televízió-technika iránt. Nemre való tekintet nélkül igen erős az érdeklődés az ifjúság körében az elektronikus gépek iránt.

Ma ez az irányzat a mezőgazdasági területek lakossága körében is megfigyelhető. A legújabb népszámlálásból megállapítottuk például, hogy a mezőgazdasági munkaerő egyharmad része más ágazatokba ment át. Ez Ausztria földrajzi, geológiai helyzete következtében igen nagy hányad. E jelenség ellenére azonban a mezőgazdaság hozama nem csökkent, hanem emelkedett. Közhelynek számít, hogy ez a jelenség a mezőgazdasági munkaerő-elvándorlásnak a gépesítéssel való ellensúlyozásából következik. Korábban a paraszt gazdagságát a nagy család jelentette, amely munkaerőt is jelentett egyben. Ma a parasztagazdaságok — főleg Tirolban — a korábbi helyzethez képest szinte elnéptelenedtek, ezzel szemben gépi eszközökkel jól el vannak látva.

Ez a folyamat, — amint a riportőr olyan világosan és szépen kifejezte, szoros kapcsolatban van a demográfiai jelenségekkel, a termékenység alakulásával, a családdal és más tényezőkkel is.

Még egy megjegyzést szeretnék tenni a városokban kialakult fogyasztási szokásokkal kapcsolatban. Az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal havonta kiszámítja a létfenntartási indexet. Nem óhajtok itt ennek metodikájáról beszélni, csak azt szeretném megjegyezni, hogy az adatfelvevők a szükséges adatokat közvetlenül a piacokon gyűjtik be és magukkal a kereskedőkkel is kapcsolatban vannak az index folyamatos kiszámításához szükséges információk beszerzése érdekében. A következő markáns jelenségek tapasztalhatók.

A fiatalabb generációval, mindenekelőtt a női lakossággal kapcsolatban az élelmiszerkereslet tekintetében a következő jelenségnek vagyunk tanúi. Igen intenzív például a kereslet a primőrök iránt. A háziasszonyok a legelső, legjobb, legdrágább import árukat vásárolják. Azokat a belföldi árukat viszont, amelyeknek nincs csinos külső megjelenési formájuk, egyszerűen nem veszik meg. A múltban a primőr árak megvásárlását csak a legtehetősebbek engedhették meg maguknak. Ma viszont az első uborkát, az első salátát, a legdrágább zöldséget, málnát, epret és az egyéb drága import árukat sokan vásárolják. Hasonló jelenség tapasztalható az iparcikkeknél is. Ha a bécsi nő bevásárol, inkább a drágább külföldit választja, semmint az olcsóbb osztrákot, és ezt azzal a megjegyzéssel teszi, hogy nincs-e valami jobb áru. Az, hogy e jelenségeknek megvan a hatásuk a család struktúrájára, a szaporodásra, a termékenységre, jól ismert összefüggés, amelyre a riportőr már rámutatott.

Ami a születések közötti intervallumot illeti, az első gyermek utáni vonakodásnál az játszik szerepet, hogy először az autót, aztán a lakást, majd a lakás technikai berendezéseit igyekeznek biztosítani, s csak amikor ezek már megvannak, s többet keresnek mindketten, gondolnak a második gyermekekre.

Rosset, Edward (Lengyelország): A referátumok szerzői helyesen mutat rá arra, hogy a demográfiai tények és folyamatok magukon viselik a gazdasági-társadalmi és pszichológiai jelenségek hatásait. Egy szociológiai tényezőnek a hatására szeretnék rámutatni, amellyel annak idején egy francia szociológus, a szociológia egyik úttörője foglalkozott, rámutatva arra, hogy a modern társadalom egyáltalán nem egynemű, monolitikus, hanem különböző korszakok rétegeinek keveredéséből jön létre. Vannak köztünk igen régi, letűnt korszakok, a középkori gondolkodás, mentalitás képviselői, de megtalálhatók köztünk még a neolitikus gondolkodás képviselői is.

A családnagyságot elemezve például azt látjuk, hogy az egy és két-gyermekes családok mellett vannak 12—14, sőt 16—18 gyermekes családok is. Az ilyen magas születési sorszámú gyermekeket produkáló családok a civilizáció kezdeti korszakaira utalnak, következésképpen a születéseknek a születési sorszám szerinti alakulását vizsgálva nemcsak az alacsony születési sorszámokra kell figyelmet fordítanunk, hanem érdekesekek és fontosak a magas születési sorszámok is. Itt az archaikus demográfia nyomaival találkozunk.

Ferenbac, Iosif (Románia): A Romániában végbement társadalmi változások jelentős strukturális változásokat idéztek elő a társadalom összetételében. Az iparosítás a munkásosztály, valamint a többi bérből és fizetésből élő létszámának növekedésével járt együtt. Az ország iparosítási politikája messzemenő következményekkel járt a városi települések fejlődését tekintve is. A városi lakosság számának növekedésében lényeges szerepet játszik a falusi lakosság migrációja a városi településekre. 1950 és 1961 között az ország népessége 14%-kal nőtt meg, míg a városi lakosság ugyanebben az időszakban 50 százalékkal emelkedett. A népi demokratikus rendszer éveiben új társadalmi rétegek jelentek meg: például a szövetkezeti parasztság és a szövetkezeti kisiparosság. Jelenleg a szövetkezeti mezőgazdaság csaknem az összes parasztcsaládokat egyesíti. A kereső népesség népgazdasági ágankénti megoszlásában is nagy változások következtek be. Az iparban, az építőiparban, a közlekedésben és a hírközlésben foglalkoztatott gazdaságilag aktív népesség száma 2,5-szer magasabb volt 1956-ban, mint 1930-ban, ugyanakkor a nem mezőgazdasági népesség aránya 30,4%-ról 43,6%-ra emelkedett.

A lakosság reprodukcióját a háború előtti időszakban a nemzedékek gyors egymásutánja jellemezte. Tipikus jelensége ez a társadalmi és gazdasági szempontból fejletlen országoknak, ahol a születési és halálozási arányszám rendkívül magas és a várható átlagos élettartam alacsony. A dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának emelkedése, a fiatalabb nemzedékek oktatása és nevelése, az egészségvédelem megjavulása, megannyi tényező, amely hatást gyakorol a demográfiai jelenségekre.

A halálozási arányszám, amely valamikor rendkívül magas volt, — hiszen az 1930—1939-es évek átlagában több mint 19%-ot tett ki, — 8,7%-re csökkent. Az általános halálozási arányszám, valamint a gyermekha-

landóság esése következtében megnövekedett a várható átlagos élettartam. 1961-ben az átlagos élettartam 66 év volt, azaz 25 évvel több, mint 1932-ben, amikor csak 41 év volt és három évvel több, mint 1956-ban.

Ez azt bizonyítja, hogy ezek a jelenségek társadalmi és gazdasági tényezők következményei, a román népi demokratikus állam gazdaságpolitikájának hatásai, amelyek rövid időn belül megváltoztatták a társadalom strukturáját.

Macura, Miloš (Jugoszlávia): Úgy hiszem a rapportórnek teljesen igaza volt, amikor a három dolgozatot egybevonta és úgy vizsgálta meg *Szabady* dr., *Kjurciev* dr. és *Ferenbac* tanulmányát. Úgy tűnik nekem, hogy két dolgozat sokkal szélesebb területet ölel fel, mint a népesség reprodukciójának tanulmányozása. *Szabady* dr. dolgozata egy igen fontos problémát vetett fel, amelyet a demográfiai fejlődés problémájának nevezhetnénk. A demográfia elméletről szeretnék néhány szót mondani, mert úgy tűnik nekem, hogy nemcsak a jelenlegi, hanem a jövőbeli vitákat is befolyásolhatja a demográfia megközelítésének módja, amely manapság lényeges változásokon megy át.

Sok-sok évig, évtizedig, sőt évszázadig a demográfiát csak a népesség-növekedés tudományának tartották, kivéve az angol klasszikus közgazdasági iskolához tartozó tudósokat, *Marxot*, *Engelst* és *Lenint*, és talán a jelenlegiek közül néhány szerzőt, mint a francia *Alfred Sauvy*, *Hauser* az Egyesült Államokból, és a demográfusok néhány csoportját — főleg a szocialista országokból. Mi az, ami minket tulajdonképpen érdekel? Csak a népesség természetes szaporodása, a népesség nagysága, növekedése és térbeli megoszlása, ahogyan a demográfia hagyományos módon közelíti meg a népességi kérdéseket? Vagy pedig más demográfiai tárgykörök is érdekelnek-e minket, mint például a népesség gazdasági strukturájának, a munkaerő foglalkozási szerkezetének, az össznépesség és a gazdaságilag aktív népesség arányának, a népesség társadalmi, iskolázottsági stb. összetételének változásai? Úgy gondolom, hogy személy szerint igazam van abban, — hiszen sokan mások is ugyanezt vallják, — hogy a demográfiát a népesség növekedése és összetétele változásainak tudományaként kell tekinteni, az utóbbiakat a legszélesebb értelemben véve.

Ez a felfogás található meg *Szabady* dr. és bizonyos fokig *Kjurciev* dr. dolgozatában is, mert mindketten arra törekedtek, hogy összefüggésbe hozzák a munkaerő vagy a népesség strukturális változásait, elsősorban a gazdasági összetételben bekövetkezett változásokat a népesség reprodukciójának váltoásaival. Szeretnék most már megjegyzéseket fűzni a tárgy alapvető kérdéseinek túlnyomórészt részleteinek megközelítésével is. Úgy gondolom, hogy mindkét dolgozat nemcsak a népesség reprodukciója változó formáinak gazdasági tényezőjével, hanem a demográfiai fejlődéssel magával foglalkozik, amint azt szóban is kifejtették.

Egy különleges problémát szeretnék még felvetni, azt, hogy mi a hatása a szocialista rendszer felépítésével járó társadalmi átalakulásnak a demográfiai változásokra. A szerzők rámutattak arra, hogy a Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában bekövetkezett társadalmi változások eredményeként a népesség jellemzői, illetőleg a demográfiai fejlődés már megváltozott. *Szabady* dr. dolgozatából azonban kitűnik, hogy más, nem szocialista országok ugyanilyen változásokon mentek át a népesség gazdasági összeté-

tele, valamint a születési és a halálozási arányszámok tekintetében is. Az én kérdésem az: mi tulajdonképpen az iparosítás hatása, amely végbemehet akár szocialista, akár egy nem szocialista országban és mi a hatása a sok európai országban létrehozott új szocialista viszonyoknak? Tehát ténylegesen mi az iparosítás hatása a társadalmi viszonyokra a szocialista és a nem szocialista országokban, és mi az új társadalmi rendszer hatása a demográfiai fejlődésre?

Tudom, hogy az általam felvetett kérdés egyáltalán nem könnyű, mégis ez az a kérdés, amelyet naponta felteszünk magunknak. Nem várom, hogy ez a symposion a kérdésre pontos választ adjon, mert tudom, hogy ez mennyire bonyolult kérdés. Szeretném azonban megragadni ezt az alkalmat, — különösen e három kitűnő dolgozat kapcsán, — hogy javasoljam széleskörű vizsgálatok megindítását ezen a különleges területen.

Kjurcjev, Alexander (Jugoszlávia): Dolgozatomban azzal foglalkoztam, hogy Jugoszláviában az iparban és egyéb nem mezőgazdasági ágakban foglalkoztatott személyek számának gyors emelkedése és a mezőgazdasági népesség számának csökkenése a vidéki népesség városokba történő vándorlása következtében állt elő, amely vándorlás egyik oka volt a születési és halálozási arányszámok csökkenésének országunkban. Most néhány szót szólnék a vidéki népesség városokba vándorlásának a születési és halálozási arányszámok és a népesség természetes szaporodása, valamint a házasságkötések alakulására gyakorolt hatásáról Jugoszlávia egyik gazdaságilag elmaradott köztársaságában, a Macedón Népköztársaságban. Ez módot nyújt a *Szabady* dr. beszámolójában közölt eredmények összehasonlítására. Közismert tény, hogy a falusi népesség városokba vándorlása hatással van a vidéki és városi népesség természetes szaporodására, meglassítja emelkedését az előbbieknél és gyorsítja csökkenését az utóbbiaknál. Ez a hatás különösen az 1950—1960 közötti időszakban volt erős a Macedón Népköztársaságban.

A Köztársaság gazdasági és társadalmi fejlődése, amelyet a falusi népesség jelentékeny mérvű városokba költözése okozott, a városi és vidéki népesség részére egyaránt a születési, természetes szaporodási és házasságkötési arányszám emelkedését eredményezte. Így az 1951—1955. évek átlagában az ezer lakosra jutó születési arányszám 37,9 volt a városokban és 37,2 a vidéki népességnél. A halálozási arányszám a városokban 12,6 és a vidéki népességnél 14,2 volt. A természetes szaporodás mérőszáma a városokban 25,3 és a községekben 22,9 volt. Az ezer lakosra jutó városi házasságkötések száma 10,9 és a vidékieké 9,2 volt.

Használó kapcsolat állott fenn a születési arányszám, a népesség természetes szaporodása és a házasságkötések között, városi és vidéki népesség szerint, az 1956—1960-as időszakban is. Azonkívül, hogy a szaporodási, sőt a halálozási arányszám is magasabb volt a városi népességnél, mint a vidékinél, mindkét arányszám alacsonyabb volt az előző időszakhoz viszonyítva. Ebben az időszakban az ezer lakosra jutó élveszületési arányszám a városokban 35,9 és a falvakban 31,8 volt. A népesség természetes szaporodása a városokban 24,8-ra és a községekben 21,0-ra, míg a házasságkötési arányszám a városokban 10,4-re és a községekben 7,8-ra esett vissza. Ha szembeállítjuk a vidéki és városi népességet, a születési arányszámok, valamint a természetes szaporodási arányszámok és a házasságkötési arányszámok

csökkenésének egyik oka a fiatalok népesség városokba költözése volt. Ezt tükrözi a vidéki és városi népesség vitalitása. Ezenkívül a városokba érkezett személyek egyik napról a másikra nem képesek megváltoztatni vidéki életmódjukat, hogy társadalmi színvonaluk emelkedjék; sok rétegük a legrosszabb lakásviszonyok között él, ami természetesen nemcsak a születési arányszám, hanem a halálozási arányszám alakulására is jelentékeny hatást gyakorol a városokban.

Bojarszkij, A. Ja. (Szovjetunió): *Macura* igazgató referátuma igen fontos kérdést érintett. Nem adhatok itt az általa felvetett kérdésre kimerítő választ, csak néhány gondolatot szeretnék ezzel kapcsolatban felvetni. A kérdés megoldásának nehézsége az, hogy minőségileg egynemű tényezők gyakran igen különböző hatásokat válthatnak ki az általa elemzett folyamatban.

Mindenki előtt ismeretes, hogy a kapitalizmus fejlődése és a technika fejlődése a tőkés gazdaság keretein belül kezdetben a népesség növekedési ütemének meggyorsulását, majd a növekedési ütem meglassulását okozta. Az egyes tényezőknek a népességszám alakulására, a népességszám fejlődésének ütemére gyakorolt hatása különböző korszakokban más és más. Elemezzük például a munka problémáját az általa felvetett kérdések közül, például a munkanélküliség megszűnését, a munka lehetőségét és ezzel kapcsolatban a munkaerő-tartalékok jobb hasznosítását. Ha ez megoldódna, akkor a család mentesülne attól, hogy a gyermekek eltartásának feladata a gyermekek felnövekedése után is a szülők vállaira nehezedjék. Ez a tényező természetesen a születésszám növekedése irányában hatna. Ugyanakkor a női foglalkoztatottság nagyarányú növekedésének hatása ellenkező irányú.

A mezőgazdasági népesség iparba áramlása, pontosabban a falusi népesség városokba áramlása felszámolja az agrár túlnépesedés kedvezőtlen jelenségét. Ez szintén hatással van a népesség reprodukciójára, ez a népesség szaporodására csökkentőleg hat, másrészt viszont megszűnik annak a kényszernek, hogy a munkaerő szülésekkel kelljen utánpótolni. Ennek a tényezőnek különösen az egyéni parasztgazdaságokban van nagy szerepe. Ugyanakkor már régen a múlté a földnek a családtagok száma szerinti felosztása, ami régen a faluközösség földjének a szétosztása során egyik döntő szempont volt.

A jelenségek ilyen szoros összefonódása szükségessé teszi, hogy huzamos ideig, mélyreható részletességgel tanulmányozzuk e jelenségeket és hatásait. *Macura* igazgató helyesen járt el akkor, amikor ezeket a kérdéseket felvetette. Ezt a munkát a Szovjetunióban már elkezdték, s mint a symposion előadásai mutatják, más szocialista országokban is, ami igen öröndetes még akkor is, ha ez a munka még csak az elején tart.

Vosztrikova előadása szintén tartalmaz bizonyos elemzéseket a társadalmi-gazdasági tényezőknek a népesedési folyamatokra gyakorolt hatásával kapcsolatban. Itt természetesen nemcsak a demográfiai kutatások előrehaladását kell figyelembe vennünk, hanem a tanulmányozott objektum fejlődését is. A szocializmus népesedési törvényének sajátosságai a jövőben mind teljesebben fognak feltárulni előttünk. A munkanap tervezett csökkentése következtében, a gyermekeknek nyújtott segítség megnövekedésével, a lakásépítés grandiózus terveinek megvalósításával és egy sor más

társadalmi-gazdasági intézkedéssel kapcsolatban igen fontossá válik a társadalmi-gazdasági tényezők a népesedési folyamatokra gyakorolt hatásának elemzése. És ahogy egyre jobban feltárulnak előttünk a szocializmus népesedési törvényének egyes sajátosságai, nekünk demográfusoknak mind könnyebb dolgunk lesz a szocializmus népesedési törvénye fő vonásainak megfogalmazása és azon hatások felmérése terén, amelyeket a társadalmi-gazdasági tényezők a népesedési folyamatokra gyakorolnak.

Klinger András (Magyarország): A vita több vonatkozásban is megvilágította a társadalmi átalakulás folyamatát. Én két vonatkozásban szeretnék az elhangzottakhoz hozzászólni, illetve kiegészíteni az elhangzottakat.

Az egyik az, hogy véleményem szerint — s erre bizonyos mértékben a rapportőr is utalt — két kérdésről van szó, ami a társadalmi átalakulásnak demográfiai szempontból is kétféleképpen történő megközelítését igényli. Az e témakörből beterjesztett legtöbb dolgozat és az elhangzott felszólalások is ennek a folyamatnak tulajdonképpen végeredményeit vizsgálják, tehát annak következményét, hogy hogyan alakulnak át, hogyan változnak meg a társadalmat alkotó személyek társadalmi-foglalkozási vonatkozásai. Legegyszerűsítve ez annyit jelent, azt vizsgálják, hogy az adott társadalomban milyen a társadalmi-foglalkozási összetétel. Legtöbb esetben — itt éppen a kérdés fontosságára tekintettel — azt vizsgálják, hogy milyen a társadalmon belül a mezőgazdasági foglalkozásúak és a nem mezőgazdasági foglalkozásúak aránya, hogyan alakul hosszabb időtávlatban, elsősorban a legutóbbi évtizedekben, a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya, milyen mértékű a mezőgazdasági foglalkozásúak számának csökkenése. Én ezt úgy fogalmaznám meg, hogy ez a kérdés a társadalmi átalakulás vizsgálata, tehát az, hogy a társadalmat alkotó közösségnek milyen a társadalmi-foglalkozási összetétele.

Más kérdés az, hogyan alakul ki a társadalom ilyen vonatkozásban, milyen folyamatok, milyen mozzanatok azok, amelyek odavezetnek, hogy a társadalom képe megváltozik.

Véleményem szerint ennek a folyamatnak, ennek a változásnak a leírását nevezhetjük társadalmi átrétegződésnek. A most meginduló magyar átrétegződési kutatásoknál ugyanis nem azt kívánjuk vizsgálni, hogy az adott stabil állapot hogyan változik át egy másik adott stabil állapottá, hanem azt, hogy adott népesség tagjainál ez hogyan alakult ki, ők maguk életük folyamán hogyan változtatták meg társadalmi-gazdasági foglalkozási helyzetüket.

Az ilyen fajta kérdésfeltevés, bár demográfiai megfogalmazásában új, tulajdonképpen ismert. A szociológiai irodalomban kb. ilyen módon fogalmazták meg a kérdést a múltban is, de véleményünk szerint éppen a szociológia kutatási módszerei miatt erre egzaktt, számszerű és demográfiailag megfelelően körülhatárolt választ nem adtak. A most megindított átrétegződési vizsgálatnál (hasonló vizsgálatokat más országokban is végeznek: ismerjük a csehszlovák vizsgálatokat, bizonyos mértékig hasonló vizsgálatokat folytatnak a Szovjetunióban is) azt kívánjuk megállapítani, hogy részben az egyes személyek a szüleikhez képest hogyan változtatták meg társadalmi-gazdasági helyzetüket, részben pedig hogy életük folyamán milyen társadalmi változásokon mentek keresztül. Természetesen ahhoz, hogy átrétegződésről beszéljünk — és ez nehezíti meg a kérdést — tulajdonképpen

azt kell meghatároznunk, hogy mit értsünk azon, hogy az egyes személyek az egyik társadalmi csoportból vagy társadalmi rétegből a másik társadalmi csoportba, a másik társadalmi rétegbe kerülnek. Tehát szembetalálkozunk a társadalom osztályokra, rétegekre történő csoportosításának kérdésével.

Azt hiszem — és ez a mai vita is erről győz meg, — hogy a jelenlegi fejlődési szakaszban tulajdonképpen nem szükséges az átrétegeződést, a társadalmi átalakulást túl sok rétegre csoportosítva, túl sok apró csoportra megosztva vizsgálni, hiszen az elhangzott hozzászólások és a dolgozatok is egy fő változást emeltek ki, és pedig a mezőgazdaságból a nem mezőgazdasági rétegekbe történő átáramlást írták le. A szocialista országok jelenlegi fejlődési szakaszában — de úgy gondolom vonatkozik ez az olyan közép-európai országokra is, amelyekben a mezőgazdasági keresők aránya jelenleg igen erősen csökken és most erősebb iparosítás van — tulajdonképpen ez jelenti a leglényegesebb változást és annak megállapítása szükséges, hogy ez a változás milyen mértékű, azaz a nem mezőgazdasági rétegek között milyen arányban találunk mezőgazdasági rétegből származó személyeket. Ezt több vonatkozásban vizsgálhatjuk; részben a szülők foglalkozása, részben pedig a saját foglalkozásuk alapján.

A másik változás, a másik társadalmi átalakulás vizsgálatáról itt ez ideig nem esett szó. Ez talán nem is annyira könnyen megfogható, nem is olyan egzaktan vizsgálható, mint a mezőgazdaságból a nem mezőgazdaságba történő átmenet. Itt az a kérdés, hogy milyen arányban kerülnek át a szellemi dolgozók körébe az eddig nem szellemi foglalkozást űzők, a fizikai foglalkozásúak, tehát milyen arányú ez a fajta mozgása a társadalomnak.

Ennek a megfogalmazása azért is nehéz, mert az automatizálás és a technikai feltételek javulása, a gépesítés következtében az eddigi fizikai foglalkozásúak nem fizikai munkát kifejtő foglalkozásúakká válhatnak, azaz ugyanaz a dolgozó ugyanazt a munkafolyamatot más módszerekkel végezve önmagától átkerülhet „fizikai” munkából „szellemi”, nem fizikai foglalkozásúvá.

Ha megvizsgáljuk a jelenlevők által képviselt országok társadalmi struktúrájában bekövetkezett változásokat, azt tapasztaljuk, hogy a szellemi dolgozó réteg állandóan növekszik. Tehát állandóan nagyobb rétegeket képviselnek a keresők között a szellemi dolgozók. A másik dolog, amit meg kell állapítanunk, hogy a szellemi dolgozók között egyre nagyobb számmal találunk olyanokat, akik a múltban nem ilyen foglalkozást űztek. Tény az, hogy a szellemi dolgozóknak, különösen a magasabb vezető értelmiségi foglalkozást betöltőknek a rétege a múltban zárt volt, ide általában csak azok kerülhettek be, akiknek szülei ilyen jellegű foglalkozást űztek. Ez ma már megszűnt és mind nagyobb számmal találkozunk közöttük olyanokkal, akik tanulásuk révén egyenesen ebbe a rétegbe kerültek be, vagy olyanokkal, akik átképzés útján kerültek a szellemi foglalkozásúak sorába.

Összefoglalva csak arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy a társadalmi átalakulás vizsgálatában szükséges, hogy a folyamatnak az említett mindkét vonatkozását szemügyre vegyük és utána próbáljuk azt megvizsgálni — ha sikerült ilyenfajta vizsgálatokat végrehajtani, — hogy magának az átrétegeződésnek milyen hatása van a demográfiai folyamatokra, leginkább természetesen a termékenységre. Ezzel kapcsolatban csak egy momentumot szeretnék kiemelni. A magyar átrétegeződési vizsgálat már megállapította azt,

hogy az átrétegezetteknek a termékenysége alacsonyabb, mint azoknak, akik végig homogéneen egy társadalmi réteghez, egy társadalmi osztályhoz tartoztak — ez *Szabady* dr. dolgozatának egyik mellékmegejegyzéséből is kiténik.

Különösképpen szükséges lenne az átrétegződésnek a termékenységre gyakorolt hatását behatóbban vizsgálni, hiszen szintén ebben a dolgozatban láttuk, hogy Magyarországon a mezőgazdasági rétegek termékenysége alacsonyabb, mint a nem mezőgazdasági rétegeké, azaz azon rétegeké, amelyekbe már igen nagyszámban kerültek volt mezőgazdasági foglalkozásúak.

Ugyanakkor, ha összehasonlításképpen megvizsgáljuk a *Vosztrikova* által közölt szovjet adatokat, akkor azt látjuk, hogy a Szovjetunióban, ahol szintén igen jelentős átrétegződési folyamat játszódott le, a mezőgazdasági foglalkozásúak termékenysége még mindig mintegy egyötödével meghaladja a nem mezőgazdasági foglalkozásúakét és hasonló, ha nem is ilyen jellegű adatokat hallottunk Románia és Jugoszlávia vonatkozásában is.

E két kérdést — tehát magát az átrétegződési folyamat lejátszódását, valamint annak fokozatait és a demográfiai folyamatokra, elsősorban a termékenységre gyakorolt hatását — szükséges lenne megvizsgálni. Talán ez az összefüggés alkalmas annak felvetésére, hogy a vizsgálatokat az egyes országok ne elszigetelten, külön-külön, saját elképzeléseik szerint végezzék, hanem a különböző demográfiai kutatóintézetek, csoportok, egyetemi tanszékek hasonló program, hasonló vagy azonos elvek szerint folytassák le és akkor sokkal megfelelőbb módon tudnánk összehasonlítható következtetéseket levonni.

Mehlan, K. H. (Német Demokratikus Köztársaság): Több felszólaló hangsúlyozta azt a különleges szemléletmódot, amely a társadalmi átalakulással kapcsolatban alakul ki. Tudjuk, hogy a reprodukció folyamatának marxista szemlélete abból indul ki, hogy a termelési viszonyokból bizonyos törvényszerűségek következnek ezen a területen is, és ezek az adott történelmi időszakban érvényesek. E törvényszerűségek jellegzetességét a termelési viszonyok határozzák meg, de ugyanakkor figyelembe kell venni azoknak a bonyolult tényezőknek a hatásait, amelyekkel együttthatnak, mint például az állam politikája, a foglalkozási összetétel, a korösszetétel, a család és a nő helyzete. Azt hiszem, az elemzés során mindezeket figyelembe kell venni.

Tudjuk, hogy a népesedés fejlődésében évtizedek, évszázadok óta a dolgozók helyzete a döntő. Ismerjük a „Wohlstaatstheorie”-t, a jóléti állam elméletét, amely szerint a család nagysága fordított arányban áll a jóléttel. A XX. században a gazdasági válság ezt az elméletet megcáfolta. Tudjuk, hogy a burzsoázianál a termékenység a termelésben való részvétel arányában fejlődött. Addig voltak gyermekekben gazdagok a családok, amíg a termelésben közvetlenül résztvettek. Ahogyan fejlődött a nagytőke, a családok egyre kisebbek lettek. Hasonló problémákkal találkoztunk a vidéki átrétegződéssel kapcsolatban, amely a parasztcsaládok kezén levő birtokkal, tulajdonnal függött össze. A parasztcsaládok általában népesek voltak, és abban a mértékben, ahogyan a kapitalizmus behatolt a faluba, a családok kisebbedtek. Rá kell mutatni arra, hogy a kollektivizálás ezen a téren új irányzatot keltett életre vidéken. A félelem a birtok felosztása miatt, illetve a gyermekek jelentősége a munkaerő utánpótlása szempontjából megszűnt.

Tudatában kell lennünk annak, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során a falun új népesedési törvényszerűségek alakulnak ki, amelyek bővített reprodukcióhoz vezetnek a szocializmusban. Már látjuk, hogy bizonyos határozott fejlődés jelei tapasztalhatók e téren a szocialista országokban. A marxizmus szerint a népesedési törvény a szocialista és a kapitalista államokban különböző. Ezért nagy szerepet kell biztosítani a népesedés törvényszerűségei kutatásának a termelőerők fejlődése vizsgálatánál.

Szabady Egon (Magyarország): Megkérdezném, hogy kíván-e ehhez a témakörhöz még valaki hozzászólni. Ha nem, akkor engedjék meg, hogy mint az egyik dolgozat benyújtója szerepeljek néhány percig. Elég nehéz a szerepem, minthogy — *Macura* igazgató és *Bojarszkij* professzor hozzászólása nyomán — már ott tartunk, hogy a szocializmus népesedési törvényét próbáljuk megfogalmazni. Azt hiszem *Macura* igazgató volt az, aki azt mondta — ha nem is pont erre célozva, — hogy nem biztos, hogy ezen a symposionon ez sikerrel fog járni. Majdnem biztos, hogy nem fog sikerrel járni, talán közelebb jutunk azonban hozzá és ez segíteni fog a saját problémáink megoldásában is.

Engedjék meg, — minthogy a hozzászólók egy része az én észrevételeimet, megjegyzéseimet már elmondotta, — hogy két kiegészítést tegyek. Megvizsgáltuk a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági nők termékenységeinek standardizált mutatóit és azt tapasztaltuk, hogy az irányzat ezek szerint is ugyanaz, csak az azonos szintre jutás, illetve a csökkenés egy időszakkal, — mintegy 10 évvel — később következik be. Ez úgy értendő, hogy a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági nők termékenysége a közölt mutatóink szerint 1948–1949-ben volt azonos és a sorrend attól kezdve megfordult. A standard mutatók szerint — amire különben a rapportőr kollégám már utalt — a két arányszám lényegében 1960-ban vált azonosá és a mezőgazdasági nők termékenysége 1961-től alacsonyabb a nem mezőgazdasági nőknél.

Még egy kiegészítő megjegyzést szeretnék tenni arra vonatkozóan, hogy megvizsgáltuk mindkét csoportban a nők kormegoszlását és azt a képet kaptuk, hogy éppen a legtermékenyebb koreszopt, a 20–29 évesek aránya a mezőgazdaságban mindössze 24% volt a nem mezőgazdasági 31%-kal szemben. Ez is magyarázatul szolgálhat a magyarországi kissé különleges helyzetet illetően, amihez hasonlót az eddigi vizsgálatok során még nem találtunk. Én is hivatkoznék Vosztrikova dolgozatára, aki azt mutatja ki, hogy a mezőgazdasági nők termékenysége 18%-kal magasabb, mint a nem mezőgazdasági nőké. A mi népesedési problémáink közismertek és ennek a témának a tárgyalása további munkánkhoz segítséget fog nyújtani.

Kérem *Vukovich* doktort, foglalja össze az elhangzottakat.

RAPPORTÓRI ÖSSZEFOGLALÓ
VUKOVICH GYÖRGY (Magyarország)

Elnök úr, tisztelt Értekezlet! Meglehetősen nehéz a lezajlott vitát összefoglalni, minthogy igen sokrétű volt, s a tárgyalt problémának igen sok oldalát érintette. Mindenesetre megállapítható volt, hogy a társadalmi átrétegeződés különösen a fejlődő országokban, — amint ezt például *Fuchs*

elnök rendkívül érdekes hozzászólásában is hallottuk, — az állandó társadalmi és gazdasági változásban levő országokban, vagy amint ő mondta, egy nem nyugodt korszakban, nagymértékben rányomja bélyegét a demográfiai jelenségekre.

Rosset rektor még azt is hangsúlyozta, hogy ez a változás korántsem egyértelmű, hiszen a népességen belül a legkülönbözőbb rétegek élnek, amelyeknek társadalmi tudata igen különböző, s a legkülönbözőbb korszakokból származó tudati elemek találhatók meg bennük. Mindenesetre a társadalmi átrétegződés hatása a népesedési jelenségekre, az egyes demográfiai mutatók alakulására — amint azt a vita is kidomborította — oly nagymértékű, hogy ennek tanulmányozása, úgy gondolom, a demográfia egyik legfontosabb kutatási feladata kell hogy legyen az elkövetkezendő időkben.

Különösen érdekes volt és olyan kérdést érintett *Macura* igazgató hozzászólása, amelyen sokat gondolkozunk, és beszélünk is róla. Valóban nagyon nehéz egymástól elkülöníteni azt a két tényezőt, amelyet *Macura* igazgató említett, nevezetesen azt, hogy milyen mértékben hat az egyes demográfiai mutatóknak, az egyes demográfiai törvényszerűségeknek alakulására az általános iparosodási folyamat, amely világszerte mindenütt észlelhető, és ezen belül mi a szerepe a szocialista országokban a szocialista társadalmi átalakulásnak. Azt hiszem ennek a kérdésnek az egyértelmű megválaszolása tudásunk és kutatásaink jelenlegi állapotában nem lehetséges, de a kérdés érdekessége arra figyelmeztet, hogy érdemes vele tovább foglalkoznunk. Mindenesetre a probléma nagyon összetett, és amint *Bojarszkij* professzor, valamint *Mehlan* professzor hozzászólása ezt kidomborította, a tényezők annyira bonyolultak és kölcsönhatásaik oly sokrétűek, hogy azokat a jelen pillanatban még nem láthatjuk tisztán. Azt hiszem, hogy ezeken gondolkozni, — és ez ennek a vitának egyik nagy tanulsága, — nagyon érdemes, s talán az elkövetkezendő időben közelebb jutunk majd ennek a kérdésnek a megoldásához.

Kjurciov dr. és *Ferenbac* hozzászólásából néhány újabb érdekes adatot ismerünk meg az átrétegződési folyamatról, tulajdonképpen nem is annyira a folyamatról, mint inkább az egyes társadalmi rétegek megváltozott súlya következtében kialakult új születési és halálozási arányszámokról. Bár adataik a falusi és városi népességre vonatkoznak, azt hiszem, hogy ez az említett két ország esetében igen közel esik a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági népesség fogalmához, tehát az alap problémára, a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági népességen belül tapasztalható demográfiai különbségekre igen jól rámutatnak.

A másik dolog, ami a vitában világosan kifejezésre jutott, és amit *Klinger* dr. és részben *Szabady* dr. hozzászólása is kiemelt az, hogy az átrétegződés tulajdonképpen olyan komplex fogalom, amelyet több jelenség megjelölésére használunk. Az egyik az, hogy átrétegződésen értjük azt is, amikor a társadalmi struktúra megváltozik, tehát — amint azt már a rapportóri beszámolóban említettem, és amint azt *Klinger* dr. hangsúlyozta, — a népszámlálások által regisztrált társadalmi változásokat, és átrétegződésen értjük magát a társadalom megváltozásának folyamatát is. Azt hiszem helyesebb az átrétegződés kifejezést az utóbbira alkalmazni. Az ilyen vizsgálatok — és ezt megerősítette az elhangzott vita is — sokkal előbbre visznek minket az alapvető demográfiai mutatókra, például a termékenységre, a házasság-

kötésre gyakorolt átrétegeződési hatások vizsgálatában. Az átrétegeződési folyamat vizsgálatára a *Klinger* dr. által is javasolt felvételek formáját tartom megfelelőnek, hiszen jobb formát pillanatnyilag nem lehet találni a reprezentatív felvételeknél. Azt hiszem üdvözölni lehet *Klinger* dr. azon javaslatát, hogy próbáljuk meg ezeket — legalább is nagy vonalaikban — nemzetközileg összehasonlíthatóvá tenni. Hogy ez megoldható-e, az még további vitáknak lehet tárgya.

Befejezésül még csak azt szeretném megemlíteni, hogy az ilyen vizsgálatoknál mindenesetre kettős problémával állunk szemben. Az egyik: maguknak a társadalmi rétegeknek a meghatározása. Három alapréteg van, — és ez a magyar vizsgálatban is ily módon szerepel, — mezőgazdasági réteg, az egyéb fizikai foglalkozásúak rétege, amely természetesen nagyon heterogén réteg, valamint a szellemiek rétege. Ezekben belül természetesen még számos réteget lehet megkülönböztetni, amelyeket részben objektív ismervek, részben pedig az egyes rétegeknek magukról vagy más rétegekről alkotott tudata alapján lehet meghatározni.

A vizsgálat során mi olyan rétegeket igyekeztünk kialakítani, amelyek egyben talán az adott rétegeknek a társadalmi itéletét is tükrözik, és egyben a társadalmi és gazdasági csoporttal is egybeesnek. Tehát bizonyos összehasonlításra, esetleg nemzetközi összehasonlításra is alapot adnak a feldolgozások.

Az hiszem, a vita nagyon hasznos volt és ennek a folyamatnak sok új elemére mutatott rá.

Szabady Egon (Magyarország): Köszönöm *Vukovich* dr. összefoglalását, s ezzel e témakör tárgyalását befejeztük.

IV. MUNKAÜLÉS
A FALU ÉS A VÁROS
DEMOGRÁFIAI KÜLÖNBSÉGEI

ELNÖK: BOJARSZKIJ, A. Ja. (Szovjetunió)
RAPPORTŐR: BARSY GYULA (Magyarország)

Bojarszkij, A. Ja. (Szovjetunió): kérem *Barsy* doktort, tartsa meg beszámolóját.

RAPPORTŐRI BESZÁMOLÓ
BARSY GYULA (Magyarország)

Elnök úr, igen tisztelt Symposion! Mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kérem engedjék meg, hogy mindenekelőtt Symposionunk doyenjét, a német statisztika tudomány mesterét, dr. *Felix Burkhardt* professzort a legmelegebben üdvözljem. Mi valamennyien, akiknek valami közünk van a demográfiához, különösen a halandóság mérésének kérdéseihöz, közvetlenül vagy közvetve sokat tanultunk *Felix Burkhardt* professzortól, hiszen ebben a teremben már van egy harmadik generáció is, akikre *Burkhardt* professzor a tudományban mint unokáira tekinthet. Különleges megtiszteltetésnek veszem, hogy itt beszámolhatok *Felix Burkhardt* professzor egy művéről. *Burkhardt* professzor dolgozata csak ma délelőtt került kezembe és így azt a riportóri jelentésbe bedolgozni nem tudtam. *Burkhardt* professzor szellemes eljárást dolgozott ki a város és a vidék halandósági viszonyainak egybevetésére. Anélkül, hogy ennek részleteibe bocsátkoznék megjegyzem, hogy ez — hasonlóképpen *Burkhardt* professzor régebbi munkáihoz — bizonyára nagy figyelmet érdemel, sőt a javasoltnál általánosabb felhasználást is nyerhet.

A város és a falu eltérő népesedési viszonyainak kérdése, — mint tudományos probléma, — úgyszólván egyidős a demográfiával. A demográfia művelői igen korán felfigyeltek a falusi népesség jóval kedvezőbb halandósági viszonyaira. Különös jelentőséget kapott az egész kérdéskör a kapitalizmus korszakában, a technikai forradalmat követő nagyarányú iparosodás kapcsán, amelynek során a korábbi falusi lakosság nagy tömegei zsúfolódtak, mint ipari proletárok a XIX. század nyomasztó, egészségtelen ipari központjaiba. A fejlett kapitalista országokban már a jelen század elején a lakosság többsége a városokban élt.

A kérdés szorosan összefügg a szocializmusba való átmenet népesedési viszonyainak problémájával is. A szocializmus építése nem egyszerűen a

tulajdoni viszonyok gyökeres változtatását jelenti, hanem egyben céltudatos haladást a munka termelékenységének növelésére. Ez egyet jelent a tervgazdálkodás keretében folyó szocialista iparosítással, amelynek során az ipari települések lélekszáma ugrásszerűen növekszik, s a mezőgazdaságban a korszerű nagyüzemi gazdálkodás kiépülésével, ami előfeltétele a falu és a város közötti különbségek elmosódásának.

A közép-európai népi demokratikus országok demográfusait — érthetően — a szocializmusba való átmenet népesedési kérdései foglalkoztatják. A társadalmi átalakulás ezeket az országokat egészen más viszonyok között érte, mint annak idején a Szovjetuniót. Ennek ellenére mégis igen tanulságos számunkra a Szovjetunió népesedési, különösen termelékenységi viszonyainak alakulása az elmúlt 40 év során. Ezért nagy örömmel üdvözljük *Vosztrikova* tanulmányát, amelyben áttekintést ad a Szovjetunió népmozgalmi statisztikájának szervezetéről, a termékenységre és a családok nagyságára vonatkozó teljeskörű és reprezentatív adatgyűjtésekről, az adatgyűjtés feldolgozásában résztvevő intézményekről, valamint a szovjet állam népesedéspolitikai intézkedéseiről.

Az első öt éves terv kezdetéig a termékenység a Szovjetunióban emelkedett, azután csökkent, *Mihail Ptuha* megállapítása szerint főleg a nők egyre szélesebbkörű munkábaállításra és a városi népesség növekedése következtében. 1937-től kezdve a művi vetélésekkel kapcsolatos rendelkezések nyomán a születési arányszám 37—39‰-re nőtt. A második világháborúban a natalitás erősen csökkent. A háború után, — nyilván a termékenység átmeneti javulását követően, — a termékenység újból csökkent. Ez a visszaesés a Szovjetunió széleskörű népesedéspolitikai intézkedéseinek köszönhetően mégsem volt súlyos és biztosítani tudta a termékenység magas színvonalát. Az utolsó években a korszpecifikus női termékenység stabil és biztosítja a népesség gyorsütemű szaporodását. A halandósági viszonyok rendkívül kedvezővé váltak. A városiasodás erős ütemben folyik. Az utolsó nyolc év 29 millió népszaporulatából 28 millió jut a városokra. A falusi népesség termékenysége és családjainak átlagos nagysága minden foglalkozási csoportban ma is nagyobb, mint a városié.

Mielőtt a város és a falu népesedési viszonyainak eltérését vennénk közelebről szemügyre, először utalnék arra, hogy napjainkban jelentősen megváltozott a városok szerkezete. Valóban helyes, ha — *Rutschka* javaslatának megfelelően — nem is városokról, hanem városi körzetekről beszélünk, amelyek jól meghatározott övezetekre tagolhatók. A modern városok funkciói is igen sokrétűek. Igen figyelemre méltók ebből a szempontból *Bene* fejtegetései, aki megkülönböztet országos, vonzaskörzeti és helyi funkciókat. Ez az osztályozás érdekes általános elméleti szempontokat is vet fel. A tervgazdálkodás viszonyai között azonban, amikor új városok létesítéséről van szó előre meghatározott országos és vonzaskörzeti feladatokkal, a helyi funkciók ellátásáról való gondoskodás különös fontosságú. Kívánatos volna ezért, hogy a *Bene* által kifejtett q -paraméter értékére vonatkozóan empirikus számítások készüljenek, amelyek alapján lehetővé válnék az eljárásnak tervezési gyakorlatunkba való beiktatása.

A modern városoknak a falvakkal való demográfiai kapcsolatára az a jellemző, hogy a városok a falusi népesség jelentékeny részét felszívják. Így a városok jellegzetes bevándorlási, a falvak kivándorlási területek. Ez a

vándormozgalom egymagában is fontos demográfiai eltéréseket okoz a két-féle népesség összetételében. Annyi bizonyos, hogy elsősorban a fiatal produktív korúaknak a városokba özönlése következtében módosul mind a városi, mind a falusi népesség szerkezete. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez csak egyik eleme az eltérésnek, mert e mellett legalább is említenünk kell a két települési típus eltérő születési gyakoriságát is. A városokban, — amint az *Pallós* kolléga adataiból is kiviláglik, — nagyobb a produktív korúak és kisebb a gyermekek aránya. Sajnálatos nélkülözünk egyébként *Pallós* munkájában a Budapestre vonatkozó adatokat, amelyek ezenfelül még az öregkorúak igen magas arányával tűnnek ki. Régóta ismerjük Magyarországon azt a jelenséget is, hogy a városi népességben nagyobb a nőtöbbség.

A falu és a város születési mozgalmának eltéréseit illetően *Zdenek Vávra* és *Zdenek Pavlik* dolgozatai értékes kiindulásul szolgálnak. *Pavlik* Csehország és Szlovákia népesedési viszonyait veti egybe. Minthogy azonban Csehország az iparosodás és urbanizáció tekintetében mindig jóval Szlovákia előtt járt, a cseh és szlovák területek eltérő népesedését összefüggésbe hozhatjuk a falu és város kérdéskörével.

Csehországban mind a születési, mind a halálozási arányszám csökkenése jóval korábban kezdődött, mint Szlovákiában vagy Magyarországon. A legújabbkori európai születéskorlátozás okainak kérdését nem érintve annyit megállapíthatunk, hogy olyan jelenségről van általában szó, amely az iparilag fejlett, urbanizált nyugat-európai országokban indult meg és onnan terjedt kelet felé. Magyarországon még a legutóbbi időkig is van ilyen határozott különbség a nyugati urbánusabb és a keleti országrészek között. Az az életforma és tudati tartalom, amely a születések csökkenésének hátterében áll, nyilván a városokban alakult ki és onnan terjedt el általánosan.

Megemlíthetjük talán, hogy Magyarországon a múlt századi jobbágy-felszabadítás, tehát a tőkés rendszernek a falura való kiterjesztése is messze-menő hatással járt. Negatív korreláció jelentkezett a paraszti társadalomban a birtoknagyság és a család nagysága között és egyes vidékeken, főleg Baranya megyében az egykerendszer valósággal pusztító következményekkel járt. A kapitalizmus körülményei között a földterület korlátozott volta mellett az egy gyermek rendszere volt a gazdasági felemelkedés legegyszerűbb módja, hiszen ilyen módon minden következő nemzedék földtulajdona kétszeresére növekedett, miközben az érintett falvak elnéptelenedtek. A szocializmus viszonyai a magyarországi falusi születéskorlátozás e jellegzetes módszerét egy csapásra felszámolták.

Az ipari civilizáció is kétségtelenül együtt jár a családtervezés és születéskorlátozás elterjedésével. Ezt a falu is követi, csak késve és vonatottabb ütemben. Távvolabbi perspektívában feltétlenül elfogadhatónak látszik az a *Sztrumilin* akadémikus és *Rosset* rektor, valamint *Vávra* által idézett felfogás, amely szerint a szocializmus viszonyai között a városi és falusi termékenység kiegyenlítődése várható. Ezt bizonyosra vehetjük egyrészt azért, mert a jelenlegi agrár népesség tekintélyes része át fog kerülni az iparba és más nem mezőgazdasági ágazatokba, másrészt pedig a jelenlegi urbánus életformák általánossá lesznek.

Arról azonban nem szabad megfeledkeznünk, hogy jelenleg a társadalmi átalakulás folyamatában vagyunk és minden átalakulás egyben válságos

jelenség is. A társadalmi átalakulás kapcsán döntő jelentőségű változás következik be a régi életformák feladása révén az emberek tudatában és minthogy ez az átalakulás a legkifejezettebben azokat érinti, akik korábbi környezetüket elhagyva a szocialista iparosítás gócait jelentő nagyobb városokba vándorolnak, természetesnek tűnik *Vávra* azon észlelése, hogy a születéscsökkenés a nagyobb városokban volt legkifejezettebb, annak ellenére, hogy az iparosítás következtében nagy számban özönlöttek be ezekbe fiatal, produktív korú személyek. Egyet kell értenünk *Pavlikkal*, aki a születéscsökkenés fő okát a családoknak azzal a törekvésével hozza összefüggésbe, hogy életszínvonalukat a gyermekek számának korlátozása útján emeljék. Ezt elsősorban azokra a családokra tartja érvényesnek, amelyek korábban, a kapitalista fejlődés idején életszínvonaluk emelését nem tudták elérni. *Vosztrikova* szerint a szovjet munkásság körében a nők termékenysége annál nagyobb, minél kedvezőbbek a lakásviszonyok. Ugyancsak *Vosztrikova* azonban úgy találja, hogy a termékenység az egy családtagra jutó jövedelemmel negatív korrelációban áll, ami látszólagos kapcsolat is lehet, mert a többgyermekes családok egy főre számított átlagos jövedelme már emiatt is kisebb, mint a kevesebb gyermekkel bíró családoké.

A Szovjetunió korábbi, és a népi demokráciák jelenlegi népesedési irányzatai alapján úgy tűnik, hogy a szocializmusba való átmenet együttjár a termékenység csökkenésével. Ez azonban azt hisszük nem helyes következtetés, mert inkább az iparosodással kapcsolatos jelenségről van szó. Igen figyelemre méltó *Vosztrikova* azon megállapítása, hogy a Szovjetunióban a termékenység viszonylag igen magas szinten stabilizálódott. Így tehát a Szovjetunió anélkül tudta befejezni a nagy társadalmi átalakulást és iparosítást, hogy keresztülment volna a deficités reprodukció olyan hosszú időszakán, mint a nyugati, kapitalista államok.

A nagy mikrobiológiai felfedezések koráig a zsúfolt, elemi egészségügyi berendezéseket nélkülöző városok halandósága sokkal rosszabb volt, mint a falvaké. A múlt századi első városi vízvezetékek is állandó terjesztői voltak a legkülönbözőbb emésztőrendszeri fertőző betegségeknek. A városok csatornázása, a rendszeres szemét-eltávolítás bevezetése, a szűrt, majd klórozott ivóvízellátás, az élelmezés-egészségügyi, más járványvédelmi és közegészségügyi rendszabályok nyomán azonban a helyzet az első világháború táján megváltozott. Ekkor a városok halandósága lett jóval kedvezőbb és az egészséges falu korábbi hiedelmét az egészségügyileg elmaradott, gondozatlan, beteg falu valósága váltotta fel. Igen jellemző, hogy a közép-európai államokban a húszas évek folyamán szervezett országos közegészségügyi intézeteknek elsősorban a falu egészségügyi viszonyainak javítása volt a feladata. Igazi lendületet ez a munka az egészségügyi viszonyok általános javításával egyidejűleg a második világháború után kapott. S ha áttanulmányozzuk akár *Pavliknak* a Csehországra és Szlovákiára, akár *Pállónak* a magyar községekre és városokra vonatkozó halandósági számításait, csak azt mondhatjuk, hogy a falu és a város halandósági viszonyaiban régebben észlelt nagy különbségek eltűntek, a kiegyenlítődés máris bekövetkezett. Ezzel a falu és város közötti különbségek megszüntetése terén az első fontos feladat máris megoldottnak tekinthető.

Bizonyos kisebb eltérések a falu és város halandósági viszonyaiban még mindig felfalálhatók. Ezeket alaposan tanulmányozni kell. El kell dönten

hogy a különbségek egyáltalában szignifikánsak-e, vizsgálni kell-e okaikat. Egy igen jellegzetesnek látszó eltérésre hívjuk fel a figyelmet. Mind *Pallós*, mind *Pavlik* számítása szerint a felnőtt férfi népesség halandósága jobb, a felnőtt nőké pedig rosszabb falun, illetve Szlovákiában, mint a városokban, illetőleg Csehországban. Ezzel kapcsolatban talán rámutathatunk arra, hogy például Magyarországon az elmúlt fél évszázad alatt a nők halandósága sokkal nagyobb mértékben javult, mint a férfiaké. Ez nemcsak az egészségügyi viszonyok javulása miatt történhetett, hanem a fokozódó urbanizálódás következtében is. Úgy tűnik, hogy a falusi női népesség terhe és igénybevétele viszonylag súlyosabb. Így a falu további urbanizálódása számukra fog elsősorban nyereséget jelenteni.

A halálozási viszonyok nagyfokú kiegyenlítődése és a termékenység szintjében levő különbségek eltérő reprodukciót eredményeznek, amint azt *Pavlik* Csehországra és Szlovákiára vonatkozó számításai is igazolják. Ennek azonban csak időleges jelentősége van. És míg ma Szlovákia reprodukciója kedvezőbb, addig a folyamat kezdetén Csehorszáé volt a jobb. Teljesen egyetértünk *Pavlik* véleményével, aki élesen rámutat arra, hogy nem a pillanatnyi helyzet, hanem a változás iránya a fontos.

A jelen összefoglalóban tárgyalt tanulmányok számos igen fontos és nagyjelentőségű népesedési kérdést vetettek fel. Az urbanizálódásnak, a szocialista ipárosításnak és az egész társadalom alapvető átalakulásának népesedési kihatásai azonban még távolról sem tekinthetők tisztázottnak. Az erre vonatkozó erőfeszítéseket nyilván fokozni kell, tisztában kell lennünk azzal, hogy minden haladás és fejlődés egyetlen biztos alapja a teljes tudományos tárgyilagossággal feltárt objektív valóság.

V I T A

Bojarszkij, A. Ja. (Szovjetunió): Vannak-e a referátumok szerzőinek kiegészítései?

Pallós Emil (Magyarország): Néhány kiegészítést kell tennem a dolgozattal kapcsolatban. Az első az, hogy a dolgozatnak nem volt célja sem az okok, sem a következmények vizsgálata, pusztán a városi és falusi népesség halandósági tábláját szándékoztam elkészíteni abból a célból, hogy akik ilyen irányú kutatásokat akarnak végezni, azok részére rendelkezésre álljon. Azért, hogy a felhasználhatóságot fokozzam és az összehasonlíthatóságot megala-pozzam, mind a négy tábla ugyanazzal a módszerrel — Becker-Zeuner generációs módszerével — készült. Ez a módszer, illetve ugyanannak a módszernek a használata mind a négy táblánál, véleményem szerint azokat az esetleges hibákat, amelyek az alapadatoknál szerepelhettek, némileg kiküszöbölte. Az esetleges hibák kiküszöbölése végett ugyanazt a kiegyenlítési módszert alkalmaztam mind a négy táblánál. A 0—4 éves korig semmiféle kiegyenlítés nem történt, 4—14 éves korig analitikus, 14—75 éves korig mechanikus kiegyenlítést alkalmaztam 75 éves kortól pedig az ismert *Gompertz*-féle extrapolációval számítottam ki a halandósági adatokat.

Még egy kérdésre válaszolnom kell, és pedig arra, hogy Budapestet miért emeltem ki a városok táblájából? A vizsgálat azt mutatta, hogy ha a főváros adatai is szerepeltek volna a táblában, Budapest nagy népességi súlya (a 66 város népességéhez viszonyítva) és különleges halandósága eltorzította volna

a többi város halandóságát és végül is az adatok lényegében Budapest és a vidék halandóságát tükrözték volna.

A symposionon a hagyományos nettó reprodukciós együttható használhatóságáról kialakult vita hatására bizonyos számításokat végeztem. A vita végeredménye körülbelül az volt, hogy jó a kohorsz-módszer és jó a hagyományos módszer is, csak mindegyiket a helyén kell használni. Kiszámítottam a hagyományos nettó reprodukciós együtthatót a városi és a falusi stacionér népességre. Ez a mutató megmutatja — véleményem szerint, — hogy a halandóság, mint tényező hogyan befolyásolná a városi és a falusi reprodukciót. Az eredmény az, amit más vonatkozásban *Szabady* dr. dolgozata is igazol, hogy a városi és a falusi nettó reprodukciós együtthatónál csak a második tizedesnél volt kis eltérés, tehát az a kiegyenlítődé, amely más vonalon is érződik, a halandósági táblákban is bebizonyosodott.

Engedjék meg végül, hogy a *Bene* dr. által benyújtott dolgozattal kapcsolatban feltegyek két kérdést. Már *Barsy* dr. is tett egy megjegyzést a q arányossági tényező kiszámításával kapcsolatban. Nekem az a kérdésem, hogy ezek a q arányossági tényezők milyen gazdasági, szociális vagy demográfiai elgondolások alapján azonosak és ennek következtében az a bizonyos konvergencia-sor felállítható-e vagy sem?

A másik kérdésem: az a tétel, hogy a q minden népességnél kisebb az egységnél, megállapítás csak, vagy pedig tapasztalati tény, mert el lehet képzelni olyan extrém esetet is — véleményem szerint, — amikor a q nagyobb mint egy. Akkor pedig ennek a geometriai sornak az alkalmazása nem felel meg. Kérdezem azt is, hogy a geometriai sort milyen demográfiai elgondolással visszük a végtelenig? Érzésem szerint, ha a *Barsy* dr. által is javasolt empirikus méréseket elvégeztük, akkor meg lehet állapítani azt a határt, ameddig el szabad és el kell mennünk. Ennek a határnak a megállapítása — véleményem szerint — sokkal könnyebben elvégezhető, mint egy város népességének a megadott csoportok szerinti felosztása.

Mendöl Tibor (Magyarország): *Bene* dr. érdekes és gondolatébresztő dolgozatához csak egy oldalról szeretnék hozzászólni. Ahhoz, hogy a földrajz oldaláról szóljak hozzá a kérdéshez, az adja meg a bátorságot, hogy *Bene* dr. dolgozatában azon tudományok sorában, amelyeket a vizsgálatok végrehajtására felhasznált, megemlíti a földrajzot is. A helyzet ezzel a kérdéssel kapcsolatban az, hogy a városok különböző fokozatokba osztható funkciókat látnak el és ennek következtében különböző méretű körzettel, vonzáskörrel rendelkezhetnek, illetve ez a vonzáskör különböző szinten vizsgálható éppen a funkciók szintjének megfelelően. Ezzel a kérdéssel a jelenlegi földrajzi vizsgálatok során is találkozunk. Úgy gondolom a demográfusokat is érdekelni fogja, hogy ezzel a kérdéssel hogyan, milyen formában foglalkozott a földrajz-tudomány, és esetleg az idők folyamán bizonyos egység is kialakulhatna e kérdésben a különböző tudományok között. Ez az egység ma még nem áll fenn és nemcsak hogy nem áll fenn a földrajz és a demográfia által vizsgált kérdések terén, hanem még a földrajzon belül sem. Engedjék meg nekem, hogy mellőzzem a földrajzi szerzők felsorolását, akik egymásnak ellentmondanak, még elnevezési kérdésekben is. A lényegben azonban megegyező a különböző geográfusok és *Bene* dr. felfogása annak a három szintnek a megkülönböztetésében, melyet ő úgy határoz meg, hogy vannak bizonyos lokális feladatok és ennek megfelelő tevékenységek, vannak vonzáskörnek

megfelelő szintű feladatok, tevékenységek és végül vannak a legmagasabb fokon országos feladatok, funkciók, ennek megfelelő fokú tevékenységek. A két legalacsonyabb fokozatot illetően teljes az egység *Bene* dr. álláspontja és a különböző szerzők által képviselt álláspont között. Valóban a lokális funkciók megvannak minden településben, legfeljebb kvantitatív szempontból van közöttük különbség.

A különbség abban van, hogy geográfusok a vonzáskörzeti funkciókat, a vonzáskörrel kapcsolatban fellépő feladatokat a legmagasabb szintűtől úgy különböztetik meg, hogy a legmagasabb szinttel kapcsolatos feladatokat régió túlnyúló feladatoknak nevezik. Azt mondjuk ugyanis, hogy a világvárosok, illetve a világvárosok egyike-másika funkcióval túlnyúlik az országos feladatokon is. Sőt vannak olyan szerzők, akik a világváros létét éppen abban látják, hogy ennek internacionális, az ország határán túlnyúló funkciói is vannak. Ha regionális funkcióról, arról a bizonyos középső fokozatról beszélünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az adott városhoz a vidék sokféle szempontból tartozik, de lehetnek régió túlnyúló fokozatai is: ugyanakkor ez nem zárja ki, hogy az adott területen van ennél a városnál magasabb rangú város is. Itt van például Dunaújváros Magyarországon. Dunaújváros legjelentősebb funkciója a kohászati mű. Nyilván nem lokális funkció, de azért nem nevezhető olyan regionális vonzási funkciónak sem, amely egy megyének vagy járásnak a szükségleteit látná el. Dunaújváros a maga funkciójával kihat az egész országra, ahol azonban vannak Dunaújvárosnál magasabb rangú központok is, mint például Budapest. Nyilván Budapest is benne van azonban abban a — régiónál nagyobb — vonzáskörben, amelyre Dunaújváros funkciói kihatnak. Ezeknek megkülönböztetését szíves figyelmükbe ajánlom. Ugyanígy figyelmükbe ajánlom azt is, hogy vajon ezek az országon túlnyúló regionális funkciók nem teszik-e szükségessé egy negyedik fokozat megkülönböztetését.

Egy másik kérdés: *Bene* dr. azon ígérete, hogy a régiónak, a vonzáskörnek gazdasági oldalról való felméréséhez hozzá kíván látni, számunkra, geográfusok számára igen öröndetes. Üdvözlöm ezt az ígéretet azért is, mert azokhoz a számítási eljárásokhoz, amelyek ehhez a munkához szükségesek, olyan statisztikai iskolázottság kell, amellyel mi geográfusok nem rendelkezünk. Nagyon szerény viszonzásképpen annak, amit e téren a demográfától kapunk, voltam bátor felvetni a magasabb rendű funkciók elhatárolásának kérdését.

Bene Lajos (Magyarország): Szabadjon a feltett kérdésekre röviden válaszolni, amennyire ezt a probléma kidolgozott állapota lehetővé teszi. *Pallós* kolléga a q -val jelölt arányt tette szóvá, amely a városi, országos és vonzáskörzeti funkciójú népességnek a helyi szükségleteket ellátó népességhez való viszonyát mutatja. Teljesen igaza van abban, hogy ez az arány egy városon belül sem egységes, mert hiszen az illető néprétegek fejlettségi foka, igénye szerint különböző, de az arány, amit a javasolt módon kiszámítunk, átlagos arány és így mégis használható lehet. Igaza van abban is, hogy ez a számítás, amelyet egy végtelen konvergens matematikai sor képlete segítségével javasoltunk elvégezni, tulajdonképpen nem végtelen, éspedig egyszerűen azért nem, mert ha az addicionális lélekszámhoz mindig kiszámítjuk a helyi szükségletekhez szükséges további lélekszámot stb., végül olyan kicsi számokhoz jutunk, hogy a számítás tovább nem folytatható, mert tört szemé-

lyek nincsenek. A képlet azonban — véleményem szerint — ennek ellenére jó, a végtelen sor képletével számíthatunk és az eredmény helyes, ha egyébként az alapadatok megfelelők. Arra vonatkozóan, hogy ez az arány — a q — az egységénél nagyobb volna, még nincsenek számításaink vagy konkrét adataink. Én azért mertem azt állítani, hogy az egységénél kisebb, mert ellenkező esetben — ha nagyobb volna az egynél — a városi lakosság igényei egyszerűen nem volnának kielégíthetők. Minthogy pedig a gyakorlat azt mutatja, hogy a helyi szükségletekhez a megfelelő foglalkozásúak tényleg megvannak az egyes városokban, ezért a q aránynak egynél kisebbnek kell lennie.

A lakosságnak hármas, vagy *Mendöl* professzor javaslata szerint négyes csoportosításának azt hiszem, akkor is értelme van, ha ezt az arányszámot más módon is meg tudjuk állapítani, mert mélyebb betekintést ad a városi népesség felépítésébe, mint az eddigi csoportosítások. Természetesen az eddigi hagyományos foglalkozási csoportosításokat egyáltalán nem helyettesíteni, csak egy újabb csoportosítással kiegészíteni javasoljuk.

Köszönöm *Mendöl* professzor javaslatát és örömmel vesszük, ha ez irányú konkrét munkáinkban a földrajztudomány segítségét megkapjuk. Meg kell jegyeznem, hogy a városok vonzaskörzeteinek elhatárolása, amely ennek a munkának előfeltétele, a Központi Statisztikai Hivatalban már el is készült, úgyhogy e téren már előrehaladás történt, ami a további munka lehetőségét is megteremtette.

Megemlítem végül, hogy a javasolt vizsgálati módszer nem korlátozandó a város és vonzaskörzetének a vizsgálatára, hanem más téren is hasznos lehet, így például nagyobb területek, régiók népességi, gazdasági vizsgálatánál. Magyarországon például felmerült az a feladat, hogy a népesség távlati előreszámítását régiók szerint is végrehajtásák. Ezek a számítások eddig országos viszonylatban készültek. A területrészek szerinti népesség-előreszámítás nehéz feladat, mert nemcsak a többé-kevésbé előre felmérhető szorosan vett demográfiai tényezőktől, hanem az előre nehezen látható gazdasági elhatározásoktól is függ. A demográfiai előreszámításokhoz a tervgazdaság által kidolgozott támpontokat is figyelembe kell vennünk. A terv megállapítja például a mezőgazdasági munkához előirányzott jövőbeli munkaerőlétszámot, az új ipari települések dolgozó létszámát. Ezekhez hozzá kell venni a dolgozók helyi szükségleteinek ellátásához szükséges további lélekszámot, amelynek a kiszámítása hasonló támpontok, munkálatok alapján történhet.

Macura, Miloš (Jugoszlávia): Nagy érdeklődéssel tanulmányoztam *Bene* dr. beküldött dolgozatát, amelyben a városi települések vagy helységek rétegzését igen érdekesen, gazdasági és társadalmi tényezőiknek megfelelően több rétegűre javasolja. Mi valamennyien, akik megkíséreljük a helységek felosztását vidékiekre és városiakra, sőt kevertekre is, nagyon jól ismerjük azokat a nagy nehézségeket, amelyek az ilyenfajta rétegzés elé tornyosulnak. Ez a probléma a települések bonyolultsága és a vidéki és városi körzetek különböző értelmezése következtében igen nehéz.

Jugoszláviában már mintegy 65 év előtt egy híres földrajztudós foglalkozott ezzel a kérdéssel és be kell vallanom, hogy ezen a speciális területen a tudósok még mindig a 65 év előtt kifejezésre juttatott elgondolás hatása alatt állnak. Azáltal, hogy megkíséreljük ezt az elgondolást átültetni a demográfia területére — mivel a tudóst főként a körzetek emberföldrajzi

helyzete érdekelte, — azt is megkíséreljük, hogy a városi és vidéki település seknek vagy helységeeknek demográfiai meghatározását adjuk. Itt is fontos problémákkal kellett számolnunk és egy lépést kellett visszafelé tennünk a történelemben azáltal, hogy segítségül hívtuk *Friedrich Engels* híres könyvét „A munkásosztály helyzete Angliában” a XVIII—XIX. században. Amint ezt valószínűleg mindenki tudja, Engels megkísérelte megmagyarázni, hogy az iparosodás folyamatával párhuzamosan melyek voltak a modern városok létrejöttének tényezői, rámutatva a „modern” szó értelmezésére.

Így arra a meggyőződésre jutunk, hogy a városi és vidéki helységek közötti különbség valószínűleg abban rejlik, hogy ezeknek egymástól eltérő funkciói vannak. A városi helységekben főleg nem-mezőgazdasági és ipari tevékenységet folytatnak, míg a vidéki körzetben a mezőgazdaság a fő gazdasági ág. Azonban egyáltalán nincs éles határvonal a városi — tehát a nem-mezőgazdasági vagy ipari — és a vidéki — tehát a mezőgazdasági — tevékenység közt. Sok vegyes körzet van, amelyekben vegyes, azaz mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi, közigazgatási stb. tevékenységet végeznek, és ezért az a megérzésünk, hogy a legfőbb funkció szerint a körzeteket még egy magyarázó jellel is el kellene látni.

Elnök Úr, Ön felteheti nekem a kérdést, hogy miért beszélek erről a témáról. Csupán azért, hogy a tárgyra térjek és egy nehézségre — amely legalábbis nekem az — rámutassak, ti. arra, hogy a városi körzeteket országos, provinciális és helyi funkciók szerint hogyan rétegezzük. Ha egy országrészen belül a funkciók a különböző városi helyeken az adott foglalkozási ág, gazdasági tevékenység vagy szociális intézmény a legmegfelelőbb elhelyezésben vannak elosztva, akkor az a kérdésem, hogy vajon lehetséges-e nemcsak elméletileg, hanem gyakorlati szempontból nézve a városi területeket országos, körzeti és helyi szempontok szerint rétegezni. Teljesen a tudatában vagyok annak, hogy *Bene* dr. új gondolatokat vetett fel és kérdésem célja csupán az, hogy megérthessem, hogy a Jugoszláviában kidolgozott tervzetben, amelyet már említettem, hogyan alkalmazhatnók ezt a koncepciót.

Ferenbac, Iosif (Románia): A benyújtott közlemények igen érdekesek voltak, engem főleg a városi és falusi lakosság születési mutatószámainak megváltozása Csehországban és a *Macura* igazgató által vázolt problémák érdekeltek.

Az említett dolgozat szerzője kimutatja, hogy Csehszlovákiában a városi és a vidéki lakosság születési arányszámai között közeledés tapasztalható és ez a közeledés elsősorban a falusi népesség születési mutatószámának csökkenésével magyarázható. Az adatok vizsgálata azt mutatja, hogy a születési arányszám süllyedése jelenleg mind a városi, mind a falusi településeken hasonló tendenciájú. A városi jellegű településeken azonban érezhetőbb. A közölt 1. sz. tábla adataiból például kitűnik, hogy a nagyvárosokban a születési arányszám 1950-hez képest átlagosan 40%-kal süllyedt 1959-ig. Ezzel szemben az 5000-nél kevesebb lakost számláló településeken a csökkenés csak kb. 25%-ot tesz ki. A harmadik és a magasabb sorsszámú gyermekek számának a csökkenése a családokban úgyszintén jelentősebb a közép- és nagyvárosokban, mint az 5000-nél kisebb lélekszámú településeken.

Romániában a városi és falusi lakosság demográfiai arányszámai különböző szintűek. A városi lakosság születési arányszáma például 14^{0/100},

a falusi lakosságé 19‰. A városi településeken a születési arányszám csökkenésének irányzata élesebb, mint a falusi jellegű településeken.

Problémát jelent a települések osztályozása falu és város szerint. Csehszlovákiában a települések ilyen irányú osztályozásánál a lélekszám az irányadó. Városi jellegűnek tekintenek minden települést, amelynek lélekszáma a 2000 főt meghaladja, de a 2000 és a 10 000 közötti lélekszámú helységeket mezőgazdasági jellegű városnak tekintik.

Romániában a városi, illetve falusi településre való osztályozás szempontjából a társadalmi, gazdasági fejlettség és funkció a döntő. Így például a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági munkaerő létszámának az aránya, az ipar települése. Romániában vannak például olyan falusi jellegű települések, amelyek 10 000-nél több lakosúak. Véleményünk szerint a lélekszám kizárólagos figyelembevétele valamely település falusi vagy városi jellegének eldöntésénél elégtelen. A gazdasági jellegzetességeknek, a városi jelleg fejlettségének figyelembevétele az ilyen osztályozásnál nélkülözhetetlen.

Bene Lajos (Magyarország): Megköszönöm *Macura* dr. hozzászólását és remélem, hogy a meginduló ilyen tárgyú vizsgálatoknál tapasztalatainkat és véleményünket kicserélhetjük a jugoszláv statisztikusokkal. Tudatában vagyunk annak, hogy a népességnek funkciós fokozatok szerinti felosztása nem könnyű feladat, a népszámlálási adatok ehhez nem is elégségesek, hanem azokat ki kell egészíteni gyáripari, kereskedelmi, iskolai, közegészségügyi és más adatokkal.

Burkhardt, Felix (Német Demokratikus Köztársaság): A differenciálegyenletek alkalmasak arra, hogy a demográfiai és közgazdasági folyamatok jellemzésére szolgáljanak. Különösen ez az eset, ha két alternatív ismérvről van szó, olyan ismertetőjegyekről, amelyek a város és a falu, valamint az ipari és mezőgazdasági foglalkozású lakosság tekintetében állanak fenn. A differenciálegyenletek alkalmazása lehetővé teszi bizonyos koefficiensek, integrációs konstansok megállapítását, amelyekből statisztikai következtetések levonására alkalmas összefüggések deríthetők ki. Természetesen ezeket ki kell kísérleteznünk. Rendszerint grafikus tesztek alkalmazunk, mert ez a legkönnyebb. Bár ez nem elég pontos módszer, demográfiai és gazdasági célokra szerintünk kielégítő. A legkisebb négyzetek módszere alapján az összefüggésekből megállapítjuk a legkisebb értékeket, ezeket összehasonlítjuk, majd az összehasonlítások alapján vonjuk le a megfelelő statisztikai következtetéseket. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a halandóság csökkenése az ipari lakosságnál nagyobb, mint a mezőgazdasági lakosságnál. Természetesen ezt a következtetést csak a fejlődés jelenlegi szakaszára tudtuk levonni. A városi lakosságnál a halandóság csökkenése nagyobb, mint a vidéki, falusi lakosságnál.

Vosztrikova, A. M. (Szovjetunió): Engedjék meg, hogy néhány kiegészítő megjegyzést fűzzek előadásomhoz, amelyet *Barsy* dr. és *Miltényi* dr. már érintettek hozzászólásukban. A népesség reprodukciójának elemzése és a népesség várható növekedésének előrebecslése szempontjából igen fontos a születések vizsgálata. Nagyon lényeges tehát azoknak a tényezőknek a vizsgálata is, amelyek hatással vannak a születési arányszám alakulására, amilyenek például: az anya- és csecsemővédelem jelenleg érvényben levő rendszere, a terhes nőknek és az anyáknak nyújtott állami támogatás, a nők foglalkoztatottságának, a nők a társadalmi termelésbe való bevonásának

mértéke, a nők munkafeltételeinek megkönnyítése, a család anyagi körülményeinek megkönnyítése, gyermekvédő intézmények, bölcsődék, óvodák biztosítása a dolgozó nők gyermekei számára.

Mindennek véleményem szerint igen nagy jelentősége van a születési arányszám alakulása szempontjából. Hatnak természetesen más gazdasági tényezők is. Egyes hozzászólások már foglalkoztak azon állami intézkedésekkel, amelyek az anya egészségét védik és hatnak a születési arányszám kedvező alakulására olyan körülmények között, amikor a társadalom gyors ütemű fejlődésen megy át, amikor az ipari termelés aránya igen gyors ütemben nő, amikor a teljes foglalkoztatottság biztosítása fontos kérdést jelent és amikor növekszik a dolgozó nőknek a termelésben való részvétele.

A Szovjetunióban a dolgozó anyákat az állam és az egész társadalom igen nagy gonddal, igen nagy figyelemmel veszi körül. Ez a gondoskodás kitűnik azokból az adatokból, amelyek a „A nő és a gyermek a Szovjetunióban” (Zsencsinü i deti v SZSZSZR) c. kiadványban található. A Szovjetunióban támogatják a sokgyermekes családokat és ezzel támogatják a születési arányszám növekedését. A Szovjetunióban évenként több, mint 5 millió gyermek születik, a született gyermekeknek 79%-át az első, második és harmadik születési sorszámú gyermekek teszik. Bár a csecsemőhalandóság nem magas (32‰), célul tűztük ki, hogy 26‰-es színvonalra fogjuk leszorítani.

Rosset professzor, aki igen érdekes gondolatokat fejtett ki a 3. munkaközlésben a pazarló és takarékos fertilitással kapcsolatban a bruttó és nettó reprodukciós együtthatók egymáshoz való közeledéséről, a csecsemőhalandóság csökkenésével kapcsolatban, bizonyos fókig elítélőleg nyilatkozott azokról a sokgyermekes anyákról, akik a tizenkettedik gyermeküket szülik. Azt mondta, hogy ők a civilizáció korábbi fejlődési stádiumának nyomait képviselik, a csiszolt kőkorszakbeli tradíciókat. Úgy gondolom, Rosset professzor nem fog megsértődni, ha a sokgyermekes anyák védelmében szólok. Van olyan anya, aki a tizenkettedik gyermekét, van olyan, aki a második vagy harmadik gyermekét szüli, vannak olyan nők, akik egyáltalán nem szülnék gyermeket. Ez csak részben függ a szülők akaratától, részben tőlük független okok következménye. Az ennek eredményeként kialakult születési arányszám átlagos színvonala a Szovjetunióban 23,8, Jugoszláviában 22,6, Lengyelországban 27, Ausztriában 18,6‰ és így tovább. Ezzel kapcsolatban azt szeretném megjegyezni, hogy a Szovjetunióban a sokgyermekes anyákat igen nagy tiszteletben részesítik. A sokirányú állami támogatáshoz hozzá kell sorolni azt is, hogy elsősorban ezek az anyák kapnak lakást, sok más kedvezményben is részesülnek és a szovjet kormány érmekkel tünteti ki a sokgyermekes anyákat. Engedjék meg, hogy megmutassam azt az elutasítástól vett újságot, amelyben közlik, hogy az OSZSZSZK legfelsőbb tanácsa kitüntette a sokgyermekes moszkvai anyákat. A legalább 9 gyermekes anyák neve mellett, akik az első fokozattal lettek kitüntetve, a következő foglalkozásokat olvashatjuk: az első két anya háztartásbeli, a harmadik munkásnő, a negyedik egy lakásgazdálkodási igazgatóság dolgozója, az ötödik ismét háztartásbeli, a hatodik egy klub igazgatója. Kolhoztag csak azért nincs közöttük, mert ezek moszkvaiak.

Szeretném megemlíteni, hogy a születési arányszám csökkenése nagyrészt a második imperialista háború következménye. Világos, hogy a háború nem az első, második és harmadik sorszámú gyermekek megszüle-

tését zavarta meg, hanem a magasabb születési sorszámúakét. Nem szabad erről megfeledkeznünk a születési arányszám alakulásának tanulmányozásakor. A háború hatásait nem egy, hanem több nemzedék is magán fogja még viselni. Ugyanakkor — mint ezt beküldött tanulmányomban részletesebben is kifejtettem — a születési arányszám kedvező alakulását mozdította elő a hadsereg létszámának az 1959. és 1960. években végrehajtott csökkenése. Ezt a kérdést az egyes szövetségi köztársaságokra bontva is megvizsgáltuk és a hatás kétségtelenül kimutatható. A születési arányszám csökkenése, mint ezt minden demográfus tudja, a munkaerőforrás csökkenéséhez vezet kb. 16—17 év múlva, és 20—25 év múlva pedig a születési arányszám újabb süllyedési hullámát vonja maga után. A születési arányszám csökkenése megváltoztatja a népesség összetételét, a népesség öregedéséhez és a halálozási arányszám emelkedéséhez vezet.

Egyetértek *Klinger* doktorral abban, hogy a születési arányszám tanulmányozása annyira fontos, hogy nem lenne felesleges a különböző országok demográfusainak a születési arányszám tanulmányozása terén együttműködniök.

A következő kérdés, amelyet érinteni szeretnék, a népesség növekedésének előrcszámításával kapcsolatos. A népesség várható számának alakulásával kapcsolatban hivatkozom *Nultsch* dr. előadására. Úgy gondolom, a születési arányszám alakulásának vizsgálata során nemcsak a család anyagi körülményeinek alakulására kell figyelemmel lennünk, hanem arra is, hogy a falusi népesség a városba vándorol, s a mezőgazdasági népesség ipari népességgé alakul. E két kategória nem teljesen azonos, hiszen közismert, hogy a városokban is élnek mezőgazdasági foglalkozásúak és a falvakban is élnek ipari munkások, alkalmazottak stb. A születési arányszámnak az imént felsorolt tényezőktől függő alakulására már több referátum kitért, ezért nem tartom szükségesnek, hogy ezeket a gondolatokat megismételjem. Az urbanizálódás hatásával kapcsolatban azt szeretném csak megjegyezni, hogy itt nem kizárólag a falusi népesség városokba vándorlását kell figyelembe vennünk, hanem a falvak industrializálódását is. A Szovjetunióban — és úgy gondolom más szocialista országokban is — ez a folyamat nem kevésbé fontos, mint az urbanizálódás maga.

Erről a folyamatról igen gazdag tényanyag számol be a Szovjetunió statisztikai évkönyvében és más statisztikai kiadványokban, melyek időszakot közölnek a falvak iparosodásáról. A Szovjetunióban a város, ipari munkástelepülés, falu stb. elnevezéseket az egyes körzetek tanácsszervei hagyják jóvá. Ahhoz, hogy valamilyen települést várossá minősítsenek, kulturális, ipari centrumnak kell lennie, nem kevesebb, mint 12 000 lakost kell számlálnia, s az ipari és egyéb foglalkoztatottaknak a település népességének kb. 86%-át kell kitenniök. Ugyanakkor tekintettel vannak a szolgáltatások, közszolgáltatások elterjedtségére, sőt a település fejlődési perspektíváira is. A várossá minősítésnek tehát igen sok feltétele van. Az ipari munkástelepülések általában olyan települések, amelyek nagy gyárak, bányák mellett fejlődnek ki. Ezeknek az ipari jellegű településeknek legalább 3000 lakost kell számlálniok, és a nem mezőgazdasági népességnek szintén legalább 85%-ot kell kitennie.

A Szovjetunióban a népesség-előrcszámításokat két változatban végezzük el. Az egyik változatot a belföldi vándorlások figyelembe vételével, a

másik változatot a belföldi vándorlások figyelmen kívül hagyásával készítjük. A belföldi vándorlás méreteit, arányait gazdasági szerveink attól függően tervezik, hogyan fog alakulni a termelő erők elhelyezkedése az ország területén. Ugyanakkor figyelembe veszik a termelőerők telepítésének a születési arányszámra gyakorolt hatását is, továbbá a halálozási arányszámnak egészségügyi intézkedések fogantatosítása, az egészségügyi vívmányok szélesebbkörű elterjedése és egyéb intézkedések hatása következtében beálló csökkenésével is számolnak. Természetesen a korspecifikus halálozási arányszámokat ennek megfelelően számítják előre.

Egyetértek *Macura* igazgatóval abban, hogy a demográfusok és a tervgazdászok munkája között igen szoros összefüggés van. Szeretném ezzel kapcsolatban megemlíteni azt a reprezentatív felvételt, amelyet a születési arányszám alakulásának vizsgálata céljából 54 500 munkás-, alkalmazotti és parasztszalád körében hajtottak végre. Tekintve, hogy ezt a kérdést előadásom érinti, csupán azt szeretném megjegyezni, hogy hasonló jellegű felvételeket, kutatásokat kell szervezni ahhoz, hogy a születési arányszám alakulását jobban tudjuk előrebecsülni, az összes társadalmi-gazdasági hatásokat jobban tudjuk előre felmérni. Úgy gondolom, hogy ez a népességstatisztika továbbfejlődését is szolgálni fogja.

Fuchs, Hans (Ausztria): Engedjenek meg egy rövid megjegyzést, amely összefüggésben áll egy olyan kérdéssel, amelynek még nagy szociálpolitikai, családpolitikai jelentősége lehet, és a gazdaság tervezésével is kapcsolatban áll. Nagy figyelemmel kísértem a Szovjetunió képviselőjének előadását. A rendelkezésre álló kiterjedt szakirodalomból ezek a szociálpolitikai kérdések számunkra ismeretesebbek. Az utóbbi időben azonban mind határozottabban kibontakozik az az irányzat, hogy a nők félnapig dolgoznak. Ez az irányzat bizonyos múltra tekinthet vissza, érdekes azonban, hogy sok országban az utóbbi időben mind elmélete, mind gyakorlata általános érdeklődés tárgya. Szeretném az előttem szólóhoz azt a kérdést intézni, hogy vajon egy ilyen gazdasági természetű szociálpolitikai jellegű intézkedésnek hatása volna-e a családnagyság előmozdítására? Ez az ipari foglalkoztatottak között bizonyos vonatkozásban már megvalósult, s ennek alapján azt hiszem, hogy egy ilyen szociálpolitikai intézkedés jó eredményeket hozna magával. A munkabérek a nők körében szélesebben szóródnának, és ezáltal jó és hatékony szociálpolitikai, családvédelmi intézkedések valósulhatnának meg. Természetesen, mint már sokan mondták és az előttem szóló is hangsúlyozta, az ilyen intézkedések a gazdasági tervezés keretében volnának megvalósíthatók.

Bojarszkij, A. Ja. (Szovjetunió): Tekintve, hogy senki sem jelentkezik hozzászólásra, *Barsy* doktornak adom át a szót.

RAPPORTÓRI ÖSSZEFOGLALÓ
BARSY GYULA (Magyarország)

Elnök úr, tisztelt Munkaülés! Engedjék meg, hogy abból a ma már közhelyszámba menő megállapításból induljak ki, hogy a XX. században olyan korszakban élünk, amely nemcsak technikailag, hanem az általános emberi gondolkodás, a tudományos módszerek, az általános közszemlélet szempontjából is fordulópontnak tekinthető. Nem véletlen, hogy korszakunkra esik

az emberiség második nagy tűzgyújtása és lehetséges, hogy ebben az évszázadban lezárunk egy olyan korszakot, amely évszázadokkal ezelőtt a reneszánsz idején keletkezett, s kezdődik valami új, amelyről még nem is tudjuk egészen pontosan, hogy milyen. Ezt az új korszakot és új gondolkodást az is jellemzi, hogy a tudományos kérdések kezelése és felfogása is alapvetően megváltozott. A XX. századig a tudományokban általában a statikus szemlélet, a rendszerezés uralkodott és ezt — ahogy többen kifejtik — felváltotta a dinamikus szemlélet.

A demográfiának nincs szégyelni valója e téren. Évszázadunk elején *Alfred Lotka* munkásságához fűződik ennek a dinamikus gondolkodásnak a demográfiába való bevitele, amelynek a lényege talán abban szögezhető le, hogy nem a dolgok külső, esetlegességektől befolyásolt megjelenését, hanem belső lényegét, struktúráját és ezeknek a struktúráknak a kialakításában részt vevő különböző tényezőknek a szerepét próbálja hangsúlyozni. Ez alapvetően más felfogás, mint a múltbeli volt. A demográfia indulásakor a rendszerező, statikus szemlélet alapján az adott helyzetből általános törvényszerűségeket kívántak levonni. Így például az első halandósági táblák számítói az emberi halandóság általános törvényét keresték. *Halley* például azt hitte, hogy halandósági táblája általánosan érvényes. Ez a felfogás a múlt században úgy módosult, hogy *Gompertz* és *Makeham* funkcionális összefüggést tételeztek fel az életkor és a halandóság között és ezt valamiképpen tudományosan próbálták leírni. Ma ott tartunk, hogy a halandóság ilyen általános törvényét nem keressük, tudomásul vesszük, hogy olyan jelenségről van szó, amely állandóan változik, különböző tényezők hatása alatt áll és lehetséges, hogy matematikailag pontosan soha leírható nem is lesz.

A mondottak mellett még egy lényeges jellemvonása van új tudományos szemléletünknek, amely a demográfiát közelebbről érinti és azt hiszem, hogy erre a jövőben nagyobb súlyt kell helyezni. Ez pedig az, hogy a mennyiségi szempontok mellett a minőségi szempontoknak az eddiginél sokkal nagyobb hangsúlyt kell kapniok. A demográfiában, amelynek alapvető kutatási eszköze a statisztika, általános szokás a mennyiségi ismérvekhez való ragaszkodás, de tisztában kell lennünk ezeknek a korlátaival is. Ezzel kapcsolatban emlékeztetni lehetne arra, hogy *Lenin* a század elején élesen kifogásolta a heterogén elemekből összetett („megkülönböztetés nélküli”) átlagok használatát és az átlagok használatával kapcsolatban felhívta a figyelmet a minőségi szempontok figyelembevételére.

A minőségi szempontok figyelembevételére rendkívül nagy szükség van akkor, amikor a város fogalmával foglalkozunk, mert maga a város nem könnyen és nem mennyiségi ismérvekkel meghatározható fogalom. Itt szeretnék utalni azokra az észrevételekre, amelyeket ezzel kapcsolatban *Mendöl*, *Macura*, *Ferenbac* és *Vosztrikova* kollégák tettek a város fogalmával kapcsolatban. Ha a város fogalmát kialakulásában nézzük, akkor minőségi különbséget kell felfedeznünk. A középkori városokban a polgároknak más volt a rendi állásuk és ez teremtette meg a lehetőséget többé kevésbé azoknak a más funkcióknak és más életformáknak a kialakítására, amelyek elvezettek az urbáns életfelfogáshoz, életszemlélethez és életformához. A város fogalmának meghatározásánál a legegyszerűbben használt ismérv a lélekszámnagyság-kategória. Ezzel kapcsolatban szeretném *Ferenbac* kolléga felszólalását kissé helyreigazítani. Figyelmesen áttanulmányoztam *Zdenek Vávra*

dolgozatát. Véleményem szerint nem állítható dolgozata alapján, hogy ő a 2000-nél népesebb községeket városnak tekintette volna. Az, hogy ő a településeket nagyságcsoportokba sorolta, a statisztikai kutatás szempontjából igen hatékonynak bizonyult, mert a különböző nagyságkategóriák tekintetében a születési gyakoriságok szintjében és trendjében igen értékelhető, plasztikus különbségeket talált, melyeket jól feldolgozott.

Ami a város fogalmát illeti, e tekintetben sok vita folyt. *Pallós Emil* kollégám a város fogalmát a közigazgatási város fogalmával azonosította és szeretném itt újból megkérni arra, hogy dolgozatát egészítse ki a Budapestre vonatkozó adatokkal. A közigazgatási város fogalom, különösen Magyarországon, eléggé használhatatlan. Magyarországon, mint ismeretes, kialakultak városnak nevezett és városi közigazgatás szerint igazgatott óriás falvak is, amelyek egyáltalán nem jelentenek városi életformát. Sokat lehetne vitatkozni azon, hogy a városnak mik is lennének az ismérvei: a lakosság foglalkozása-e, a lakosság lélekszáma-e, a beépítettség, vagy a városok kulturális és egyéb funkciói. Mindenesetre ezt most eldönteni és végleges megállapodásra jutni nem lehet.

Ha ezeknél a minőségi különbségeknél tartunk, szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy minőségi változás áll be magukban a városokban és falvakban is. Ez a minőségi változás a modern fejlődésből adódik. A mai, modern városok már egyáltalán nem hasonlítanak a régi városokhoz, a szűk utcákkal sűrűn beépített, sűrűn lakott kis városmagokhoz. Ezek, mint ezt *Rutschka* dolgozata hangsúlyozza, újabb és újabb övezetekkel egészültek ki, — erre egyébként Mendöl professor is rámutatott, — tehát nem is városról, hanem városi körzetről, agglomerációról lehet beszélni. Ezzel kapcsolatban egyéb újabb kérdések is felmerültek. A városok régi, belső magja a modern közlekedés és az ipar következtében egyre inkább lakhatatlanná válik. Új ellenségeink jelentkeznek a városban, amelyek ellen eddig még nem tudunk védekezni, amelyek a környezetünket denaturálják és az egészségünket támadják: a levegő szennyeződése és a zaj, amelyek a városi életet gyakran nagymértékben elviselhetetlenné teszik.

Megváltozik azonban a falu is. A mai falu már egyáltalán nem az, ami korábban volt. Napjainkban Magyarországon a falu alapvetően megváltoztatja arculatát. Az elmúlt években a magyar falvakban a nagyüzemi gazdálkodás végérvényesen teret hódított és ennek kapcsán nemcsak nagyüzemi berendezések létesültek, hanem új igények léptek fel és újabb változások következtek be. Óriási költségeket fordítunk ezekben az években az új termelőszövetkezetek felszerelésére, többek között az állatállomány elhelyezésére szolgáló istállók létesítésére, aminek az a következménye, hogy az állattartás kikerül a településről, elkülönül a lakórészekről. És nemcsak a termelőszövetkezeti istállóépítések éveiben járunk, hanem a járdaépítések évében, a falusi fürdőszobaépítések, a falusi törpe vízműépítések éveiben is és megoldódik a falu egészségügyének egyik központi kérdése, a szennyvíz elvezetése.

A felvetett kérdésekkel kapcsolatban rá kell mutatni arra, hogy századunkban egyre inkább uralkodóvá válik a statisztikus szemlélet és ebben a demográfiának nem kis érdemei vannak. A demográfia megállapításai már kezdettől fogva nem birtak a régi értelemben vett természettudomány egzaktságával. A megállapításokhoz bizonytalanság csatlakozott és a demo-

gráfia ezt a bizonytalanságot igyekezett tudományos eszközökkel meg is határozni. A sztohasztika szót is *Bortkievicz* alkotta meg, aki demográfus volt. Ezt a módszert egyébként a fizika még a jelen század elején is lenézte és nem is volt hajlandó tudományként elfogadni, míg a magfizikával kapcsolatban a fizika a statisztikát úgyszólván kisajátította.

Az a bizonytalanság, amit a demográfiai kutatásokban is érzünk, különösen jelentőssé válik akkor, amikor a jövő tekintetében próbálunk tájékozódni. Meg kell mondani, hogy minden eddigi próbálkozás, amely a népesség jövőbeli állapotát próbálta kivetíteni, nem bizonyult helyesnek. Nem bizonyult helyesnek két okból: az egyik ok az emberi fantázia elégtelensége, amely az élet teljes gazdagságát felmérni és felfogni nem tudja, a másik ok sajátos tudományos eszközeinkben rejlik. Mint tudományos munkások a kérdéseket racionális oldalukról közelítjük meg, márpedig az ember nemcsak racionális lény.

1962-ben, 48 évvel az első és 23 évvel a második világháború kitörése után, talán nem kell külön bizonyítani, hogy a világot nem kizárólag az emberi értelem kormányozza, mert hiszen ha az kormányozná, akkor azok a dolgok, amik itt velünk az elmúlt 50 év alatt megtörténtek, bizonyosan nem következtek volna be. Lehet, hogy ezekben a nagy kérdésekben az emberi értelem urrá válik. Szűkebb területünkön, a demográfiai kutatások terén azonban állandóan számolnunk kell az embernek nemcsak a racionális, hanem az aracionális vagy irracionális részével is, amely egészen váratlanul és meglepően nyilvánulhat meg, és végeredményében olyan alapvető emberi ösztönökről van szó, amelyek az ember életét elég döntően meghatározzák.

Végül *Pavlik* kollégám dolgozatához fűznék megjegyzést, aki a csehszlovák népesedés alakulásával kapcsolatban aggodalmának adott kifejezést, bár nagyon helyesen hangsúlyozta, hogy a mi dinamikus szemléletünknek megfelelően az irányzatok, a várható fejlődés kérdése a döntő. Kétségtelen, hogy minket a születéscsökkenés és a születések korlátozásának a kérdése nagyon közelről foglalkoztat. Itt arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ne essünk a múlt hibáiba. A múltnak kétféle hibája volt a születéscsökkenés megítélése tekintetében. Egyrészt, hogy nem is kifogásolatlan mutatók alapján kizárólag a pillanatnyi helyzetet vetítette ki a jövőre és ezek alapján vont le következtetéseket a trendekre és egyéb szempontokra nem ügyelve. A másik pedig, hogy a kérdés megítélésében az agresszív nacionalizmus és ennek a második világháborúban remélhetőleg végleg levetézt formái igen jelentékeny szerepet játszottak: az alapvető érv nem a munkaerőhiány volt, nem az emberiség jövőjének a biztosítása, hanem a több katonái és ezzel kapcsolatban a nagyobb hatalomé.

Kétségtelen, hogy az embernek nem lehet az a célja a földön, hogy pusztán sok legyen. Az sem lehet helyes állapot, ha a születések száma olyan kicsi lesz, hogy ezzel a népesség tartósan fogy. Van egy józan középút és ezt nyilván meg fogjuk találni, különösen akkor, ha a világot az aracionális és irracionális elemek helyett az emberi értelem fogja kormányozni és lehetőséget fog nyújtani arra is, hogy egy emberibb életnek anyagi alapjait háborútól való rettegés nélkül meg is teremtsé.

Bojarszkij, A. Ja. (Szovjetunió): Mindnyájunk nevében megköszönöm *Barsy* dr. értékes összefoglalóját és köszöntetet mondok az igen érdekes vitában résztvevő minden demográfusnak.

V. MUNKAÜLÉS

A VÁNDORLÁSOK OKOZTA
STRUKTURÁLIS VÁLTOZÁSOK

ELNÖK: FUCHS, HANS (Ausztria)
RAPPORTÓR: ACSÁDI GYÖRGY (Magyarország)

Fuchs, Hans (Ausztria): Köszönöm a bizalmukat és azzal a kéréssel szeretném folytatni a munkát, hogy szíveskedjenek a vitában minél élénkebben részt venni. Kérem a rapportőr urat, mondja el beszámolóját.

RAPPORTŐRI BESZÁMOLÓ
ACSÁDI GYÖRGY (Magyarország)

Elnök úr, tisztelt Symposion! Annak ellenére, hogy az idő előrehaladtott volna miatt szeretném szorosan a tárgyra korlátozni a beszámolómat, a vitára kitűzött témát mégsem korlátozhatom. Az eredeti téma a vándorlás okozta strukturális változások voltak, a beküldött dolgozatok azonban ezt nem tartották teljes mértékben mérvadó szempontnak, mert — szerintem helyesen — nemcsak a vándorlás okozta strukturális változásokkal foglalkoztak, hanem mindazokkal a tényezőkkel is, amelyek a vándorlást létrehozzák, irányítják, intenzitását megszabják. Sőt az egyik dolgozat tisztán módszertani jellegű, egy bizonyos területi változás leírását szolgálja; egy másik pedig kifejezetten a vándorlás tényezőiről beszél. Nem volna helyes tehát a vitát tisztán a strukturális változásokra korlátozni. Kétségtelen, hogy a vándorlás úgy került a symposion témakörébe, mint a társadalmi átalakulások egyik tényezője, illetve ennek a folyamatnak hordozója, megjelenési formája. Mint ezt az előző munkaülések elég hangsúlyozottan kiemelték, a társadalmi változásoknak, a foglalkozási eltolódásoknak egyik fő iránya az, hogy a népesség a mezőgazdaságból átrétegeződik az iparba és más foglalkozási ágakba, illetve faluból a városba megy. Ezt a folyamatot pedig nagyrészt a vándorlás segíti a megvalósuláshoz, a faluból a városba történő vándorlás útján indul meg az átrétegeződési folyamat.

A beküldött dolgozatok közül elsőnek *Nora Federici* tanulmányával foglalkoznék, aki egy gyengén fejlett olasz gazdasági régió, Umbria helyzetét vizsgálta. Ez a mezőgazdasági körzet elnéptelenedő jellegű, az emberek elvándorolnak. *Nora Federici* tanulmánya említi a kétlépcsős vándorlást, ami úgy történik, hogy először a falun belül a központba vándorolnak — ami egyébként Magyarországon is ismert jelenség, éspedig a tanyáról a faluba

költözés formájában — vagy pedig a körzet ipari központjába és csak azután vándorolnak el egy távolabbi szíví hatású helyre. Ez a kétlépcsős vándorlás azonban — hozzá kell fűznöm — ilyen élesen nem különíthető el, legalább is Magyarországon nem, mert vannak emberek, akik „betartják” a kétlépcsős vándorlás szabályait, az emberek nagy része azonban nem „tartja be.”

Ugyanezt a megjegyzést tehetjük a magyar tapasztalatok alapján *Federici* professzor egy másik megállapítására is. Ő ugyanis az elnéptelenedés, az elvándorlás folyamatában, három szakaszt különböztet meg: az első az, hogy a körzetből egyénileg elvándorolnak, a második az, hogy ennek következtében, mivel a propagatív korú népesség megcsappan, a természetes szaporodásban is bizonyos csökkenés áll be, a harmadik pedig a tömeges vándorlás, a családos demográfiai vándorlás korszaka, ami természetesen szintén a szaporodás csökkenését okozza. Megjegyzendő, hogy Magyarországon ilyen szakaszok elkülönítése nem lehetséges, az egyéni és a családi vándorlás keveredik. Ez egyébként nem mai sajátosság, így folyt ez már a XVIII. és XIX. században is, amikor ez a két szakasz teljesen egybefolyt. Nem szakaszos a vándorlásnak a természetes szaporodásra gyakorolt hatása sem, hanem folytonos, ahogyan napról napra egy-egy ember elvándorol, módosul a népesség összetétele, s ennek megfelelően módosulnak a nyers népmozgalmi arányszámok is.

Érdeme még a dolgozatnak tematikánk szempontjából az is, hogy kiemeli a vándorlás okozta előregedést a mezőgazdasági népességben. Ez olyan probléma, amellyel *Milenko Ban* tanulmányában is találkozunk.

Milenko Ban gondolatmenete hasonló. A különbség az, hogy nem egy tartománnyal, hanem az egész jugoszláv népességgel foglalkozik, illetve elsősorban a jugoszláv mezőgazdasági népesség alakulásával. Megvizsgálta a jugoszláv népszámlálás adatai alapján a vándorlási adatokat, s azt találta, hogy amíg a jugoszláv népesség 1948—1961 között igen erős mértékben — kb. 2,7 millióval — szaporodott, ugyanakkor a mezőgazdasági népesség nem szaporodott, sőt kb. 1,3 millióval csökkent. Ennek következtében a mezőgazdasági népesség aránya 67%-ról 51%-ra csökkent.

Figyelemre méltó, hogy ez a folyamat úgy történt, hogy időközben a mezőgazdasági segítő családtagok száma is csökkent — kb. 700 000 fővel —, amiben a szerző a jugoszláv patriarkális viszonyok felbomlását látja — azt hiszem itt a régi nagycsaládi rendszerre, a zadrugára gondol, amely valóban csökevényes társadalmi forma. Ezután közvetett adatok útján szerző kimutatja, hogy az a változás, amely a népesség struktúrájában előállt, a vándorlás — méghozzá a faluból a városba vándorlás — következménye volt és ez a vándorlásintenzitásban évről évre nagyobb lesz, növekszik. Ezzel kapcsolatban tehát feltételezhető, hogy a társadalom átalakulásának üteme is gyorsul, úgy, hogy Jugoszlávia a jövőben agrár országból mindinkább ipari struktúrájú országgá válik. Szerző ezután felveti azt a kérdést, hogy a társadalom és a gazdaság struktúrájának a vándorlásokkal együttjáró változása nem fog-e a mezőgazdaság fejlődésében problémákat okozni. Mégpedig egyfelől nem lép-e a fel a mezőgazdaságban munkaerő-hiány, másfelől a mezőgazdaság korstruktúrája nem fog-e lényegesen előregedni, ami ismét a munkareő-hiány irányába hat.

Milenko Ban kolléga válasza ezekre a kérdésekre megnyugtató: „A mezőgazdasági népességnek a megművelhető földterülethez viszonyított

számát egy nemzetközi összehasonlítás keretében egybevetve úgy látja, hogy amíg az Egyesült Királyságban, Dániában, Franciaországban 100 hektárra 17—24 főnyi mezőgazdasági népesség jut, Magyarországon, Olaszországban, Csehszlovákiában és Lengyelországban 39—44, addig Jugoszláviában ez idő szerint még mindig 63 fő jut 100 megművelhető hektárra. Ennek alapján azt mondja, hogy pillanatnyilag a mezőgazdaságban nem kell munkaerőhiánnyal számolni, sőt munkaerő-tartalékok állnak még rendelkezésre. Bár az adatok meggyőzőek, azért meg kell jegyezni, hogy az ilyen összehasonlításban nagyon fontos az is, hogy az illető országban milyen a gépesítés foka és egyáltalán milyen a mezőgazdaság munkaerő-szükséglete, ami ezekből az adatokból közvetlenül nem derülhet ki.

A másik kérdésre a szerző úgy felel, hogy összeveti az 1953. és 1960. évi jugoszláv censzusok adatait és ebből látja, hogy a mezőgazdasági népesség kor és nemek szerinti struktúrájának eltolódása egyelőre még nem aggasztó mértékű, bár ha az adatokat megvizsgáljuk kétségtelen, hogy bizonyos öregedésnek itt is nyomait találjuk.

Milenko Ban válasza tehát e kérdésre is — legalábbis a jelen szempontjából — megnyugtató. Úgy tűnik azonban, hogy ha a megfelelő magyar adatokat megvizsgáljuk, párhuzam vonható a magyar helyzettel, ill. a környező országok helyzetével is, amely a jövőre vonatkozólag figyelmeztető.

Magyarországon ugyanis ez idő szerint a mezőgazdasági népesség már sokkal öregebb, sőt az elvándorlás egyes helyeken, egyes falvakban, egyes mezőgazdasági termelőszövetkezetekben korlátozottan munkaerőproblémát okoz. Ha ehhez hozzávesszük azt is — ami az előző ülések anyagából kiderül, — hogy az elvándorlások következtében további, még fokozottabb öregedéssel lehet számolni, akkor a helyzet nálunk már korántsem olyan megnyugtató, illetve csak a mezőgazdaság megfelelő gépesítésével és helyes ipartelepítési politikával oldható meg.

Ezt azért említettem, mert úgy tűnik, hogy a jugoszláv helyzet és a magyar helyzet között a különbség csak időbeli, fázis-késéssel tulajdonképpen ugyanaz a folyamat játszódik le mindkét országban. A magyar népesség szerkezetének eltolódása ugyanezen a téren már egy fokkal előbbre haladt, ami figyelmezteti a hasonló perspektívára váró országokat is arra, hogy ilyen problémák előbb-utóbb náluk is jelentkezni fognak.

Annak, hogy ezt a kérdést itt részletesebben érintem, az is magyarázata, hogy távlati munkaerő-terveink részben a mezőgazdasági népességből felszabaduló munkaerő-tartalékokra vannak alapozva, részben pedig a női népességen belül még meglévő munkaerő-kapacitásra. Ez a munkaerő-kapacitás a női népességben azonban elsősorban a falvakban jelentkezik, nem pedig a városokban, s így ezeknek az elszívása, bevonása ipari, szolgáltatási és egyéb munkakörökbe helyben nem lehetséges. Egy nőnek, különösen egy produktív korban levő nőnek elvándoroltatása a családjától pedig lényegesen nehezebb, mint egy férfinak, mert a férfi még csak ingázik, a nő azonban sokkal kevésbé; tehát ha a nő elvándorol, rendszerint a férjével együtt vándorol el, ez pedig ismét munkaerőhiányt okoz az adott területen.

Dányi Dezső dr. dolgozata már kifejezetten nem a vándorlásoknak a népesség struktúrájában okozott hatásaival foglalkozik, hanem azzal, hogy milyen tényezők hatnak a belföldi vándorlásokra. E tényezők közül először a természetes szaporodást vizsgálja. Azt találja, hogy a természetes szaporo-

dás mértéke és a vándorlás között nincsen közvetlen kapcsolat. Nyilvánvaló, hogy jelenleg ilyenről nem beszélhetünk. A múltban, illetve egy primitív társadalomban természetesen lehetséges, hogy ilyen összefüggés fennáll, amikor a-termelőerők fejletlensége miatt nem tudják kielégíteni a népesség szükségleteit és belső népességi nyomás jöhet létre, ami megindíthatja a vándorlás folyamatát. Ez fejlett társadalmakban nem érvényesül.

A másik vizsgált tényező a kormegoszlással kapcsolatos. Nyilvánvaló, hogy a vándorlásnak a produktív korúak arányával sincs közvetlen kapcsolata, hiszen éppen azok a helyek, amelyek szívó hatást fejtenek ki, — például egy iparosodott központ, — már eleve sokkal nagyobb arányú produktív korú népességgel rendelkeznek, mint esetleg azok a helyek, ahonnan elszívják a munkaerőt.

Ezzel összefüggésben *Dányi Dezső* dolgozata rámutat arra, hogy figyelemre méltó az a kapcsolat, ami a beruházások volumene és a vándorlások között jelentkezik. Megállapítja, hogy itt bizonyos összefüggés mutatkozik a beruházások nagyságrendje és a megyék vándorlási különbözetei között. Ez az összefüggés természetesen elég laza, talán a legnagyobb és a legkisebb beruházással rendelkező megyéknél látszik szorosabb kapcsolat. Az összefüggés lazasága természetesen érthető, hiszen nem a beruházás az, amely a népességet vonzza, hanem a beruházás által teremtett munkaerő-szükséglet. A dolgozat ezen keresztül rámutat arra, hogy a vándorlások erősen függenek attól, hogy milyen a helyi iparpolitika, illetve milyen az ipar fejlesztésének területi elosztása.

Tekse Kálmán tanulmánya sem a társadalmi struktúrában okozott változásokkal foglalkozik, hanem módszert ad a népesség területi struktúrájának mérésére. Itt arról van szó, hogy mivel a népesség területi elhelyezkedését a hagyományos mutatószámok, mint a népesség súlypontja, illetve bizonyos népsűrűségi számítások nem eléggé összefoglalóan és nem eléggé jól kezelhetően adják, azért helyes lenne olyan modelleket találni, amelyek a területi koncentrátságot, a népesség területi elhelyezkedését jobban mutatják. Egy koncentrátsági görbét ír le a szerző, amely tulajdonképpen olyan görbe, amely valamely tetszőlegesen felvett népességi súlyponthoz vagy más ponthoz képest szektorokra osztott területen, az egyes szektorokban meghatározható népességi súlypontokat köti össze. Hogy a koncentrátságot egy mutatószámmal jellemezni lehessen, koncentrátsági mutató használatát javasolja, amely a koncentrátsági görbe által bezárt terület és az egész terület hányadosa. Ez jelzi, hogy a népesség mennyire tömörült az adott területen. Megjegyzi, hogy értelme van bizonyos kvantilis görbék kiszámításának is, a melyek ezt a területet tovább tagolják, és hogy e módszereknek többdimenziós variánsai más területeken is hasznosíthatók, mint például a nyersanyagtermelésben, a geofizikában vagy a meteorológiában.

Demográfiai alkalmazását Borsod-Abaúj-Zemplén megye példáján mutatja be, s az adott történelmi visszatekintésből kitűnik, hogy a megye Miskolc körül koncentrálódik, bár — különösen az utóbbi időkben — részben Ózd, részben pedig a keleti részekén Sátoraljaújhely, Sárospatak környékének a fejlődése a koncentrátságot ebben a két irányban széthúzza.

Tekse Kálmán dolgozata egyébként rávilágít arra is, hogy a vándorlásnak sok olyan módszertani kérdése van, amelyeknek megoldása egyre sürgetőbb. Ez nem új dolog, a Milbank Memorial Fund konferenciái is ugyan-

így a vándorlások modellizálásának a szükségességét mutatják. A vándorlások modellizálásának a mi szempontunkból elsősorban az a jelentősége, hogy a népesség területi előreszámításához olyan támpontokat nyerhetünk, amelynek alapján a tervezés biztosabb alapokra fektethető. Ebből a szempontból nagyon tanulságos volt az, amit *Vosztrikova* mondott, hogy a népesség területi tervezése a Szovjetunióban is a vándorlások figyelembevételével folyik, egyrészt ugyanúgy, ahogy Magyarországon tervezzük, azaz a vándorlások stabil figyelembevételével, másrészt pedig a tervezett beruházások, tehát a területi ipari fejlesztés által létrejövő munkaerő-szükséglet figyelembe vételével.

Azért említem ezt, mert mind a két számítás igényli a belső vándorlások modellizálását, tipizálását, Sajnos, amíg az ENSZ évkönyvei messzemenően részletezve közzé teszik a külső vándorlások néha egészen elhanyagolható volumenű adatait, addig a belső vándorlásokról semmiféle nemzetközi összehasonlítás nem áll rendelkezésre. Holott nemcsak Magyarországon, hanem általában Közép-Európában, a Szovjetunióban, sőt számos nyugat-európai országban is a belső vándorlásokról igen gazdag adatgyűjtemény áll rendelkezésre. Ezekből az adatgyűjteményekből pedig az általános tendenciák megállapíthatók lennének, sőt mivel ezek az országok különböző gazdasági fejlettségi fokon állanak, s közöttük — mint az előbbi jugoszláv és magyar példával kapcsolatban említettem — bizonyos fáziskülönbségek vannak, ezeket a tervezéshez is fel lehetne használni, olyan fázis-modelleket alkotva, amelyek már nem területi, hanem időbeli tendenciákat jeleznének.

V I T A

Ban, Milenko (Jugoszlávia): Azért kértem szót, hogy néhány megjegyzéssel kiegészítsem a dolgozatomban mondottakat, amelyet olyan kiválóan foglalt össze *Acsádi* kolléga. Figyelembe vettem ugyanis a symposion szervező bizottságának azt a kívánását, hogy a dolgozatok ne legyenek hosszúak, s így túlságosan megrövidítettem mondanivalómat. A mezőgazdasági népesség összetételének változásával kapcsolatos két aspektusról szeretnék beszélni, mégpedig a regionális aspektusról és a helyzet jövőre fejlődésének aspektusáról.

A dolgozatomban a különböző országok helyzetét anélkül tárgyaltam, hogy belementem volna a részletekbe az országon belüli regionális differenciákat illetően. Természetes, hogy a mezőgazdasági népesség nem minden régióban hagyja el egyformán lakóhelyét. A közleményemben található grafikonból látható azonban, hogy az utolsó hat esztendőben az elvándorlás mérete fokozódott és minden valószínűség szerint az a jövőben is folytatódni fog.

Az 1961. évi jugoszláv népszámlálásnak a jelenlegi és az előző lakóhelyre vonatkozó adatai lehetőséget adnak a migráció fő irányának megállapítására. Ezek az adatok megkönnyítik számunkra a regionális migráció elemzését, amelyek valószínűleg szükségesnek fognak mutatkozni ahhoz, hogy egyensúlyba lehessen hozni az egyes régiókban esetleg mutatkozó munkaerő-hiányt a más régiókban jelentkező munkaerő-felesleggel.

A jelenlegi helyzet megítélésénél azt kell szem előtt tartanunk, hogy Jugoszláviában jelenleg 100 hektár megművelhető földterületre 63 fő (munkaerő) jut, ami azt jelenti, hogy jelenleg a mezőgazdaságban még munkaerő-

felesleg van. Ami a mezőgazdasági népesség jövő fejlődésének alakulását illeti, ezt az előrebecslő munkát rendkívül érdekesnek találom, ez azonban már túlhaladta volna közleményem kereteit. Ezért hangsúlyozni kívánom, célom az volt, hogy bemutassam a két népszámlálás között bekövetkezett változásokat és vizsgáljam a jelenlegi helyzetet, anélkül, hogy a jövő fejlődéssel foglalkoznék.

Hansluwka, Harald (Ausztria): Nagy hatást gyakorolt rám az a szellemes módszer, amellyel *Acsádi* kolléga a vizsgált témakört összefoglalta. Azt hiszem, helyesen jutott hangsúlyhoz ebben az összefoglalásban az a körülmény, hogy a belső vándorlás legfontosabb motívuma a mezőgazdaság elhagyása. Korábban a mezőgazdaság elhagyása — közlekedési nehézségek miatt — a lakóhely egyidejű megváltoztatásával járt együtt. Ausztriában jelenleg, és azt hiszem, hogy ez nemcsak Ausztriában van így, az elvándorlás egy másik szelepet nyitott meg, éspedig az ún. inga-vándorlásokat, amelyet *Fuchs* elnök korábbi felszólalásában említett.

Habár az 1961-ben tartott népszámlálásunk adatait ebből a szempontból még nem értékeltük ki teljesen és ezért a következő adatok csak korlátozott értékűek: mégis megállapíthatjuk, hogy bizonyos területeken — mindenekelőtt Steiermarkban — a belső vándorlás egy csapásra megszűnt, helyet adva a lakóhely és a munkahely közötti naponkénti ingavándorlásnak. Ezt a folyamatot részben előmozdította az ipari központokban tapasztalható lakáshiány is. Különleges vizsgálatok, — amelyeket egyes helyekre vonatkozóan végeztünk, — azt mutatták, hogy különösen a fiatalok inkább a hosszú utazást választják, semmint hogy a városba költözzenek. Ha szabad egy statisztikusnak magánmegfigyelései köréből venni példát, megemlíthetem, hogy az Osztrák Statisztikai Hivatalban is vannak olyan alkalmazottak, akik inkább két órát utaznak naponta, semmint hogy Bécsbe költözzenek.

Egy további érdekesség ebben a vonatkozásban a tartományi tervezés területén adódott. Ennél figyelembe vettük azokat a területeket, amelyekről különösen nagy volt az elvándorlás, amelyeket különböző intézkedések segítségével szinte máról holnapra lefékezni igyekeztünk. Azt hiszem, hogy ennek figyelembevétele a regionális lakosság-előtervezésnél különösen fontos.

Fuchs, Hans (Ausztria): *Hansluwka* kollégám felszólalása arra indít, hogy közbeszóljak. Szeretném megjegyezni, hogy az általa felvetett kérdéshez egy érdekes közlekedéstechnikai jellegű probléma is csatlakozik. Évtizedekkel ezelőtt a bécsi villamosnak a végállomásai gyakran még a külvárosokig sem értek el. Jelenleg viszont azáltal, hogy az autóbusz- és villamosjáratok pályáját messze kitölték és a forgalmat ilyen vonatkozásban kiszélesítették, bekapcsoltak olyan területeket az ingázásba, amelyeket eddig nem is érintettek. *Hansluwka* kolléga egy ilyen problémát vetett fel, amikor arra célzott, hogy a közlekedési lehetőségek biztosításával az elvándorlást a naponkénti ingavándorlás szívjá fel.

Theiss Ede (Magyarország): Néhány megjegyzést szeretnék tenni a vándorlások kérdésével kapcsolatban, ami pótolja azt, amit a termékenység előrebecslésével kapcsolatos beszámolómban elmulasztottam, és kapcsolatos azzal a kérdéssel, amit itt többen — elsősorban *Bojarszkij*, *Macura* és *Vosztrikova* kollégák — hangsúlyoztak, ti. a reprodukciós folyamat és a társadalmi-gazdasági tényezők összefüggésével. Kétségtelen ugyanis, hogy a ván-

dorlás az a folyamat, amelynél ez az összefüggés különösen szembeszökő. Tudjuk, hogy a reprodukciós folyamatoknak a születés és a halálozás mellett tágabb értelemben a vándorlás is tényezője. Ezt én beszámolómban tudatosan hanyagoltam el, minthogy azt hiszem a téma ide tartozik.

Hangsúlyozni kell, hogy az eredeti reprodukciós modell, a *Lotka*-féle modell kiegészítése a vándorlás figyelembevételével methodológiai szempontból megtörtént. Különösen *Hyrenius* svéd demográfus ezzel kapcsolatos munkáját említtem meg, bár természetesen vannak mások is, akik ezzel foglalkoztak. Ez a kérdés azért nagyfontosságú, mert az ún. regionális tervezés esetében éppen a regionális reprodukció a fontos, amelynél a vándorlásnak igen nagy szerepe van.

A vándorlást is figyelembe vevő reprodukciós koeficiens számítása — főleg *Hyrenius* nyomán — viszonylag könnyű. Nehezebb dolog azonban az előreszámítás; ti. nagyon helyesen mondta *Acsádi* dr., hogy ilyen téren bizonyos vándorlási modellekre van szükség és valóban sajnálatos, hogy a nemzetközi demográfiai publikációk erről keveset tartalmaznak. Szeretnék azonban rámutatni arra, hogy az Egyesült Nemzetek égisze alatt vagy ettől függetlenül készülő modellekben általában az újabb közgazdasági-matematikai, ökonometriai modellek tárgyalása során ez a kérdés mindjobban előtérbe kerül. Ezek a modellek kezdetben főleg a termelést foglalták magukban, mint például a közismert input-output modellek. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert — mint ahogy *Vosztrikova* is rámutatott a termelési erők elhelyezkedésének fontosságára a vándorlás szempontjából — az előreszámításnál ezek a termelési modellek is szerepet játszanak. E modellek mellett még szükség van újabb olyan modellekre, amelyek részint a fogyasztás, részint pedig a település modelljei. Itt kapcsolódik e modellekhez a vándorlás kérdése. Ha ugyanis a település modelljét akarom megszerkeszteni — ilyen modellek nagy számban vannak —, akkor természetesen a reprodukció folyamán a vándorlást nem lehet elhanyagolni, hanem törvényszerűségét nagyon is figyelembe kell venni. A település és az ezzel kapcsolatos vándorlások problémája, az Egyesült Nemzetek színvonalán főleg a gazdaságilag fejletlen országokkal kapcsolatban merült fel. A gazdaságilag fejletlen országoknál ugyanis igen nagy probléma a regionális reprodukció, amely a városiasodás és általában ipartelepítés kérdésével és így a vándorlással is kapcsolatban áll.

A gazdaságilag fejletlen országok problémái természetesen különböznek a mi problémáinktól. De mint ahogyan *Acsádi* dr. rámutatott erre, itt fáziskülönbségek vannak, amelyek ezeknél a modelleknél nagyon is észlelhetők. Végso fokon a vándorlásokat a gazdasági motiváció szempontjából a fejlett országokban is hasonló módon kell figyelembe venni, mint a gazdaságilag fejletlen országokban. Egy iparilag fejlett országban is vannak ugyanis gazdaságilag fejletlen területek, olyan régiók, amelyeknél az elvándorlás és olyan területek, amelyeknél az odavándorlás áll előtérben és ahol a beruházások megfelelő figyelembevétele mellett ezeket a modelleket igen jól lehet használni. Ezt persze nem én mondom, hanem a gazdasági modellek úttörő kutatói, például, hogy kettőt említsek: *Ragnar Frisch* és *Tinbergen*, amikor Indiával és Afrikával kapcsolatban azt hangsúlyozták, hogy a gazdaságilag fejletlen országok települési modelljei megfelelő demográfiai tényezőkkel kiegészítve igen tanulságosak az iparilag fejlett országokban.

Rámutatnék még arra, hogy a modell-kérdés nemcsak a vándorlás szempontjából fontos. A modellek elég jól ki vannak dolgozva, csak mint ezt az ökonometriában vagy a gazdasági matematikában sokan hangsúlyozzák, éppen a demográfiai tényezők nincsenek eléggé figyelembe véve. Nem akárok a részletekbe belemenni, csupán annyit említek meg, hogy többek között éppen azt kifogásolták a gazdasági szakértők, hogy nincs eléggé előtérben a demográfiai kutatásoknál a családnagyság, holott a család gazdasági egység és a család szaporodása az, ami a szükségleteket meghatározza. *Fuchs* elnök beszélt arról, hogy a modern családoknál a szükséglet először az autó, illetve a lakás és csak utoljára a gyermek. Ez sok tekintetben igaz. Nyilvánvaló, hogy a demográfiai mutatóknak, a reprodukció mérésének is egyrészt a család fogalmát kell a központba helyezni, másrészt a házasság tartamának — amint azt a reprodukcióval kapcsolatban hangsúlyoztam — van gazdasági jelentősége, mert a különböző beszerzések és egyéb szükségletek lényegesen függenek a házasság tartamától. Szerencsére — mint tudjuk —, a modern reprodukciósámítás éppen ilyen tartamspecifikus és gyermekszám-specifikus mutatókkal dolgozik, amelyeknek a fogyasztás demográfiai alátámasztott modelljei szempontjából igen nagy jelentőségük van. Szükséges, hogy a közgazdászok is tudomásul vegyék, hogy a gazdálkodók nem egyének elsősorban, hanem családi egységek.

Közvetlenül bennünket itt az érdekel, hogy a családi állapot a vándorlásokat is nagymértékben befolyásolja. Azt hiszem, hogy az említett modellek viszonylag könnyen megszerkeszthetők, különösen egy olyan kis országban, mint Magyarország, s a kérdéses strukturális változásokba is betekintést nyújtanak. Ezek a modellek egyrészt megmutatják azt, hogy a mezőgazdaságból a termelés folyamán milyen mértékben mennek át a munkakerők az iparba és ezzel bizonyos fokig a társadalmi átrétegződés előreszámítását teszik lehetővé, másrészt nagyfontosságúak, mert megmutatják, hogy bizonyos igen fontos közületi szükségletek — például a lakásszükséglet — hogyan elégíthetők ki.

A vándorlás és a városi reprodukció, különösen a családkialakítás összefüggő probléma. A lakásépítkezés jövőjét kétségtelenül ilyen modellek alapján lehet megtervezni, előreszámítani. Természetesen kezdetben ezektől a modellektől nem lehet túl nagy pontosságot várni, de az biztos, hogy egyrészt a vándorlások intenzitásának és az ezzel kapcsolatos reprodukciós folyamatoknak megvilágítása, másrészt a lakásszükséglet és egyéb közszükségletek kielégítése szempontjából nagy fontosságúak.

Macura igazgató felvetette, hogy különbségek vannak a kapitalista és a szocialista társadalom átrétegződése és fejlődése között. Ezzel kapcsolatban csak azt jegyzem meg, hogy a nyugati irodalomban igen előtérben áll annak a különbségnek tárgyalása, hogy míg az affluens, ún. gazdag társadalomban a magánfogyasztás meglehetősen ki van elégítve, addig a közületi, a kulturális-oktatási, a közegészségügyi fogyasztás nincs. Ugyanakkor egészségügyi téren — mint *Vosztrikova* kolléga beszámolójában láttuk — a szocialista országokban, különösen a Szovjetunióban nagy a haladás, viszont például az Egyesült Államokban nincs megfelelő általános öregségi, társadalmi biztosítás, sem a családvédelem nincs úgy kifejlődve.

A fogyasztás oldaláról nézve az előrebecslést, az urbanizálódásnak, a városiasodásnak rendkívül nagy a jelentősége. Itt egyetértek *Dányi* dr. és

Bene dr. dolgozatával, akik a statisztika oldaláról közelítették meg azt a fejlődést, amit a városiasodás, illetve vándorlás jelent. Ennek a lemerését, előreszámítását hozza közös alapokra és általánosítja az a modellszámítás, amit röviden vázolni próbáltam.

Kulesár Kálmán (Magyarország): A társadalmi átrétegződésről, a falu és a város demográfiai különbségeiről, valamint a vándorlásról lefolyt vita arra késztet, hogy mint egy másik tudományág képviselője, szíves figyelmüket néhány percre igénybe vegyem. *Macura* igazgató és mások is utaltak arra, hogy a demográfiai jelenségek alakulásában szerepet játszó társadalmi tényezők hatását, a demográfiai jelenségeknek e tényezőkkel való összefüggését széleskörűen kell vizsgálni. Az a véleményem, hogy e gazdasági és szociológiai tényezők akkor is előtérbe kerülnek, amidőn a demográfiai jelenségek egymásközi kapcsolatait és viszonyait vagy egyik jelenségnek a másikra gyakorolt hatását kutatjuk. Igen érdekes jelenséget lehet tapasztalni például, ha egyes demográfiai jelenségek összefonódását vizsgáljuk.

Általánosan ismert — a vita során többen is utaltak rá, — hogy Magyarországon, és nyilvánvalóan más hasonló viszonyok között élő társadalmakban is, a vándorlás foglalkozási mobilitással és ennek következtében sokszor társadalmi átrétegződéssel van kapcsolatban, vagy hogy a foglalkozási mobilitás folyamata állandó vagy ideiglenes lakóhelyváltozással van összefüggésben. A demográfiai jelenségeknek, a mobilitásnak, valamint a vándorlásnak sok szempontból azonos hatásuk van, illetve ezt tételezzük fel. Néhány évvel ezelőtt egy magyar faluban lefolytatott inkább szociológiai jellegű vizsgálat azt mutatta, — ami nyilvánvalóan a fala sajátos szociológiai, demográfiai viszonyaival állott kapcsolatban, — hogy az iparosított falvakban a mezőgazdasági foglalkozású egyénből munkássá válás vándorlás nélkül csak bizonyos fokig hatott a családdal kapcsolatos demográfiai vagy szociológiai viszonyokra. A család hagyományos mintái inkább akkor alakultak át, ha a foglalkozási mobilitás vándorlási jelenséggel is párosult. Ez utóbbi esetben annak jeleit lehetett észlelni, hogy könnyebb az új, a teljesen megváltozott viszonyokhoz való adaptáció, amikor az egyén teljesen elszakad a hagyományos mintákat jelentő viszonyoktól és a teljesen új társadalmi helyzetéből következő, tudatosan követni kívánt mintáknak felel meg további élete folyamán. Ezzel szemben az ideiglenes jellegű lakóhelyváltozás, amely nem jelent foglalkozási mobilitást, egyúttal bizonyos magatartásbeli lazulást eredményezhet, amelynek megvannak a demográfiai következményei is.

A hagyományos magatartási mintáktól való elszakadás vagy azoknak az új helyzetekbe való továbbvitele, illetve a magatartási bizonytalanság olyan hidat jelent az egyik demográfiai jelenség, például a mobilitás és más demográfiai jelenségek, például a házasodás, termékenység, válás stb. között, amely sok más társadalmi tényezővel is párosul, de amelyet eddig sem a demográfia, sem a szociológia megfelelően nem kutatott. Megállapítunk bizonyos összefüggéseket, például a mobilitás és a termékenység között, de azokat a tényezőket, amelyekeken keresztül ez az összefüggés megvalósul, illetve amelyeket kifejez, nem vagy alig ismerjük és jobbra feltételezésekre vagyunk utalva. Véleményem szerint a jövőben indítandó vizsgálatok során meg kell kísérelni e tényezők konkrét vizsgálatát is és egyebek között ez is egy olyan

szempont és olyan problémakapcsolat, amely tekintetében a demográfia és a szociológia termékenyen együttműködhet egymással.

Vince István (Magyarország): Tulajdonképpen *Tekse Kálmán* előadásához kívánok hozzászólni, de engedjék meg, hogy a valószínűségszámítás és a matematikai statisztika szempontjából egy kissé az egész értekezlet eddigi lefolyásához tegyek néhány szerény megjegyzést. Miként egy matematikai statisztikus főként fiatal korában azt tűzi ki célként maga elé, hogy legalább egy statisztikai teszttel, próbával járuljon hozzá a tudományhoz, ugyanígy ha a valószínűségszámítás művelője a demográfiához közelkerül, első céljának azt találja, hogy egy generális modellt alkosson, demográfiai folyamatok minél teljesebb leírására. Ilyen kezdeményezéseket több évtizeddel ezelőtt tettek, nem voltak teljesekek, részletekre vonatkoztak, de többé-kevésbé funkcionáltak. Később sem vitték sokkal előbbre a kérdést, igaz ugyan, hogy az élet-halál folyamatok után már a nősülés, újránősülés és sok más szempont is bekerült ezekbe a modellekbe, de annyira komplikálódtak, hogy szinte kezelhetetlenek lettek és praktikus szempontból nem sok jelentőset nyújtottak, inkább elméleti érdekességük volt. Ma már azonban azt mondhatjuk, ha nehéz is egy ilyen teljes demográfiai modell felvázolása, az nem baj, hiszen az elméleti fizika sokkal egzaktabb törvényszerűségei is főként részletjelenségekre vonatkoznak és amikor a jelenségek bonyolult összessége áll előttünk, amelyben hőtani, elektrotechnikai, optikai stb. jelenségek találkoznak, a teljes leírás már ott is többnyire igen nehéz. Azt hiszem ugyanígy a demográfiában is megelégedhetünk azzal, hogy a matematikai-statisztika és valószínűségszámítás módszerét részletjelenségekre vonatkoztatjuk. A biztosító intézetek például évtizedek, sőt évszázadok óta meglehetősen jól működnek azoknak a számításoknak az alapján, amelyeket a halandósági valószínűségekből vezettek le. Van azonban egy érdekes eltérés a biztosító intézetek gyakorlata és bizonyos demográfiai folyamatok között; ez a következőkben áll.

Egy biztosító intézet a béke-években funkcionál, amikor a halandóság nem igen haladja meg az előirányzottat, esetleg akörül hullámozik és legfeljebb egy háborús év borítja fel a biztosító intézet számításait. Ezzel szemben, ahogy én a symposionon elhangzott felszólalásokat hallgattam, a demográfiai folyamatoknál minden lehető elméleti megfontolást és kalkulációt, minden matematikai modellt éppen a békés építő munka nagy létesítményei borítanak fel és ezek teszik lehetetlenné azt, hogy egy huzamos időre jól funkcionáló modellt készítsünk. És ez nem is baj, ez így van rendben. Egy-egy újabb nagy település, nagy ipari létesítmény, bánya szinte kisebb népvándorlást indít meg, befolyásolja a házasságok, a szülések számát, gyakoriságukat. Ez pedig az ország élete, gazdasága szempontjából jelentős, mert hiszen a szállításnak, a termékek elosztásának problémái — amelyek a demográfiai tényezőkkel kapcsolatban állanak — függenek ezektől.

E megjegyzés talán vonatkozik *Tekse Kálmán* kezdeményezésére is, amely a népesség koncentrátságának jellemzésére szolgál. Kétségtelen, hogy a népesség eloszlása gazdasági szempontból igen fontos, s ezért fontos feladata a demográfiának, hogy foglalkozzék a kérdéssel, a népesség eloszlásának változásával és azokkal a paraméterekkel, amelyekről ezek függenek. Az is kétségtelen, amit *Tekse Kálmán* és mások is megjegyeztek, hogy a súlypont önmagában még nem adja a helyes jellemzését a népesség koncentrált-

ságának. Ezért nagyon érdekes kezdeményezésnek találok *Tekse Kálmán* görbéit, annál is inkább, mert hasonló irányt követ, mint amikor egy-egy jellemzőről magának az eloszlási görbének a vizsgálatára térünk át és abból próbálunk következtetni.

Amikor egy-két kritikai megjegyzést teszek erre a kezdeményezésre, akkor egyben értékelem is ezt, mert az a véleményem, megérdemli, hogy foglalkozzunk vele és ahol lehet javítsunk rajta. Az egyik megjegyzést maga *Tekse Kálmán* teszi, a kiszámíthatóságnak, a fölrajzolhatóságnak nehézségeit említve. Azt hiszem, hogy e tekintetben az analógiás számológépek nagymértékben segítségünkre lehetnek, annál is inkább, mert hiszen ennek a jellemzőnek a mérése területenként érdekes, tehát példának okáért megyénként. Egy ország több olyan területből áll, amelyek a vizsgálat szempontjából érdekesek, ennél fogva sok ilyen számítás elvégzése szükséges; és egy következő program az itt kialakult jellemzők és mutatószámok más demográfiai mutatókkal való kapcsolatának statisztikai vizsgálata.

A másik megjegyzésem, amit e jellemző görbére tenni akarok, azzal a területtel kapcsolatos, amelyre vonatkozóan egy ilyen görbét felrajzolunk. Ezt a területet előzőleg kellőképpen meg kell vizsgálni. Előfordulhat ugyanis, hogy egy megye természetes határnak tűnik, és vizsgálata e görbe szempontjából helyes is lehet, de nem minden terület tekinthető ilyennek. Legyen adva például egy terület, amelyben a koncentrátságot vizsgáljuk és tegyük fel, hogy e területen kívül a határhoz közel nagy városok vannak, amelyek maguk is fejlődnek és amelyeknek a környéke is fejlődik. Itt vonzási tartományok lépnek fel, amelyek akadályozni fogják az áttekintést. Tehát egy további probléma, amelyet meg kell vizsgálni, hogy hogyan állapítsuk meg azokat a területeket, amelyekre ezt a jellemző görbét meghatározzák.

Fuchs, Hans (Ausztria): Kíván-e valaki még hozzászólni? Ha nincs jelentkező, kérem a rapportőr urat, foglalja össze a vitát.

RAPPORTŐRI ÖSSZEFOGLALÓ
ACSÁDI GYÖRGY (*Magyarország*)

Elnök úr, tisztelt Symposion! Engedjék meg, hogy ne a hozzászólások sorrendjében válaszoljak, hanem néhány gondolatot próbáljak meg összefoglalni.

Köszönöm *Milenko Ban* kiegészítését. Tökéletesen igazolta, hogy technikai nehézségek korlátozták abban, hogy a jövő kérdéseivel is foglalkozzék. Azt hiszem, mégis helyes volt a párhuzamot a jugoszláv és a magyar adatok között megvonni, mert a jövő perspektívája e tekintetben valószínűleg Jugoszláviában is olyan, mint Magyarországon most a helyzet. Ezzel a kérdéssel kapcsolatos a fázis-sorrend kérdése is. Ha ismernénk több országban a vándorlási típusokat, és pedig olyan országokban, amelyeknek a gazdasági-társadalmi fejlettsége egymástól bizonyos fokig eltér, feltételezhetnénk, hogy ez időbeli fejlődést is jelent és a *Theiss* professzor által is említett modelleket ilyen alapon dolgozhatnánk ki. Itt egyébként azt szeretném még megjegyezni, hogy sajnos az említett modellek egyrészt kevésbé használhatók a gyakorlati életben, másrészt pedig — mint a gazdaságilag elmaradott országok esetében — nincs semmi kontrolljuk.

Az input-output módszernek a vándorlási statisztikában is lehet szerepe. Abban az esetben azonban, ha input-output szerűen modellizáljuk a

vándorlást, rendkívüli részletességgel és az esetek óriási tagoltságával találjuk szembe magunkat. Gondoljunk csak a honnan-hová kérdésre (vándorlás a települések egyik sokaságából a települések másik sokaságába) vagy a vándorló népesség nem és korszerinti differenciáltságára, aminek az előreszámítások szempontjából nagy jelentősége van. Ezzel kapcsolatban szeretném hangsúlyozni azt, amit *Vincze* professzor mondott, hogy e modellek egyik alapkövetelménye az, hogy gyakorlati szempontból használhatók legyenek.

Másik kérdése — amit *Kulcsár* dr. vetett fel — az, hogy a vándorlásnak nemcsak olyan hatása van, hogy a népesség struktúrájában okoz változást, hanem a vándorlással a társadalmi mobilizáció is együttjár. Tehát az egyén területi mozgását társadalmi helyzetváltozása, státuszváltozása követi, aminek következtében megváltoznak az egyének, ezen keresztül a társadalom demográfiai paraméterei is. Erről vannak bizonyos adataink, a migráció és termékenység elég régen tanulmányozott kérdés. A magyar adatok is azt mutatják, hogy azoknak a nőknek, akik a szülőhelyükön laknak, van a legmagasabb termékenységük, akár falun, akár városban élnek, és azoknak a nőknek a termékenysége a legalacsonyabb, akik lakóhelyüket megváltoztatják. Ezeké alacsonyabb, mint azoké a nőké, akik városban születtek és ott is maradtak. Ez a kérdés feltétlenül megfelelő tanulmányozást igényel.

Szeretnék végül foglalkozni azzal a kérdéssel, amit *Hansluwka* dr. vetett fel. Ha ugyanis a vándorlás a fő irányban, azaz a mezőgazdaságból az iparba, a faluról a városba való vándorlás már régóta folyik és intenzitása elér egy bizonyos fokot, akkor a folyamat nem mehet ugyanúgy tovább, mert nincs aki elmenjen, a családok nem szakadhatnak teljesen szét és így tovább. Ebben a helyzetben lép előtérbe — mint ahogyan számos országban valóban előtérbe is lépett — az ingavándorlások típusa. Az ingavándorlás a vándorlásnak egy új és jelentőségében egyre növekvő megjelenési formája. A jövőben a vidéki ipartelepítéseknel Magyarországon is számolnunk kell azzal, hogy nemcsak ipartelepítést és hozzá lakótelepet kell építenünk, hanem — amint *Fuchs* elnök említette — megfelelő közlekedést is kell szerveznünk hozzá, mert éppen a modern közlekedés fejlettsége teszi azt lehetővé, hogy az ingázás gyorsan, kényelmesen és praktikusán megvalósulhasson.

Fuchs, Hans (Ausztria): Úgy gondolom a munkaülésem hasznos és gyümölcsöző munkát végeztünk. Az ülést befejeztük.

VI. MUNKAÜLÉS

A HÁZASSÁG ÉS A VÁLÁS TÁRSADALMI-
FOGLALKOZÁSI ÖSSZEFÜGGÉSEI

ELNÖK: MACURA, MILOŠ (*Jugoszlávia*)
RAPPORTÓR: KLINGER ANDRÁS (*Magyarország*)

Macura, Miloš (Jugoszlávia): Hölgyeim és Uraim! Programunk utolsó üléséhez érkezünk. Ma a házasságoknak és a válásoknak a társadalmi státussal kapcsolatos összefüggéseit fogjuk megtárgyalni. A benyújtott dolgozatokon kívül egy új előadást is meg fogunk hallgatni, amelyet *Nemeskéri* professzor (Magyarország) fog tartani: „Egy izolátum népességének jellegzetességeiről”. Felkérem először *Klinger András* doktort, tartsa meg rapportóri beszámolóját.

RAPPORTÓRI BESZÁMOLÓ
KLINGER ANDRÁS (*Magyarország*)

Tisztelt Elnök úr, tisztelt Symposion! A jelen témáról tartandó rapportóri beszámoló, azt hiszem, bizonyos mértékig nehezebb, de bizonyos mértékig könnyebb feladatot is jelent, mint az eddigiek. Nehéz feladatot jelent, mert annak ellenére, hogy a symposion szervező bizottsága megpróbálta témákra felosztani a symposion anyagát, a gyakorlatban sok téma többször is visszatért, mégpedig olyan kérdések is, amelyek tulajdonképpen ebbe az utolsó témacsoportba tartoznak. Másrészt talán könnyebb ilyen vonatkozásban utolsónak szólni, mert az eddigi vitában leszűrt tapasztalatokat is fel lehet használni a szóban forgó kérdéshez.

Témánk a házasság és a válás társadalmi-foglalkozási összefüggései. A házasságkötés, a házasság kérdése a demográfiai folyamatnak egyik igen fontos mozzanata és mint az eddigi vita is rámutatott, a többi demográfiai folyamatra, elsősorban a termékenységre jelentős hatása van, szükséges tehát, hogy vele behatóbban foglalkozzunk. A demográfiai irodalom — érzésem szerint — az utóbbi évtizedben talán kevesebbet foglalkozott a házasság és a válás témakörével, sőt az egész XX. század demográfiai irodalmának viszonylag elhanyagolt területe volt a házasság kérdése. Ha megnézünk egy XIX. századbeli demográfiai könyvetvagy egy hivatalos statisztikai kiadványt, azt látjuk, hogy a házasság kérdésének ugyanakkora teret szenteltek, mint a többi demográfiai jelenségnek, a születésnek és a halandóságnak és mintha ez a helyzet a mi századunkban, különösen az utolsó évtizedben, megváltozott volna. Holott a házasságokkal való foglal-

kozás nemcsak önmagában, hanem a többi demográfiai jelenséggel való kölcsönhatásában is fontos.

Meg kell említeni azt is, hogy amikor a többi jelenségtől elválasztva akarunk beszélni a házasság kérdéséről, ezt soha nem tudjuk megtenni, mert mindig összekepcsolódik a családok, háztartások kérdéskörével. Olyan esetben, mint a jelenlegi, amikor a családok, háztartások kérdéskörének külön ülészaka nincs, tulajdonképpen a házasságokkal kapcsolatban kell a családok kialakulásával és az ezzel kapcsolatos demográfiai problémákkal is foglalkozni. Különösen így kell eljárunk most, amikor a kérdéskörrel kapcsolatos dolgozatok között egy kimondottan családi vonatkozásút is találunk, *Tamásy* dr. dolgozatát.

Örömmel üdvözölhetjük, hogy kitűzött témáinknak megfelelően a válásokra vonatkozóan is elég bő anyag érkezett be, mert ha a házasságkötésekre azt mondjuk, hogy az most nem annyira „édes gyermeke” a demográfiának, akkor a válások kérdése még „mostoha gyermeknek” sem nevezhető, talán amiatt is, mert sok esetben nem tisztázott, hogy ez kimondottan demográfiai jelenségnek vagy bizonyos igazságszolgáltatási, szociálstatistikai ténynek tekinthető-e. A beküldött dolgozatok is arról győznek meg bennünket, hogy kifejezetten demográfiai vonatkozású jelenséggel állunk szemben, amellyel a demográfusoknak az eddiginél behatóbban kell foglalkozniuk.

A beküldött dolgozatok közül kettő e kérdéskör szorosabb értelemben vett társadalmi-gazdasági összefüggéseit tárgyalja, és pedig abban a vonatkozásban, hogy a házasságokon belül, illetve a családokon belül milyen a társadalmi-gazdasági összetétel. Meg kell jegyezni, hogy éppen a házasságok, a családok összetétele az, amelyben leghamarabb megmutatkoznak a társadalmi-gazdasági átalakulás nyomai, jelei. Amennyiben valamely társadalomban jelentős változások jönnek létre, megváltozik a társadalom társadalmi-gazdasági, foglalkozási összetétele, ez az összes demográfiai jelenség közül leginkább és leghamarabb a házasságkötéseknél jelentkezik. Erről győz meg bennünket a betérjesztett dolgozatok anyaga is, hiszen a családok, házaspárok foglalkozási homogenitása jelentős mértékben megváltozott, igen nagy számban jöttek létre foglalkozásilag, társadalmilag heterogén családok, ami jelzi, hogy társadalmunkban jelentős változások következtek be. Természetesen az ilyen fajta változások hatása először a házasságkötéseknél jelentkezik és ezen keresztül vizsgálhatjuk további hatásukat a többi demográfiai jelenségnél, így elsősorban a termékenységnél. Ezt már az előző viták során tárgyalt anyagokban is láttuk. Például *Millényi* dr. születésszabályozással foglalkozó dolgozata éppen azt bizonyította, hogy a heterogén házasságkötéseknek milyen hatásuk van a születésszabályozás intenzitására.

Visszatérve eredeti témánkra, először *Vukovich* dr. és *Tamásy* dr. dolgozatával kívánok foglalkozni. E dolgozatok azt a kérdést kutatják, hogyan alakul a házasságokon, családokon belül a társadalmi mobilitás, milyen mérvű a nem azonos társadalmi összetételű házasságok, családok aránya.

Vukovich dr. dolgozata a házasságkötések oldaláról közelíti meg a kérdést, először Magyarország egészéről, majd pedig Budapestről közül igen érdekes adatokat arra vonatkozóan, hogy az egyes társadalmi rétegeken belül milyen a házasságok homogenitása. Meg kell jegyezni, hogy éppen e vizsgálatnál sok, a szociológiában már meghonosodott kifejezéssel találkozunk és ezeket a demográfiai irodalomba át kell vennünk. Ezek közé tarto-

zik a homogenitás és heterogenitás kifejezés is. Homogénnek tekintjük azokat a házasságokat, amelyeknél mindkét házaspár azonos társadalmi-gazdasági csoporthoz tartozik, heterogénnek pedig azokat, amelyeknél a két házaspár társadalmi helyzete eltér egymástól.

A Magyarországra vonatkozó vizsgálat adatai azt mutatják, hogy az 1959–1960. évek átlagában a házasságoknak mintegy 60%-a tekinthető homogénnek. Szerző ezt a megállapítást egy régebbi vizsgálatból vette és jelen dolgozatában azzal kíván foglalkozni, hogy ez a homogenitási index hogyan alakul Budapesten, mivel az volt várható, hogy a nagyarányú társadalmi mozgás következtében a homogén házasságok aránya Budapesten alacsonyabb lesz, mint az egész országban, ahol még jelentős szerepük van a falusi mezőgazdasági viszonyoknak. A vizsgálat eredményei mégis azt mutatják, hogy Budapesten nagyobb zártságot tapasztalunk, magasabb arányú a homogén házasságkötések száma. Igen érdekesen csak egyetlen helyen találunk szignifikánsan alacsonyabb homogenitást, éspedig a mezőgazdasági fizikai rétegénél. Ez a réteg Budapesten számszerint igen elenyésző, s valószínűleg éppen ezért a Budapesten és Budapest környékén élő mezőgazdasági fizikai dolgozóknál a homogenitás csak 24%, azaz csak egy-egyedük választ ugyanazon rétegbeli házastársat.

Szeretném felhívni még a figyelmet arra, hogy a budapesti átrétegződésre vonatkozó reprezentatív adatgyűjtés adatai alapján *Vukovich* dr. kor szerint is vizsgálja a homogenitást és érdekes módon nagyobb differencia csak az 1900 előtti született kohorszoknál tapasztalható.

Tamásy dr. dolgozata a homogenitás kérdését — Magyarországra vonatkozóan — nem a házasságkötésekből, hanem a családok kereső összetételéből kiindulva közelíti meg, az 1960. évi népszámlálás adatai alapján. Homogénnek azokat a családokat tekinti, amelyeknél a keresők mindegyike azonos társadalmi-gazdasági csoporthoz tartozik. Természetesen ebből a szempontból külön kell választani az egy keresős családokat, amelyek homogénnek tekinthetők, mert itt nincs másik fél, akivel szemben eltérést lehet kimutatni; a magyar adatok szerint a családoknak mintegy fele ilyen család. A homogenitási vizsgálatot azoknál a családoknál elvégezve, amelyeknél két vagy több kereső van, megállapítja, hogy az összes többkeresős családok kétharmada homogén. Ha most az összes családok vonatkozásában vizsgáljuk ezt a kérdést, tehát figyelembe vesszük az egykeresős családokat is, akkor az összes családoknak több mint négyötöde homogén és mintegy egyötöde tekinthető heterogén családnak.

Tamásy dr. vizsgálatát nemcsak általánosságban, hanem társadalmi csoportonként is elvégezte és azt a megállapítást tette, hogy még mindig a mezőgazdasági fizikai családjai tekinthetők a leghomogénebbnek. Ugyanakkor a szellemi foglalkozású családok a legheterogénebbek.

Akár a régebbi adatokhoz hasonlítunk, akár kor szerint vizsgáljuk az adatokat, mindkét dolgozatból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a házasságoknak, a családoknak a zártsága Magyarországon csökken, ennek mértéke azonban társadalmi rétegenként eltér egymástól és nem várt eredményeket is mutat: így még mindig elég magas azoknak a családoknak, házasságoknak aránya, amelyeknél azonos társadalmi osztályból származnak a házaspárok. Azokra az okokra, amelyek ezt előidézik (a szociális, pszichológiai okokra, a párválasztás nehézségeire, hiszen mezőgazdasági környezet-

ben, falvakban nehéz nem mezőgazdasági házaselet találni) a vizsgálatok még nem tértek ki, ezért szükséges a jövőben a kutatásokat ebben az irányban is folytatni.

A másik kérdéskör, amelyről a symposionon elég sokat hallottunk az, amely a házasulók korával, illetve a házasulók korából eredő következtetésekkel és további demográfiai hatásaival kapcsolatos. E tekintetben figyelemre méltó *Fuchs* elnök dolgozata, aki igen részletesen és behatóan foglalkozik a házasságok és válások okaival. A legjelentősebb változásnak a házasodási kor csökkenését tekinti és az ebből eredő különböző hatásokkal foglalkozik mélyrehatóan. Ezzel kapcsolatban röviden megemlítem azt, amit a termékenység témaköréről már hallottunk, s amit egyszerű formában úgy fogalmaznak meg, hogy a házasulási kor jelentős hatással van a termékenységre, mégpedig oly módon, hogy a fiatalon házasságot kötött személyek termékenysége magasabb, az idősebb korban házasulóké viszont alacsonyabb. Ez a kérdés szerepel *Vosztrikova* dolgozatában is, aki megállapítja, hogy a Szovjetunióban az általános házasodási színvonal emelkedése mellett igen erősen növekszik a fiatal korban kötött házasságok aránya, ami hozzájárulhat a termékenység növekedéséhez.

Pressat dolgozata is említi ezt a kérdést, és dolgozatából szintén az szűrhető le, hogy a korai házasságkötés a termékenység növelésének irányában hat. Ezekre a megállapításokra, a dolgozatok témáját tekintve, mindkét helyen tulajdonképpen mellékesen kerül sor, mégis szükségesnek tartom itt erősebben hangsúlyozni, mert a vonatkozó hazai tapasztalatok — úgy tűnik — ezeknek az ellenkezőjét bizonyítják.

A születésszabályozásra és a termékenységre vonatkozó magyar vizsgálatok, amelyekről már szó volt, módot nyújtanak annak vizsgálatára is, hogy a tervezett gyermekszám a házasságkötés korával korrelál-e. Az adatok azt látszanak bizonyítani, hogy az a tény, hogy a nő mikor köti meg a házasságot, hány éves korában lép házasságra, a tervezett gyermekszámot nem befolyásolja. Természetesen nem az extrém esetekről beszélek, tehát nem olyan esetekről, amikor valaki 35 éves kora után vagy 18 éves korában köt házasságot, hanem a nagy átlagot képező tömegekről, hiszen közép-európai viszonylatban a nők kétharmada 25 éves korig házasságot köt. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a 18-tól 25 éves korig kötött házasságoknál nincsenek jelentős különbségek a tervezett gyermekszám tekintetében. Szükségesnek látszik — véleményem szerint — a vizsgálatot továbbfolytatni, hogy a házasodási kor és a termékenység között — értve ezen a befejezett termékenységet — van-e jelentősebb összefüggés és ezt több ország tekintetében minden ilyen vonatkozású adatgyűjtésnél el kellene végezni.

A termékenység kérdéskörével kapcsolatban szeretném még *Breznik* dr. dolgozatát kiemelni, aki azt bizonyítja, hogy a meddőség és a házasságkötési kor között jelentős összefüggés van, s talán ez az, ami a termékenység csökkenésével kapcsolatban áll. Ténát, ha nem is a nők szubjektív elgondolása, tervezése az, ami befolyásolódik a házasodási korról kapcsolatban, hanem az a biológiai lehetőség, hogy annyi gyermeknek adjanak életet, ahány gyermeket kívánnak.

Visszatérve *Fuchs* elnök dolgozatára, azt kívánom kiemelni, hogy az átlagos házasodási kor csökkenésével találkozhatunk Ausztriában is, és ezt a tényt ő dolgozatában összefüggésbe hozza a válások számának növekedé-

sével. Megállapítja ugyanis, hogy a korai házasságkötések sok esetben meg nem gondolt házasságok, és ez a későbbiekben váláshoz vezet. Érdekesnek látszik az a megállapítása is, hogy Ausztriában — szemben például a Magyarországon és *Lungwitz* dr. közlése szerint a Német Demokratikus Köztársaságban kialakult helyzettel, — a válások száma az utóbbi időben csökkenést mutat, amit *Fuchs* dr. bizonyos társadalmi stabilitással magyaráz. Véleményem szerint ebben az esetben inkább a háború után felszökött válási aránnyal szemben tapasztaljuk a csökkenést, és ha az adatokat hosszabb idősorban nézzük, s a háború után egész Európában megnyilvánuló válási kiugrást figyelmen kívül hagyjuk vagy kiegyenlítjük, akkor valóságos csökkenésről nem beszélhetünk.

A válás kérdését illetően *Lungwitz* dr. is tulajdonképpen annak a megállapításából indul ki, mint *Fuchs* elnök, hogy ti. a korai házasság jelentősen hozzájárul a válások számának növekedéséhez, illetve azon belül elsősorban a fiatal korban kötött házasságok felbontásához. Igen bő és meggyőző adatokat közöl a válások számának a Német Demokratikus Köztársaságban az utóbbi években bekövetkezett alakulásáról. Ezek azt mutatják, hogy amellet, hogy bizonyos növekedés tapasztalható a fiatal korban kötött házasságok tekintetében, sokkal jelentősebben emelkednek a fiatal korban történt válások: azon házasságkötések száma, amelyeknél mindkét fél 21 évnél fiatalabb volt, 1958-tól 1961-ig 11%-kal emelkedett. Ugyanezen idő alatt a 21 évesnél fiatalabb elvált házaspárok száma 56%-kal növekedett. Ez igen figyelemre méltó dolog, és ha csak közvetett módon is, de arra mutat rá, hogy a korai házasságkötések miatt a válások száma jelentősen nő.

Ez egyébként érdekes szembeállításra nyújt lehetőséget a hasonló magyar adatokkal. Ez a szembeállítás annál is inkább tanulságos számunkra, mert Magyarországon az elmúlt években a válások aránya egyike volt a legmagasabbnak Európában. Érdekes ez az összehasonlítás azért is, mert a magyar adatok nem mutatják ilyen egyértelműen azt a tényt, hogy a fiatalkorú házasságok növekedése jelentős hatással volna a válások számának emelkedésére. Ugyanis Magyarországon tulajdonképpen sem a házasságkötések között, sem a válások között nem tapasztalhatunk olyan nagy arányban fiatalokat, mint például az idézett Német Demokratikus Köztársaságbeli adatoknál. *Lungwitz* dr. adatai szerint például az elvált férfiak 18, a nők 27%-a 25 éven aluli. Magyarországon ezzel szemben a megfelelő arányok 7 és 21%.

Nem kívánok módszertani fejtegetésekbe merülni, de véleményem szerint az olyan eljárás, amely megoszlási viszonyszámokkal kívánja a válásoknak, és ezen belül bizonyos korcsoportok válásának alakulását megállapítani, nem biztos, hogy jó eredményre vezet. A hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy tulajdonképpen csak megfelelő intenzitási viszonyszámok világítják meg a kérdést, amikor is a megfelelő korban elváltakat a megfelelő korú házaspárokhoz viszonyítjuk. Tudom, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban ilyen számítás megfelelő népességi adatok hiányában nem végezhető el, de biztos, hogy ha az intenzitásokat vizsgálánk, nem találunk ilyen jellegű változásokat.

Végül e kérdéskörrel kapcsolatban befejezésül azt szeretném mondani, hogy a magyar adatok más vonatkozásban is arról győznek meg bennünket, hogy a válások okai között nem szerepelnek olyan nagy arányban a korai,

meggondolatlanul kötött házasságok, mint ahogy a két ismertetett dolgozat ezt aláhúzza. A Központi Statisztikai Hivatal 1958-ra vonatkozólag reprezentatív adatgyűjtést végzett a válások okainak tisztázása céljából. Az adatok szerint a túl fiatal korban kötött házasságok miatt bekövetkezett válások aránya mindössze 3% volt. Ha ehhez a csoporthoz soroljuk azokat a válásokat, amelyek azért következtek be, mert a házasságot előzetes nemi kapcsolat legalizálása miatt kötötték, továbbá ide vesszük azokat a házasságokat is, amelyeket kortól függetlenül meggondolatlanul kötöttek, és ezért kellett felbontani, akkor a felbontott házasságoknak összesen 14%-a az, amely közvetve e kategória alá vonható, ugyanakkor a második világháború óta Magyarországon a válások száma, intenzitása majdnem háromszorosára emelkedett. Tehát az ilyen jellegű válások növekedése (amelyek feltehetően a múltban is előfordultak) nem okozhatta a válások számának emelkedését.

Mindezt azért mondtam el ilyen részletességgel, mert ez is azt támasztja alá, hogy a társadalmi-gazdasági változások, a népesség társadalmi-gazdasági összetételének megváltozása jelentősen befolyásolja a válások és házasságkötések alakulását. A házasságkötések és válások részletesebb, behatóbb elemzése pedig szintén egy építőkocka, illetve hozzájárulás a társadalmi átrétegződés, a társadalom megváltozása demográfiai vizsgálatának munkájához és ezért szükséges, hogy ezt a kérdést minden országban tovább vizsgáljuk és behatóan foglalkozunk vele.

VITA

Macura, Miloš (Jugoszlávia): Megköszönöm *Klinger* dr. bevezetőjét, és felkérem *Nemeskéri* professzort, tartsa meg előadását az izolátum népeségi jellemzőiről.

Nemeskéri János (Magyarország): Mindenekelőtt elnézést kérek, hogy a tanulmányt nem tudtam előzetesen beküldeni, de külföldi tartózkodásom megakadályozott ebben.

A symposion, illetve jelen ülésünk tematikájával szorosan összefügg az a kutatás, amelyet közel 25 évvel ezelőtt kezdtünk meg, s amelyet egy 25 tagú munkaközösség — köztük elsősorban *Acsádi György* kollégám, valamint orvosok és biológusok és más szakemberek — segítségével végeztünk.

A demográfia és az antropológia egymással szorosan összefügg. Ha egy népesség fizikai-antropológiai struktúráját meg akarjuk ismerni, akkor előzetesen megfelelő demográfiai analízist kell végeznünk és a demográfiai jellemzők alapján meg kell ismernünk demográfiai struktúráját.

Az idő rövidege miatt rögtön rátérek annak az endogám településnek leírására, amelyről szó van: ez Ivád község Magyarország északi részén, a Mátra és a Bükk között; lakóinak túlnyomó többsége — 80%-a — az *Ivady* családhoz, illetve az *Ivady* nemzetséghez tartozik. A népesség száma az 1960. évi népszámlálás adatai szerint 661 fő. Ennek a családnak a múltja 350 évre nyúlik vissza, legalábbis addig tudtuk visszakövetni. *Ivady Imre* 1617-ben kelt végrendeletéből ismerjük a kezdeti pontot, s egészen a mai napig 5800 egyénre vonatkozólag tudtunk családtörténeti összefüggést megállapítani és teljes genealógiai táblázatot felállítani.

A nemzetség fejlődésében négy fázis különíthető el. Kezdetben a nemzetség még nem Ivád-pusztán, hanem Pétervásárán élt. A második fázist

1731-től számíthatjuk, amikor az első *Ivadyak* kitelepülnek Ivád-pusztára, s akkor még a házasságkötések „idegenek” és *Ivadyak* között történnek. A harmadik fázisban a XVIII. század második felétől és különösképpen a XIX. század első harmadától a XX. század kezdetéig *Ivadyak* közötti házasságok a túlnyomók. 1930–1950 között a negyedik fázisban az *Ivady-Ivady* házasságok mellett kezdenek előtérbe kerülni az *Ivady*-„idegen” házasságok. Furcsa és szokatlannak tűnő dolog, hogy a nagy társadalmi átalakulással, a környező terület iparosodásával összefüggően az endogámia várható további fellazulása nem következett be és 1950 után fokozódó intenzitással ismét az *Ivady-Ivady* házasságkötések jutottak túlnyomó többségre.

Néhány számszerű adat Ivádról: 1753-ban 8 *Ivady* család lakja Ivád-pusztát 40 fővel; a XIX. század elején 50 család 320 fővel; a XX. század elején 82 család 481 fővel. A különbséget, amely e számok, s a népszámlálási adatok között adódik, a kb. 150–200 fő között mozog — az idegenek alkotják. Az idegeneknek is azonban 50%-a fél-Ivádynak tekinthető, mert vagy anyai ágon, vagy pedig visszaházasodás folytán szintén az *Ivady* nagy nemzetségi körbe tartoznak. Az idegenek mezőgazdasági munkások, az újabbak részben az Alföldről települtek az állami gazdaságokba.

A párválasztás ténye ezen endogámián belül meghatározott irányú volt. Geográfiailag az endogámiát az a tény határozta meg, hogy csupán egyetlen irányban, Pétervására-irányában nyitott a település a Szézengető patak mentén. A települést egyébként 300–350 méter magas hegyvonulat fogja körül, ez ugyan soha nem képezett áthághatatlan akadályt, mégis befolyásolta a párválasztást. A hegyek mögött levő községekkel házassági kapcsolataik csak szórványosak voltak s ugyanakkor távolabbi — 15–20 kilométerre fekvő — községekkel viszont intenzívebbek.

Az 1759-ben történt első *Ivady-Ivady* házasságkötés után, — amikor már a negyedik generációnál tartunk a kiinduláshoz viszonyítva, — 1866 és 1910 között éri el az endogámia a csúcspontját. Ezzel kapcsolatban első sorban azt kutattuk, hogy a párválasztás és így az endogámia milyen tényezőkkel függött össze. Megállapításunk szerint az elsődleges ok társadalmi-gazdasági jellegű tényező, míg a másodlagos, egy nagy kolera-járvány volt.

Amikor az ivádiak még mindössze 20–30 családból állottak, akkor még teljes családközösséget, földközösséget alkottak. A nemzetségből a család egyik ága — az Egri Liceumban végzett tanulmányai révén — kiugrik, ennek az ágnak tagjai exogám házasságokat kötnek, s a XX. század első felére a legmagasabb társadalmi rangig, a legmagasabb anyagi pozícióig jutnak el. Ez annyit jelentett, hogy a településhez tartozó megművelhető földek túlnyomó többsége tagosítás és vétel útján ennek a családrésznek — „had”-nak birtokába került, a többiek pedig fokozatosan elszegényedtek. A többi, 19 más had kezén levő föld sokkal kevesebb, és hogy a földek elaprózódását meglássák, a párválasztás méginkább a rokonsági körön belül történik.

1831-ben és 1873-ban súlyos kolera pusztít Ivádon, aminek következtében a település lélekszáma előbb 400 főről 270-re, majd 1873-ban 370-ről 260-ra csökken. Ez sokkal nagyobb veszteség, mint amennyi a szabadságharcban, az első és a második világháborúban együttvéve a település népességét érte.

A beltenyészetről csupán még néhány szót szeretnék említeni. Az egri levéltárak anyagai alapján megállapították, hogy 1866 és 1916 között az érseki engedéllyel kötött vérokonni házasságok aránya 8,9%-ot tett ki, ami nemzetközi viszonylatban magas fokú izolátumot, illetve beltenyészetet jelent. Az endogámia indexe a XVIII. század elején még 0,22 volt, a XIX. század derekán azonban már 0,45-re, illetve a XX. század elején 0,54-re emelkedett fel.

Az *Ivádyak* egymás között kötött házasságai termékenyebbek voltak az elmúlt 150 év folyamán, mint az *Ivády* férfiaknak „idegen” nőkkel kötött házasságai. Az *Ivády-Ivády* házasságokban az átlagos gyermekszám a XVIII. században 4,8, a XIX. században 5,2, a XX. században pedig 3,0 gyermek volt. Az *Ivády* férfi — idegen nő között kötött házasságok termékenysége alacsonyabb, a XVII. században 3,6, a XIX. században 3,2 és a XX. században 3,5. A legalacsonyabb az idegen férfiak és *Ivppyy* nők házasságának termékenysége volt, 2,5, a XVIII., 2,9 a XIX. és 2,5 a XX. században.

A beltenyészet mértékét *Sutter*, *Tabah*, *Howels*, *Hanhart* és mások ún. beltenyészeti koefficiense alapján számítva, Ivádot az európai izolátumok között a nyolcadik helyre sorolhatjuk. A magyarországi izolátum — Ivád — legközelebb a jugoszláviai Sušak szigetén levő izolátumhoz áll. Az említett kutatások antropológiai szempontból azért lényegesek, mert csak akkor tudjuk helyes magyarizációt adni a kapott antropológiai képnek, ha feltárjuk e relatív homogén populációnak demográfiai helyzetét, struktúráját, az azt meghatározó gazdasági, társadalmi, geográfiai, egészségügyi stb. okokat és tényezőket. Az ivádi populáció embertani képeről csupán annyit jegyzek meg, hogy a magyarországi átlag populációkhoz viszonyítva az etnikum ún. harmonizálódása oly nagyfokú, hogy azt *Howels* kimondottan a mezolitikus és neolitikus populációban talált harmonizálódási, hasonlósági fokkal veszi egyenértékűnek. Különösen kifejezésre jut ez a fiziognómiai jellegekben, a fül, az orr, az állkapocs, a fogazat, a fogív, a szájpadrás alakjában, nagyságában, domborulatában, gótikus vagy szögletes formájában. Előadásom keretében nem térhetek ki az orvostudományi kutatás eredményeire, csupán azt szeretném megemlíteni, hogy az ivádi izolátumban, amely nem teljesen egyforma például a svájci vagy a katalóniai, baszk vidéki vagy vallon izolátumokkal, mert Ivádon az elmúlt 350 év alatt mindig volt egy bizonyos fluktuáció, részben talán éppen ezért jelentős degeneratív jelenség itt nem tapasztalható. Degeneratív jelenség csupán bizonyos vonatkozásban az ún. „kisebb” hadak (Epro, Borsos, Péter) irányában mutatkozik.

Befejezésül még annyit, hogy az endogámia, a párválasztás az egész nemzetsegen belül is meghatározott volt. Ún. súiyponti hadak is kialakultak, mint a Sulyok, László és az Esküdt hadak. Ezek közül a Sulyok had a családrendszer vagy majdnem úgy mondhatnám a naprendszer központja. E hadon belül, illetve ennek tagjaival kötöttek legnagyobb részben házasságot, sőt a Sulyok hadon belül az *Ivády-Ivády* párválasztás mellett az *Ivády Sulyok-Ivády Sulyok* párválasztás különösen jellemző volt az 1866—1916 közötti periódusban.

Úgy érzem ez az endogámia-kutatás bizonyos mértékig a fizikai-antropológiai kutatásoknak modelljeül szolgál, s a felszínes, a meghatározó tényezőket mellőző antropológiai kutatás mellett éppen a demográfiai szemponto-

kat is figyelembe vevő kutatás nagyban hozzásegít ahhoz, hogy a populációkat a maguk természetében, összefüggéseikben, fejlődésükben ismerjük meg.

Macura, Miloš (Jugoszlávia): Nagyon köszönöm *Nemeskéri* professzor igen érdekes előadását. Felkérem a jelenlevőket, hogy hozzászólásaikkal segítsék elő munkánkat. Kiváló és gondolatébresztő összefoglalót kaptunk *Klinger* dr. riportortól, s ennek alapján a beküldött dolgozatokról, valamint *Nemeskéri* professzor előadásáról a vitát megnyitom. *Pressat* kollégáé a szó.

Pressat, Roland (Franciaország): Két kérdéshez kívánok hozzászólni. Először is megemlítem, hogy rendkívüli érdeklődéssel hallgattam *Nemeskéri* professzor előadását. Franciaországban az izolátumok és az endogámia kérdését számos szerző tanulmányozza, *Sutter* doktor is, akinek munkáját *Nemeskéri* professzor említette. Ezek az izolátumok Franciaországban a vizsgálatok adatai szerint ugyanúgy, ahogy (az utolsó korszakot leszámítva) *Nemeskéri* professzor is megállapította, valósággal szétrobbannak.

A *Nemeskéri* professzor közleményéhez hasonló monográfiák rendkívül sok értékes adatot tartalmazhatnak a demográfiai fejlődésről. Az a kérdés, hogy hozzá lehetne-e jutni azokhoz az adatokhoz, amelyek alapján az ivádi termékenység kérdését tanulmányozni lehetne és ki lehetne számítani az endogám és az egzogám házasságok termékenysége közötti különbségeket.

Visszatérve az előzőleg tárgyalt kérdésre, a válások gyakoriságának változásáról kívánok szólni. A válások gyakorisága okának kutatása előtt legelőször is a mérési módszereket kellene pontosabban meghatározni. Olyan jelenséggel állunk szemben, amelynek az intenzitását nehezen mérhetjük fel, mert rengeteg másodlagos tényező befolyásolja. Ezek a másodlagos tényezők, a háborúk, a házasságok számának emelkedése, annál jobban magukra vonják a figyelmet, minél hosszabb távon akarjuk a válások gyakoriságát tanulmányozni. Mikor a válások gyakoriságát mérjük, arra kell irányítani a figyelmünket, hogy mekkora azoknak a házasságoknak az aránya, amelyek válással végződnek. Ha lehetséges, akkor a gyakoriságokat különböző népességcsoportokban — mint házassági korcsoportok, társadalmi csoportok stb. szerint — kell mérnünk.

Az elhangzott, meglehetősen pesszimista véleményekkel szemben meg kell jegyezmem, hogy Franciaországban, miután kb. 50 éven keresztül a válással végződő házasságok aránya szakadatlanul emelkedett, néhány esztendő óta ennek határozott enyhülését látjuk. Jelenleg Franciaországban a házaspároknak mintegy 10%-a válik el.

Lungwitz, Kurt (Német Demokratikus Köztársaság): Engedjék meg, hogy két kérdéshez tegyek megjegyzést. Először is a házasságkötési kor csökkenése és a válások számának emelkedése közötti összefüggésről, másodsorban pedig a válások kérdéséről szeretnék beszélni a házaselek társadalmi helyzetének a szempontjából.

Ismeretes, hogy a házasuló felek életkorából és a köztük levő korkülönbségből bizonyos következtetéseket lehet levonni a házasság tartósságára vonatkozóan. Olyan házasságok, amelyeket jelentős korkülönbséggel kötnek, hátrányos következményekkel járhatnak a házassági közösségre nézve. Bizonyos veszélyekkel járnak a túl fiatal korban kötött házasságok is. Ezek a veszélyek mindenekelőtt abban állnak, hogy a szellemi, erkölcsi, sőt a testi előfeltételek nincsenek minden esetben meg a korai házasságkötések alkalmával. Igen gyakran a születendő gyermek az oka a korai házasságkötésnek.

A válások számának alakulása a Német Demokratikus Köztársaságban is azt mutatja, hogy ez jelentős kérdés.

Az utóbbi években a következőket tapasztalhatjuk: a válások 1950-ben érték el a háború után a legmagasabb szintet, ettől kezdve 1958-ig mintegy 50%-kal csökkentek. 1958 óta a válások száma ismét emelkedik, de ugyanakkor a házasságkötések száma is nő. Meg kell azonban állapítani, hogy a válások száma meredekebben emelkedett, mint a házasságkötéseké. Különösen jelentős a házasságkötések és a válások száma azokban az esetekben, amikor a házasuló felek kora a 21 évet sem érte el. A 21 éven aluliak korcsoportjában is jelentősen gyorsabban emelkedett a válások száma, mint a házasságkötéseké, sőt éppen ebben a korcsoportban emelkedett a leggyorsabban a válások száma. Ennek következménye az, hogy az elváltak átlagos életkora jobban csökkent, mint ahogy a házasulóké.

Ami a korai házasságok problémáját illeti, erről a témáról már sokan írtak és felhívták a figyelmet annak jelentőségére. A korai házasságkötés problémáját általában összekapcsolják a házasuló felekkel szemben támasztott erkölcsi, szellemi és fizikai követelményekkel. Azt lehet gondolni, hogy bizonyos életkor elérése esetén ezek a feltételek teljesülnek, mégsem lehet meghatározni azt a legalacsonyabb életkort, amelytől kezdve korai házasságkötésről lehet beszélni. Ez nem lehetséges, mivel a házasság korainak minősítése nem bizonyos életkortól, hanem attól függ, hogy a házasuló felek rendelkeznek-e bizonyos érettséggel, bizonyos élettapasztalatokkal vagy sem. Ezért nem szabad az ún. korai házasságkötést eleve elutasítani. A kivezető utat sokkal inkább ott kell keresni, hogy a fiatal embereket kellő időben felvilágosítsuk a házasság és család társadalmi funkciójáról.

A második kérdés: a válások és a válófelek társadalmi helyzete. A Német Demokratikus Köztársaságban évek óta részletes válási statisztikát készítünk, melynek során az elvált felek társadalmi helyzetét is feljegyezzük. A következő csoportokat különböztetjük meg: munkások, alkalmazottak, szövetkezeti parasztok, más szocialista termelőszövetkezetek tagjai, értelmiségiek és önállók.

Miért vettük fel ezt a kérdést a válási statisztikába? *Engels Frigyes* mondotta, hogy a házasság olyan különleges társadalmi viszony, amelynek célja, hogy az emberek életüket nap mint nap megújítsák és szaporodjanak. Ebből a szempontból a házasság, mint különleges társadalmi viszony, különleges fontosságot nyer. A házasság befolyásolja a házasfelek társadalmi viszonyait, kölcsönös fejlődésüket, életformáikat, a gyermekek nevelését stb. Ezért fontos a válásokat a felek társadalmi hovatartozósága szempontjából is vizsgálni. Nem szabad azonban eközben az egyén társadalmi hovatartozásának jelentőségét túlhangsúlyozni, mivel a házassággal kapcsolatos társadalmi problémák nemcsak a házasfelek és a gyermekek viszonyára korlátozódnak. Véleményünk szerint a társadalmon belül a családi erkölcs kérdését nem az egyén társadalmi hovatartozása dönti el, hanem az a társadalom általános szociális berendezkedésétől, helyzetétől függ. Itt olyan kérdések is jelentősek, hogy például milyen a válás jogi szabályozása.

A válások összes száma 1950-hez képest 1960-ra 5,9%-kal emelkedett, ez azonban a különböző társadalmi csoportokban eltérően alakult. Az utóbbi három évben különösen nagy volt az emelkedés a parasztságon belül: a válások száma 1958-hoz viszonyítva 123,6 százalékot tett ki. A parasztság

nyoknál az emelkedés még magasabb — majdnem 32% — volt. Ez azért fontos, mert erre az időszakra esik a mezőgazdaság szocialista átalakulásának befejezése a Német Demokratikus Köztársaságban. A parasztságnál a válások számának emelkedését arra vezetjük vissza, hogy az új tulajdoni viszonyok — a parasztasszonyok önálló gazdasági léte — lehetővé tették, hogy a valójában már rég feldúlt házasságokat felbontsák.

Befejezésül még néhány megjegyzést a homogenitás kérdéséhez a Német Demokratikus Köztársaságban. Az utolsó három évben a felbontott házasságok 70%-a volt homogén. Az egyes társadalmi csoportokon belül azonban nagy különbségek vannak: a munkásoknál a felbontott házasságoknak 82,4, az alkalmazottaknál szűken 50, a parasztoknál 44, az értelmiségiekénél csak 35 százaléka volt homogén.

Fuchs, Hans (Ausztria): Mint jogász szeretnék a kérdéshez hozzászólni. Terminológiai szempontból ugyanis a házasság felbomlása és felbontása, a válás között különbséget látok. Azt hiszem fontos lenne, ha a kérdés vizsgálatánál a házasságkötések mellett a házasságok felbomlását is figyelembe vennénk. Nem akarok egy országot sem megnevezni, de önök is jól tudják, hogy vannak olyan államok, amelyekben a házasság felbontása jogilag bizonyos nehézségekbe ütközik, s ahol azonban az emberek megtalálják a módját, hogy a jogi normákat megkerüljék. Ilyen körülmények között sok esetben előfordul, hogy jogilag — de jure — ugyan fennáll a házasság, ténylegesen — de facto — azonban már megszűnt. Egy bizonyos emberi farizeusi magatartás az ilyen látszat-házasságokat is tényleges házasságként tünteti fel, esetleg presztizs okokból. Előfordul, hogy a házastársak csupán azért nem rendezik ezt a helyzetet, mert nehézségekkel jár megfelelő lakás biztosítása, vagy mert a házasság felbontása sok pénzbe kerül, társadalmi botrány lenne, stb. Ezeket a problémákat statisztikailag nem tudjuk megragadni, de a probléma letagadhatatlanul fennáll.

Az olyan országokban, olyan helyeken tehát, ahol a törvényhozás nehézségeket támaszt a házasság jogi felbontása tekintetében, vagy azt egyenesen lehetetlenné teszi, a statisztikusnak óvatosnak kell lennie az összehasonlítás terén, ha más, nem ilyen területről származó statisztikai adatokkal hasonlít össze. Ilyen esetben — képletesen mondva — a megfelelő helyen le kell számítani a csomagolást, és — bár a statisztikus számára sajnos ez soha nem lesz lehetséges, — erkölcsileg kellene mérlegelni és így vizsgálni a házasságok fennállását.

A házasság életszövetség, ami azt jelenti, hogy a közös utat akkor is járni kell, ha az rögös és nehézségeket tartalmaz. Az egészséges államnak egészséges alkotó sejtjeinek kell lennie, az ilyen sejtek egyike az egészséges házasság. A megelégedettség a házasságban megelégedettséget jelent a hazában, az államban és az emberiségben belül.

Mehlan, K. H. (Német Demokratikus Köztársaság): Intézetünkben egy ideje vizsgáljuk az egyetemi hallgatók között kötött házasságokat és ezek hatását a tanulmányokra. A vizsgálatot a lipcei és a rostocki egyetemen több éven át folytattuk. Ezeket a helyeken az egyetemi hallgatók — különösen a medikusok — házasságkötéseinek száma állandóan emelkedett. Azt tapasztaltuk, hogy a házasságnak nincs befolyása a tanulmányokra. A házasságban élő egyetemisták sem hagyják félbe gyakrabban tanulmányaikat, mint általában a többiek. Ezzel kapcsolatban tulajdonképpen a korai házasság-

ság fogalmát illetően lenne egy kérdésem a hallgatósághoz. Az irodalomban gyakran találkoztunk a korai házasság fogalmával, de nem kaptunk semmi támpontot arra vonatkozóan, hogy tulajdonképpen mit kell ezen értenünk. Talán lehetne erre választ kapni?

Tamásy József (Magyarország): Szerettem volna néhány kiegészítést fűzni a dolgozatomhoz, az idő rövidsége miatt azonban engedjék meg, hogy inkább a termékenységgel kapcsolatban elhangzott hozzászólásokhoz fűzzek néhány gondolatot. *Klinger* kollégám rapportóri bevezetőjéhez kapcsolódom, aki megállapította, hogy a termékenység kérdéseivel foglalkozó hozzászólók is hangsúlyozták a családnak azt a szerepét, hogy a demográfiai eseményeket mintegy szintetizálja. Több hozzászólásból kifejezetten vagy kevésbé kifejezetten az volt megállapítható, hogy a termékenység klasszikus számításai hovatovább elégtelenek, s hogy a gazdasági elemzés, a gazdasági tervezés mind nagyobb igényt támaszt a népesség-előreszámítások, a családokkal kapcsolatos előreszámítási módszerek kiépítése iránt. Utalni szeretnék *Bojarszkij* professzor megállapítására, aki azt mondta, hogy a család-nagyság nemcsak a termékenységgel függ össze, hanem más tényezőkkel is. *Macura* igazgató és *Hansluwka* dr. is kifejezésre juttatta, hogy a család és a demográfiai jelenségek összefüggései mind nagyobb igényeket támasztanak a népesség-előreszámításokkal kapcsolatban. *Hansluwka* dr. megemlítette még ezzel kapcsolatban a lakásszükségletek előrebecslésére irányuló kívánalmakat is. Anélkül, hogy vindikálnám magamnak azt a jogot, hogy a symposionnak bármilyen vonatkozásban értékelését adjam, vagy összefoglaljam, mégis szeretnék arra rámutatni, hogy e symposionon kifejezésre juttathatnánk azt a szándékot, amely sok hozzászóló részéről felmerült, azt hogy az előreszámítási módszerek tekintetében valamilyen együttműködést kellene kialakítani.

Nemeskéri János (Magyarország): *Pressat* úr kérdésére szeretnék válaszolni. Ami azt ivádi izolátumra vonatkozó termékenységi adatokat illeti, nagyon szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis az 1615–1715 közötti — tehát az első — időszakra vonatkozólag részben levéltári adatok nyújtanak támpontot, 1715-től pedig egészen napjainkig az egyházi, később a polgári születési, házassági és halálozási anyakönyvek teljes egészében megvannak. Mi ezeket kijegyeltük és az egész nemzetségre vonatkozólag — nemcsak családonként, hanem hadanként — geneológiai táblázatba foglaltuk, így tehát meg tudjuk adni a termékenységi adatokat a XVIII–XX. századra vonatkozólag.

Az endogám és egzogám házasságok termékenysége közötti különbségre vonatkozó adatok is ismeretesek. Ennek tisztázása érdekében felvettük nemcsak az *Ivády*, hanem a vizsgált időszakban ott élő idegen családokat is. Ezek családlapjait is megszerkesztettük, aminek alapján termékenységükről is tudunk adatokat szolgáltatni. Az idő rövidsége miatt ezekre részletesebben nem térhettem ki. Még annyit szeretnék megjegyezni, hogy az idegen férfi és *Ivády* nő között kötött házasságok különösen alacsony termékenységeinek humángenetikai vonatkozásai vannak, amiről itt nem akarok részletesen szólni, de *Pressat* úrnak bármikor szívesen rendelkezésére állok. Amennyiben a téma a résztvevők közül bárkit érdekelne, a megfelelő családlapokat — amelyek összesen több, mint 100 méter hosszú tekercest tesznek ki — nagyon szívesen rendelkezésére bocsáthatom.

RAPPORTÓRI ÖSSZEFOGLALÓ
 KLINGER ANDRÁS (*Magyarország*)

Azt hiszem a témában elhangzott vita, s az idő előrehaladott volta nem teszi szükségessé, hogy részletesebb összefoglalást adjak. Két kérdést szeretnék kiemelni az elhangzottak közül. Az egyik az, hogy örömmel üdvözlöm *Nemeskéri* professzor előadását, mint egy új színfoltot a demográfiai irodalomban, illetve azon a területen, hogy milyen hatása lehet egy izolátumnak a demográfiai fejlődésre. Eddig is ismertük az ivádi izolátum kérdését és létezését, de ennek például a termékenységre gyakorolt hatását, egyáltalában a demográfiai folyamatokban való részvételét most hallottuk először és öröm, hogy ennek további kutatására lehetőség nyílik.

A másik dolog, amit ki szeretnék említeni, a válás demográfiai megfigyelési egységének kérdése, amelyről mind *Fuchs* elnök, mind *Pressat* beszélt. Valóban — szemben sok más demográfiai jelenséggel — a válás fogalma elég szerteágazó és nehéz kérdés, hiszen nem minden esetben elégedhetünk meg a házasságfelbontás jogi tényével. Nem kívánok ennek a részleteibe belemenni, csak megemlítem, hogy a demográfiai irodalomban történtek kísérletek azon személyek számának megállapítására, akik különváltan élnek anélkül, hogy a házasságuk fel lenne bontva. Megnyugtató módon azonban ez a kérdés nem oldódott meg. Meg kell említeni, hogy a válások mérése — amelyet *Pressat* és *Lungwitz* kolléga is említett — sincs annyira kialakulva a demográfia gyakorlatában, mint más jelenségeké. Mindenesetre itt is szeretném megemlíteni azt, amit már mondtam, hogy e tekintetben véleményem szerint a legmegfelelőbb mutatószám az ezer fennálló házassághoz viszonyított válások száma, éspedig népességi csoportok és korcsoportok szerint vizsgálva.

Pressat kolléga felszólalását úgy értettem, hogy ő a befejezett házasságok közül vizsgálja a válás (házasságfelbontás) útján megszűnt házasságokat. Ha a másik módra nincs lehetőség, tehát nem ismerjük a különböző népességcsoportokban fennálló házasságok számát, akkor véleményem szerint ez a mutató is megfelelő. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy bizonyos megoszlási viszonyszámoknak, illetve az abszolút számok emelkedési indexeinek önmagában való elemzése nem ad olyan megfelelő, biztos képet, mint az előbb említett két mutatószám. Természetesen az ilyen intenzitási mutatószámok kiszámítására csak megfelelő népességi adatok alapján van lehetőség.

Ismét felmerült a korai házasságok kérdése, amire most nem tudunk egyértelmű választ adni. Ennek behatóbb tanulmányozása talán egy másik symposionra, vitára vár.

Macura, Miloš (Jugoszlávia): Nagyon köszönöm *Klinger* dr. Most, hogy a Symposion végéhez értünk, köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik értékes hozzájárulásukkal ezt a symposiont gazdagították, amely véleményem szerint igen gyümölcsöző és a jövőre nézve bátorító volt.

ZÁRSZÓ

SZABADY EGON (*Magyarország*)

Tisztelt Symposion! Nem vállalkozhatom arra, hogy a három nap alatt, hat munkaülésen megvitatott huszonkilenc tanulmány témakörét és a dolgozatokkal kapcsolatban elhangzott sokrétű, számos további problémát érintő hozzászólásokat érdemben összefoglaljam. Még kevésbé érzem magamat feljogosítotttnak arra, hogy a felmerült vitás kérdéseket eldöntsem, illetve lezárjam. Úgy gondolom, hogy ehhez még mélyreható, nemzetközileg koordinált kutatómunka szükséges. Egyébként is úgy látom, hogy a symposion vitáit az esetek többségében inkább a problémák felvetése, vagy az egyes kérdések új nézőpontból való megvilágítása jellemezte, s nem a végleges igényű megoldások kialakítása. Ez természetes is, minthogy a tudományos kutatás lényegéhez tartozik a változó valóság egy-egy részletének minél mélyrehatóbb és sokoldalúbb feltárása, az összefüggések bonyolult szövevényének újabb és újabb oldalról való megvilágítása. Mindemellett — a teljesség igénye nélkül — szeretnék az itt elhangzottak közül néhány olyan gondolatot kiragadni, amelyek véleményem szerint támpontot adhatnak a további kutatásokhoz.

Rendkívül érdekes volt a termékenységi vizsgálatokkal kapcsolatban a társadalmi és biológiai meddőség, a szülési intervallumok tényezőinek, továbbá a tényleges és az ideális gyermekszám összefüggéseinek vizsgálata. Úgy gondolom, üdvözölhetjük azt a többek által hangsúlyozott gondolatot, hogy e témakörrel kapcsolatban nemzetközileg egységes terminológia volna szükséges. Ugyanez vonatkozik a termékenységi vizsgálatok és elemzések módszertanára is. Az utóbbiak vonatkozásában egyébként számos értékes szempont merült fel, elsősorban a hagyományos mutatók és a kohorszelemzés viszonyáról. Ennek különösen a népességi prognózisok tekintetében van jelentősége, amelyeknek fontosságát a távlati gazdasági tervezés szempontjai húzzák alá.

A társadalmi átalakulás időszakában aktuális gondolatok szerepeltek a társadalmi átrétegződéssel foglalkozó dolgozatokban és hozzászólásokban. Tanulságos volt e szempontból az egyes szocialista országok társadalmi-gazdasági fejlődésének összehasonlítása. Felhívnám emellett a figyelmet azokra a javaslatokra, amelyek a társadalmi átrétegződés folyamatának behatóbb megismerésére irányultak.

Fontosnak tartom azokat az újszerű elemeket, amelyek a falu és város demográfiai különbségeiben a legújabbkori társadalmi és gazdasági fejlődés nyomán jelentkeztek. A városok megváltozott társadalmi — és így demográfiai — szerepkörével kapcsolatban nagy nyomatókat kap vonzásterületüknek a földrajztudomány szempontjait is figyelembe vevő vizsgálata. Ezzel összefüggésben alapvető fontosságú — a természetes népmozgalmi jelenségek mellett — a vándorlások okozta strukturális változások szem előtt tartása. A vándormozgalom és hatásainak kérdésével kapcsolatos módszertan viszonylag még elmaradott, illetőleg kidolgozatlan, és az itt elhangzott nézetek — véleményem szerint — helyesen mutattak rá a tisztázandó metodológia néhány fontosabb elemére, irányára.

A házasság és a család a demográfiai irodalom eddig méltatlanul elhanyagolt, de újabban öröndetesen fejlődő területe, amelynek kutatása —

elsősorban termékenységi hatásaira való tekintettel — jelentős. Emellett a házassági mozgalomban tükröződnek legközvetlenebbül a társadalmi átalakulás egyes jelenségei.

Kérem, engedjék meg, hogy befejezésül annak a meggyőződésnek adjak kifejezést, hogy a magyar népességtudomány számára ez a symposion rendkívül gondolatébresztő volt, és a további tudományos munka irányaira és módszereire vonatkozóan hasznos útmutatásokat adott. Szeretném azt is remélni, hogy a résztvevő kedves külföldi kollégáink és vendégeink részére tanulságos volt problémáink megismerése. Ez feltehetően annak a felismerésével jár, hogy demográfiai problémáink számos vonatkozásban azonosak vagy legalább is hasonlóak, és így azok megoldásában nagy jelentősége van a nemzetközi együttműködésnek.

A maga szerény eszközeivel symposionunk ezt a célt kívánta szolgálni.

Péter György (Magyarország): Tisztelt Értekezlet! Engedjék meg, hogy megköszönjem valamennyi résztvevő szíves türelmét és részvételét.

Engedjék meg, hogy külön is megköszönjem külföldi vendégeink részvételét és biztosítsam őket arról, hogy részvételük nagymértékben emelte az itteni munka hatékonyságát és nekünk, magyar demográfusoknak természetesen igen nagy segítséget adott.

Ezzel a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottsága nevében a Nemzetközi Demográfiai Symposion munkáját berekesztem.

FIGYELŐ

HÍREK

A Matematika Közgazdasági Alkalmazásai Kollokviumon résztvevő *Tore Dalenius*, a Stockholmi Egyetem docense, a Svéd Társadalomtudományi Kutatási Tanács munkatársa, június 21-én látogatást tett a Népeségtudományi Kutató Csoportnál.

*

P. C. Mahalanobis, Az Indiai Statisztikai Intézet igazgatója a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként július 12. és 19. között Magyarországon tartózkodott. Előadást tartott többek között a Matematikai Kutató Intézetben a grafikus fraktil analízissel kapcsolatos néhány matematikai statisztikai problémáról, valamint megbeszéléseket folytatott a magyar népesedésstatisztikában alkalmazott mintavételi módszerekről.

*

Dr. Klinger András, a KSH Népesedési és Szociálisstatisztikai Főosztályának helyettes vezetője részt vett az NDK 1965. évi népszámlálásának előkészítésére szolgáló próbanépszámlálásán.

*

Ansley J. Coale, a Princetoni Egyetem tanára, a Princetoni Népeségkutató Intézet igazgatója augusztus 12. és 17. között meglátogatta a Központi Statisztikai Hivatalt és a regionális népesedési problémákra vonatkozó vizsgálataival kapcsolatosan tanulmányozta a Népeségtudományi Kutató Csoport munkáját. A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának rendezésében előadást tartott a Központi Statisztikai Hivatalban a Princetoni Népeségkutató Intézet munkájáról, az Egyesült Államok demográfiai problémáiról és a népeségtudomány új irányzatairól.

*

Dr. Miloš Macura szerkesztésében új demográfiai folyóirat jelent meg Jugoszláviában *Stanovništvo* néven. Foglalkozik a népeségtudomány elméleti kérdéseivel, Jugoszlávia és a többi országok demográfiai problémáival, valamint a népesedési politika céljaival és eszközeivel. Segítséget kíván nyújtani a gazdasági tervezésben, a közegészségügyi, közoktatási, várostervezési, stb. intézkedések meghozatalában. Az első számban szereplő tanulmányokról folyóiratunk más helyén ismertetést közlünk.

*

A KGST Statisztikai Állandó Bizottsága 1963. február 22-től 25-ig tartott ülésén megbízta a magyar Központi Statisztikai Hivatalt, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Népi Ellenőrzési és Statisztikai Hivatalával együttmű-

ködvé készítsen javaslatot a KGST tagországok népmozgalmi statisztikai mutatóinak egységesítéséről. 1963. június 18. és 20. között magyar részről *dr. Szabady Egon*, *dr. Acsádi György* és *Valkovics Emil*, csehszlovák részről *dr. Vladimír Srb*, *Milan Kucera* és *Tibor Fábry* megbeszélést tartottak Prágában. Ennek alapját a magyar Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott javaslat képezte, amellyel a csehszlovák képviselők is egyetértettek. A javaslattervezetben foglalt alapelvek elfogadásáról a KGST tagországok népmozgalmi szakértőinek 1964. évi munkakülésén döntenek.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

A Demográfia ettől a számtól kezdve részletesen ismerteti a külföldi népességtudományi folyóiratokat. A más folyóiratokban megjelenő demográfiai tárgyú tanulmányokról a jövőben is az Irodalom rovatban adunk tájékoztatást.

DEMOGRAFIE

a Csehszlovák Szocialista Köztársaság
Központi Állami Ellenőrzési és Statisztikai Hivatalának folyóirata

1963. No. 1.

JUREČEK, Z. : Regionální rozdíly ve věkovém složení obyvatelstva ČSSR. (Regionális különbségek a Csehszlovák Szocialista Köztársaság népességének korstruktúrájában.), 1—16 pp.

A társadalmi és gazdasági tényezők hatása a korstruktúrára részben közvetve, a természetes népmozgalmon keresztül, részben pedig közvetlenül, a belső vándorlásokon keresztül jelentkezik. Csehszlovákiában a korstruktúra meglehetősen nagy különbségeket mutat ezeknek a tényezőknek következtében: az előregedés folyamata a központi cseh területeken sokkal előbbre haladt, mint Szlovákiában és Csehországnak a második világháború után újonnan betelepített határmenti területein. A korstruktúra regionális különbségei befolyásolják a népesség nemenkénti összetételének alakulását is.

PROKOPEC, J. : Vdana žena v rodině a v zaměstnání — 1961. (A férjes asszony a háztartásban és foglalkozása körében — 1961.), 17—29 pp. I. rész.

Az Állami Demográfiai Bizottság megvizsgálta a házas nők helyzetét a háztartásban és a munkahelyen 7955 nóból álló minta segítségével. A szerző a vizsgálat eredményeit ismerteti.

TOUŽIN, V. : Devítiletá škola — důležitý článěk přestavby venkovské sídelní struktury. (A kilencéves iskola, mint fontos eszköz az ország települési struktúrájának rekonstrukciójában.), 30—37 pp. I. rész.

A szerző a kilencéves iskolának felhasználását vizsgálja az ország települési struktúrájának kialakításában.

CHOC, P. : Osídlení Čech před účasti cizích kolonistů. (Csehország az idegenek betelepülése előtt.), 38—52 pp. I. rész.

A szerző Csehország településtörténetének régmúlt korszakait vizsgálja.

RADKOVSKY, J., PIRKOVÁ, Z. : Časové řady ve statistice infekčních nemocí. (Az idősorok a fertőző betegségek statisztikáiban.) 53—83 pp.

A szerző a fertőző betegségek időbeli alakulásának vizsgálatára szolgáló idősorok módszertani kérdéseit, a görbék illesztését, extrapolálását, a trendek kiszámítását, a szezonális ingadozások kiküszöbölését, stb. tárgyalja.

PAVLIK, Z.: *Nástin některých názoru na ulohu populačního faktoru ve vyvoji společnosti do vzniku marxismu.* (A népesedési tényező szerepére vonatkozó elméletek fejlődése a marxizmusig.), 64—73 pp.

A népesség reprodukciója fontos tényező minden társadalom fejlődésében. Annál jelentősebb, a szerző szerint, minél alacsonyabb fejlődési fokon áll a kérdéses társadalom.

A szerző megvizsgálja a népesség alakulására vonatkozó nézeteket és tanokat, foglalkozik az ókori kínaiak, a görögök, a rómaiak, a kereszténység demográfiai természetű tanításaival, a merkantilisták, a fiziokraták nézeteivel, a klasszikus közgazdászok és Malthus elméleteivel.

HNÁTEK, L.: *O současném stavu antikoncepce v Anglii.* (A fogamzásgátlás jelenlegi állása Angliában.), 74—75 pp.

A szerző röviden ismerteti a születésszabályozás jelenlegi állását Angliában.

THE MILBANK MEMORIAL FUND QUARTERLY

a Milbank alapítvány folyóirata

1963. No. 1.

CARTWRIGHT, A.: *Memory Errors in a Morbidity Survey.* (Visszaemlékezési hibák egy morbiditási vizsgálatban.), 5—24 pp.

A megbetegedésekre és sok más, a társadalomtudományi kérdéseket vizsgáló kutatókat érdeklő problémára vonatkozó vizsgálatok a megkérdezettek visszaemlékezésein alapulnak. Éppen ezért nagy jelentősége van annak, hogy megállapítsuk, mennyire megbízhatóak ezek a visszaemlékezések, és milyen tényezők befolyásolják megbízhatóságukat. A szerző több erre vonatkozó vizsgálat eredményeit mutatja be.

LAZARUS, J., LOCKE, B. Z., THOMAS, D. S.: *Migration Differentials in Mental Disease State Patterns in First Admissions to Mental Hospitals for all Disorders and for Schizophrenia, New York, Ohio and California, as of 1950.* (A vándorlásokkal kapcsolatos különbségek az elmeegyógyintézetekben kezelésre első alkalommal felvett személyek között, New York, Ohio és California államban, 1950-ben.), 25—42 pp.

Ez a tanulmány az első tagja annak a sorozatnak, amely a vándorlások és más társadalmi és gazdasági jellemzők, valamint az elmebetegségek közötti kapcsolattal foglalkozik. A szerzők az Egyesült Államok három államának adatai alapján vizsgálják, hogy a nagyobb mobilitás valóban nagyobbfokú tudathasadásos veszélyeztetettséggel jár-e együtt. Megállapítják, hogy az elmebetegségek kórokaik a szervezetben vannak, de kulturális, szociális, lélektani és biológiai természetű külső tényezők hozzájárulnak kirobbanásukhoz. A vizsgálat azt mutatja, hogy a fehér és a színes lakosság között nagyobb különbségek mutatkoztak, mint a helyben és a nem helyben születettek között.

GLICK, P. C.: *Marriage Instability Variations by Size of Place and Region.* (A házasságok instabilitásának változásai a lakóhely nagysága és vidékek szerint.), 43—55 pp.

A szerző az 1960. évi amerikai népszámlálás első adatait használta fel annak megvizsgálására, hogy milyen kapcsolatban áll a házasságok felbomlásának gyakorisága a lakóhely nagyságával és az ország egyes vidékeivel. A házasságok „instabilitását” három mérőszámmal jellemezte: a különélési arányszámmal, a válási arányszámmal és azoknak a fiatal gyermekeknek százalékos arányával, akik nem élnek mindkét szülővel együtt.

Megállapította, hogy a válási és a különélési arányszámok varianciája a lakóhely nagysága szerint körülbelül kétszer akkora, mint vidékek szerint, a

nem mindkét szülővel együtt élő gyermekek százalékanak varianciája viszont vidékenként nagyobb. Általában nagyok az arányszámok a városokban és kicsik vidéken. Ezt az általános törvényszerűséget kissé módosítják egyes vidékenként jelentkező különlegességek: pl. az északkeleti városias területeken bizonyos, kis válási hajlandóságot mutató etnikai csoportok nagyobb részaránya és a szigorúbb válási törvények.

TER HEIDE, H.: Migration Models and their Significance for Population Forecasts. (Vándorlási modellek és jelentőségük a népesedés előreszámítása szempontjából.) 56—76 pp.

A tanulmány részletes ismertetése a *Demográfia* 1963. 2. számában jelent meg.

1963. No. 2.

ILLSLEY, R., FINLAYSON, A., THOMPSON, B.: The Motivation and the Characteristics of Internal Migrants. (A belső vándorlók motivációja és jellemzői.) 115—144 pp.

A demográfusok sokat foglalkoztak már a vándorlásokkal, de viszonylag ritkán volt alkalmuk a vándorlások motivumait megvizsgálni. Ennek oka, hogy nehéz előre meghatározni valamely községben a vándorlókat, utólag, új lakóhelyükön viszont már bizonyos változásokon mennek keresztül, nehéz utólag megállapítani a vándorlás motívumait.

Ebben a tanulmányban a szerzők, — az Aberdeen skót városban végzett reprodukciós vizsgálat adataira támaszkodva, — a fiatal házások vándorlásait tanulmányozzák. Megállapítják, hogy a vándorlók között különböző típusokat találhatunk, a szakembertől kezdve, aki foglalkozási előmenetelével kapcsolatban vándorol az országban, a szokásos faluról városra vándorlókon keresztül a meggyökerezni nem tudó, folytonos vándorlókig. Ezeknek a csoportoknak egyéb jellemzői is rendszeres eltéréseket mutatnak. A cikknek a folyóirat következő számában megjelenő második része a vándorlók biológiai jellemzőivel foglalkozik.

THOMAS, D. S., LOCKE, B. Z.: Marital Status, Education and Occupational Differentials in Mental Disease. (Különbségek a családi állapot, az iskolázottság és a foglalkozás tekintetében az elmebetegek körében.) 145—160 pp.

A szerzők New York és Ohio államokban 1950-ben megvizsgálták az elme-egyégyintézetekben első alkalommal felvett betegek bizonyos jellemzőit. Azt találták, hogy: 1. a lakóhelyi stabilitás és a családi stabilitás, valamint az elmeegyégyintézeti felvételek között világos összefüggés van, amennyiben a régebbi idő óta egy helyben lakók és a házas emberek körében viszonylag kevesebb az elmebeteg; 2. az érvényesülés és a státus, valamint az elmebetegségek között hasonlóan határozott összefüggés van, mert magasabb iskolai végzettségű és foglalkozási csoportba tartozók között viszonylag kevesebb az elmeegyégyintézetbe felvett beteg.

BASH, W. H.: Changing Birth Rates in Developing America: New York State, 1840—1875. (A születési arányszámok változása a fejlődő Amerikában: New York állam, 1840—1875.) 161—182 pp.

A demográfiai átmenet elméletét általában elfogadják Amerikában, azonban nincsen pontos képünk arról, hogy ez az átmenet mikor és miért következett be az Egyesült Államok különböző részeiben. A cikk szerzője ezeknek a történeti kérdéseknek tisztázását kívánja elősegíteni, amikor megvizsgálja az ipari forradalmat követő első 35 év demográfiai adatait New York államban. Kapcsolatot mutat ki a népsűrűség, a helyben született lakosság aránya, a föld értéke és a lakások értéke, mint a városiasodás mérőszámai, valamint a

termékenység alakulása között. A szerző azt javasolja, hogy a termékenység vizsgálatában nagyobb figyelmet fordítsanak a kulturális tényezőkre, a lakosság által elfogadott értékek változására.

RELE, J. R.: *Fertility Differentials in India*. (Termékenységi különbségek Indiában.) 183—199 pp.

A szerző Uttar Pradesh államban 1956-ban gyűjtött adatok alapján vizsgálja a termékenység differenciálódását kasztok és foglalkozási kategóriák szerint. Azt találta, hogy a termékenység változik a társadalmi osztályok szerint, ez azonban csak 15 évi házasság után kezd jelentkezni. A magasabb társadalmi osztályok kisebb termékenységét bizonyos fokig kompenzálja a kisebb halandóság. Érdekes megállapítása, hogy az írni-olvasni tudás, a vegetariánizmus és a férj foglalkozása nem egyértelműen befolyásolja a termékenységet: míg a legmagasabb osztályban az írni-olvasni tudó, nem-vegetariánus és nem-mezőgazdasági foglalkozású házastársak termékenysége kisebb, az összes többi osztályban megfordított összefüggést tapasztalt. Ebből arra lehet következtetni, hogy az életszínvonal emelkedésekor és a gazdasági fejlődéssel együttjáró más változásokkal párhuzamosan jelentkeznek a termékenységet csökkentő és növelő hatások egyaránt.

POPULATION

a Francia Demográfiai Intézet folyóirata

1963. No. 1.

GIRARD, A., BASTIDE, H., POURCHER, G.: *Enquête nationale sur l'entrée en sixième et la démocratisation de l'enseignement*. (Országos vizsgálat a hatodik osztályba való belépésről és a közoktatás demokratizálódása.) 9—48 pp.

Az I.N.E.D. 1953-ban és 1954-ben vizsgálatokat végzett az iskolás gyermekek továbbtanulására és annak irányára vonatkozóan. Kitént, hogy az elemi oktatási fokon túl igen nagy társadalmi különbségek vannak, és pedig egyrészt a jobb anyagi helyzetben levő családok gyermekei, azonos iskolai tanulmányi eredmény esetér, nagyobb százalékban tanultak tovább, másrészt a jobb anyagi, és ennek következtében kedvezőbb kulturális helyzetben levő családok gyermekeinek tanulmányi eredményei is jobbak. Ezen kívül a vidéki gyermekek hátrányban vannak a városiakkal szemben.

1962-ben újabb vizsgálatot végeztek, hogy felmérjék az 1959. évi oktatási reform hatását. Eszerint kiterjesztették a kötelező iskolai oktatást a 16 éves korig és különböző intézkedéseket hoztak a társadalmi különbségek hatásának kiküszöbölésére.

A vizsgálat alapján a következőket állapították meg: 1953—1954-hez viszonyítva a legjobb anyagi helyzetben levő társadalmi csoportok helyzete nem változott: gyermekeik szinte kivétel nélkül tovább tanulnak. Minden más csoportban nőtt a továbbtanulók aránya.

SAUVY, A.: *La population des pays d'Amérique latine. Vue générale sur leur état et leur croissance*. (A latinamerikai országok népessége. Általános kép állapotukról és növekedésükről.) 49—64 pp.

Latinamerika népességét sokáig igen kevésbé ismerték. Egyes országokban a második világháborúig nem voltak népszámlálások sem. Néhány év óta különböző szervek erőfeszítéseket tettek a helyzet felmérésére. Ezeknek egyike a Latinamerikai Gazdasági Bizottság (Santiago, Chile), amelynek a legutóbbi időben megjelent kiadványát a cikk szerzője felhasználta a tanulmány megírásakor.

Három nagy területre osztva tanulmányozza országoként a népesség számának növekedését (a jelenleg még gyarmati területekkel nem foglalkozik). A mérsékeltévi Délamerika népességének növekedése évi 2,4%-ról (1925—

1930) 1,9%-ra csökkent, viszont a trópusi Délamerika népességének növekedése 1,9%-ról 3,2%-ra emelkedett; Középamerika és az Antillák népességének növekedése valamivel kissé kisebb a trópusi Délamerikáénál, és hasonlóan alakult.

PRESSAT, R.: Les premières tables de mortalité de l'Union soviétique (1958—1959). (A Szovjetunió első halandósági táblái.) 65—92 pp.

A szerző ismerteti a Szovjetunió halandósági tábláit, megállapítja, hogy a halandóság a háború előtti színvonalhoz viszonyítva jelentősen csökkent és nem tér el lényegesen a legfejlettebb nyugati államokban megfigyelhető értékektől. Figyelemreméltó a férfiak jelentős halálózási többlete.

HOUDAILLE, J.: Trois paroisses de Saint-Domingue au XVIIIe siècle. Étude démographique. (Saint Domingue három egyházközsége a XVIII. században. Demográfiai elemzés.) 93—110 pp.

Már elég jól ismerjük a fehér népességek termékenységet és halandóságát a XVIII. században, viszont szinte alig tudunk még valamit róluk, ha trópusi országokba kerülnek. A vizsgált három egyházközségről kapott képet nem tekinthetjük reprezentatívnak egész Saint-Domingue-ra (Hispaniola), még kevésbé a francia Antillákra, azonban bizonyos érdekes következtetéseket le lehet belőle vonni. Így például, *Henry* megállapításaival ellentétben a fehér nők termékenysége kisebbnek látszik a színes nőknél. Eszerint a mérsékelt-övi területekről a forró égőviekbe való átköltözés látszólag megváltoztatja a fehér nők termékenységet.

ETIENNE, G.: La Grande Malaisie. — Vues sur l'économie et la population de Singapour, de la Fédération de Malaisie et de Bornéo du Nord. (Nagy Malájföld. — Szingapur, Malájföld és Észak-Borneó gazdasága és népessége.) 111—128. pp.

A cikk szerzője, a távolkeleti országok demográfiai kérdéseinek szakértője, az idén megalakuló államszövetség gazdasági életéről és népességéről nyújt áttekintést. Ezeknek a területeknek egyik legfontosabb jellemzőjük, hogy a lakosság különböző nemzetiségű elemekből tevődik össze: malájokból (42%), kínaiakból (38%), indiaiakból és pakisztániakból (10%) és más nemzetiségűekből (10%). A népesség meglehetősen gyorsan növekszik (átlagosan évi 3,3%-kal), a nemzeti jövedelem növekedése azonban ennél is gyorsabb volt, ezért nem merültek fel olyan súlyos problémák, mint például Indiában. Egyedül az igen kis területen összezsúfolódtott, 1,6 millió lakosú Szingapurban okoz nagy problémákat a munkanélküliség.

GAINAGE, J.: Trois villages d'Ile-de-France au XVIIIe siècle, — Étude démographique. (Ile-de-France három községe a XVIII. században. Demográfiai elemzés.) 129—132 pp.

A szerző ismerteti az I.N.E.D.-nek a címben említett történetdemográfiai kiadványát.

POPULATION INDEX

a Princetoni Egyetem Népeségkutató Intézetének folyóirata

1963. No. 1.

TAEUBER, I. B.: Hong Kong: Migrants and Metropolis. (Hong Kong: vándorlók és metropolisz), 3—25 pp.

A brit uralom alatt álló Hong Kong sajátos helyzetű világváros. Kína területén fekszik, lakossága csaknem teljes egészében Kínából bevándorolt vagy közvetlen leszármazottja, ezért egyike annak a néhány Kínán kívüli területnek, amely Kína népesedési viszonyaira is némi következtetést enged.

A szerző ennek tükrében elemzi Hong-Kong 1961. évi népszámlálási adatait, elsősorban a korösszetételt, a foglalkozási megoszlást, az iskolázottságot, továbbá a házasságkötési kor, a termékenység és a reprodukció alakulását.

AXELROD, M., FREEDMAN, R., GOLDBERG, D., SLESINGER, D.: *Fertility Expectations of the United States Population: A Time Series.* (Az Egyesült Államok népességének várható termékenysége: idősor elemzés.), 25—30 pp.

A közlemény az első része egy tanulmányorozatnak. A Michigan Egyetem Népeségtudományi Központjának munkatársai igen kis képviselői minta alapján (1800 család, amelyben a feleség 40 éven aluli) kívánják elemezni a várható gyermekszám alakulását az 1962-vel kezdődő elkövetkező 5 évben. A jelen tanulmány az 1962-ben még csak részben végrehajtott (929 családra kiterjedő) kikérdezés eredményeit ismerteti, összehasonlítva az 1955. és az 1960. évi hasonló vizsgálatok eredményeivel. A még kívánt gyermekszám átlaga 0,8, a már meglévő gyermekeket is figyelembe véve, a várható átlagos gyermekszám 3,2 (mindkettő azonos az 1960. évivel). A további gyermeket nem kívánók aránya 60% (1960-ban 58%). A férjnek és a feleségnek a kívánt gyermekszámra vonatkozó óhaja csaknem azonos.

1963. No. 2.

EASON, W. W.: *The 1959 Census of Population of the U. S. S. R.* (A Szovjetunió 1959. évi népszámlálása.), 117—120 pp.

A közlemény az 1959. évi szovjet népszámlálás összefoglaló kötetét ismerteti, amely bár szűkebb körű, mint általában más országok népszámlálási kiadványai, mégis 1926 óta elsőkben ad átfogó képet a Szovjetunióról. A kötet beosztását követő 7 pontban összefoglalt rövid ismertetéshez a szerző néhány igen pozitíven értékelt kommentárt is fűz; külön kiemeli a függelékben közölt halandósági táblák fontosságát.

WHELPTON, P. K.: *Why Did The United States' Crude Birth Rate Decline during 1957—1962?* (Miért csökkent az 1957—1962 években az Egyesült Államokban a nyers születési arányszám?), 120—125 pp.

Az Egyesült Államokban a nyers születési arányszám az 1957. évi 25,0 ezrelékről 1962-ben 22,4 ezrelékre csökkent. Érdekesége a folyamatnak, hogy a vizsgált időszak utolsó évében a csökkenést főként az alacsonyabb korszpecifikus termékenységi arány idézte elő és csak csekélyebb szerepe volt a kedvezőtlenebb korösszetételnek, szemben az 1957—1961. évi idősakkal, amelyben a korszpecifikus termékenység viszonylag magas szinten állandósult és lényegében a népesség korösszetételének változása csökkentette a nyers születési arányszámot. A tanulmány a vázolt alakulás okait elemzi.

THOMAS, D. S.: *Internal Migration in Sweden: A Recent Study.* (A belső vándorlás Svédországban: újabb tanulmány.), 125—129 pp.

A közlemény E. Neymark könyvét („Selectiv mobility”) ismerteti. A szerző az 1928-ban született férfiak kohorszáának 10%-ánál vizsgálta (az 1948—49. évi katonai sorozási jegyzékekből történő kiválasztás alapján) a belső vándorlást a születési hely és az 1942. ill. 1956. évi lakóhely egybevetésével. Legérdekesebb része a vizsgálatnak az iskolázottság, ill. tágabb értelemben az „intelligencia” (a sorozási intelligencia-vizsgálatok eredményeit figyelembe véve) és a vándorlás irányára közötti összefüggések elemzése.

POPULATION REVIEW

az Indiai Népeségtudományi Intézet folyóirata

1963. No. 1.

ANTIA, F. P. : *India's Urban Population* (India városi népessége), 17—32 pp.

A népességnek a városokba túdulása Indiában is szinte ijesztő méreteket öltött. Bombay népessége pl. az 1951. évi 1,5 millióról 1961-ben 4,5 millióra nőtt. Az ilyen mértékű szaporodás messze túlnő azokon a határokon, amelyekkel a lakásépítés, a közlekedés, a kommunális ellátás akár csak megközelítően is lépést tud tartani. A lakosság nagyrésze nyomornegyedekbe zsúfolódva vegetál. A probléma megoldására a szerző a közművek elképzeléseket javasolja, mint pl. a munkahelyek (gyárak, üzemek) áttelepítése; új, modern 100 000—félmillió lakosú városok felépítése megfelelő iparral, kereskedelemmel, közigazgatási létesítményekkel; a meglévő városok ill. külvárosok önálló szektorokká alakítása esetleg a várost körülvevő, ún. „bolygó” városok formájában.

GINZBERG, E. : *Manpower Policy for Underdeveloped Countries* (Munkaerőpolitika elmaradott országok részére), 33—38 pp.

A munkaerőpolitika az egyensúly megteremtése az anyagi és a szellemi beruházások között. Minden beruházás csak akkor hatékony, ha rendelkezésre áll a működtetéséhez szükséges szakképzett munkaerő. Fokozottan vonatkozik ez a követelmény a gazdaságilag elmaradott országokra, ahol a fejlesztést nem feltétlenül acélművek létesítésével, hanem az analfabetizmus megszüntetésével, megfelelő iskolarendszer kiépítésével, a felnőttek szakképzésével kell kezdeni. Ezt nem lehet kizárólag kormányzati intézkedésekkel elérni, fel kell kelteni a tanulás iránti igényt, erre ösztönzően hat a belterjesebb gazdaságkodás, a szövetkezeti alapon történő értékesítés megtanítása és a közegészségügyi viszonyok megjavítása.

CALDWELL, J. C. : *Urban Growth in Malaya : Trends and Implications* (Városi növekedés a Malayföldön: irányzatok és következtetések), 39—50 pp.

Az 1957. évi népszámlálás adatai szerint a Malajföldön (Szingapúrral együtt) a lakosoknak több mint fele városokban él. A megelőző 10 év alatt a városi lakosság gyarapodása olyan rohamos volt, hogy lényegében az időszak teljes népszaporodását a városok szívták fel. Előreszámítások szerint a városi népesség aránya 1982-ben már 66% lesz. (A városi népesség rendkívüli magas arányánál — amint ezt a szerző is megjegyzi — figyelembe kell venni, hogy a „város” fogalmának általános értelmezésétől eltérően tulajdonképpen már az 1000 lakosnál nagyobb települések városnak minősülnek. A „városi lakosság” 31%-a 1—10 ezer lakosú településeken él.) A faluról városba vándorlás körülményeiben és mértékében lényeges különbségek vannak az egyes népfajok (malájok, kínaiak, indiaiak) között.

RIZK, H. : *Population Growth and its Effect on Economic and Social Goals in The United Arab Republic* (A népesség növekedése és ennek hatása a gazdasági és szociális célkitűzésekre az Egyesült Arab Köztársaságban), 51—56 pp.

Egyiptomra is a halálozási arány rohamos javulása és a magas születési arány jellemző, aminek következtében a népesség száma az elmúlt 25 év alatt 70%-kal növekedett. Ha a népességszaporodás ilyen ütemben folytatódik a túlnépesedés elnyeli a gazdasági fejlesztés eredményeit. Az asszuáni víztárolórendszer pl. 2 millió acrevel növeli a mezőgazdasági területet, ez mégis alig lesz ahhoz elegendő, hogy a megnövekedett falusi népesség életszínvonalát a jelenlegi nivón tartsa. A munkaerő évi növekedése 27-szerese a népgazdasági szükségletnek. A nemzeti jövedelem 1945 óta történt több mint megduplázódása ellenére is az egy főre jutó nemzeti jövedelem az 1935. évi alacsony szinten van. Mindent el kell követni az Egyiptomban még úgyszólván teljesen

ismeretlen családtervezés ill. születésszabályozás elterjesztésére, amely az egyetlen eszköznek látszik az erőforrások és a népesség egyensúlyának megteremtésére.

BOPEGAMAGE, A. : Ecology of Business in Poona City (A kereskedelem ökológiája Poonában), 57—68 pp.

A tanulmány az indiai Poona kereskedelmi hálózatának kialakulásával, a lakosság növekedésének és terjeszkedésének a kereskedelmi hálózat elhelyezkedésére gyakorolt hatásával és az egyes kerületek üzlet-ellátottságának összehasonlításával foglalkozik.

PURUSHOTTAM, N. : Medical Aspects of Under-Nutrition and Over-Population in India (A rossz táplálkozás és a túlnépesedés egészségügyi vonatkozásai Indiában), 69—72 pp.

Az elégtelen és a helytelen táplálkozás következményeinek enyhítése terén jelentős szerepet kell biztosítani a születésszabályozásnak.

CHANDRASEKAR, S. : Population Problems of Asia (Ázsia népesedési problémái), 73—79 pp.

Ázsia országait, kevés kivétellel a csökkenő halandóság, a magas születési arány, az elmaradott mezőgazdaság és az ipar hiánya jellemzi. Az egyetlen út a helyzet megjavítására a gazdaság gyors fejlesztése külső segítséggel és a születési arány drasztikus csökkentése. A tanulmány a négy legnagyobb ázsiai ország (Japán, India, Kína és Indonézia) népesedési politikájának irányát és eredményeit ismerteti — különös tekintettel a születésszabályozásra.

POPULATION STUDIES

a Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségkutató Bizottságának folyóirata

1963. No. 3.

STEWART, C. M. : Family Allowances Statistics in Great Britain. (A családipótlék statisztika Angliában.) 210—218 pp.

Angliában a családipótlék nyilvántartás kiterjed minden, legalább két-gyermekes családra és lényegében az egyetlen olyan folyamatos statisztikai forrás, amelyben az egyes családokban született összes gyermekek születési időpontját neg lehet találni. Nem szerepelnek a nyilvántartásban természetesen azok a családok, amelyekben a gyermekek már befejezték az iskolai tanulmányokat, illetőleg elmúltak 18 évesek. A szerző az itt kapott adatokat a továbbvezetett népességszám alapján megállapított gyermekszámmal összehasonlítva több, a jelenlegi angol családösszetétel változására vonatkozó megállapítást tesz.

FREEMAN, R., PENG, J. Y., TEKESHITA, Y., SUN, T. H. : Fertility Trends in Taiwan: Tradition and Change. (Termékenységi irányzatok Taiwanon: a hagyományok és a változások.), 219—236 pp.

Lehetséges, hogy Taiwan lesz az első olyan nagy termékenyséű ország, ahol a második világháború utáni időszakban a termékenység nagymértékben csökken. Ennek feltételezésére több okunk is lehet. Egyrészt nagyon csökkent a halandóság (7—8 ezrelék); a családok nagy része számíthat rá, hogy a született gyermekek valamennyien elérik a felnőttkort. Másrészt a modernizációs folyamat sokkal előbbre haladt, mint a többi nagy termékenyséű területen: kisebb az irni-olvasni nem tudók száma, nagyobb fokú az urbanizáció, több a nem-mezőgazdasági dolgozó, széles körben olvassák az újságokat, stb. A termékenység az utóbbi években valóban csökkent az egész szigeten, és ez a csökkenés főképpen a 30 éven felüli korcsoportokban mutatkozik; ez a család-

tervezés elterjedésének hatását mutatja. Több vizsgálat azt mutatta, hogy a családok nagy többsége helyesli a családtervezést. Ugyanakkor fenn kívánják tartani a régi kínai hagyományokat: a nagy családban való együttélést, az idős szülők eltartását a gyermekek által. A hagyományos szemlélet mutatkozik meg abban is, hogy arra a kérdésre, hogy akar-e még több gyermeket, a megkérdezett szülők elsősorban a már meglévő fiúk, és nem a meglévő mindkét nembeli gyermekek száma alapján válaszoltak igenlőleg vagy tagadólag. A vizsgálatok tanúsága szerint a megkezdett családtervezési programok meglehetősen sikeresek voltak.

BASAVARAJAPPA, K. G. : Effects of Declines in Mortality on the Birth Rate and Related Measures. (A halandóság csökkenésének hatása a születési arányszámra és az ezzel kapcsolatos mutatók.), 237—256 pp.

A szerző megkülönböztet a halandóság és a termékenység közötti valódi és látszólagos összefüggéseket. Az előbbieik esetében a korszpecifikus termékenységi arányszámok változnak meg a halandóság megváltozásának hatására, például a lecsökkent halandóság következtében az asszonyok kevesebb gyermeket kívánnak szülni. Az utóbbiak esetében a korszpecifikus termékenységi arányszámok nem változnak, mégis megváltozik a születési arányszám, mert a megváltozott halandóság módosítja a házasságban töltött idő hosszát, az özvegyesség előfordulási arányát a reprodukív életkorban. A szerző az utóbbi hatásokat vizsgálja meg olyan módon, hogy összehasonlít egy 3 bruttó reprodukciós együtthatójú és születéskor 30 év várható élettartamú stabil népességet egy másik, ugyanilyen házasságtermékenységgel, de születéskor 50 év várható élettartamú népességgel. A stabil népesség-modellek használata célszerűnek mutatkozott, mert megmutatta a különböző termékenység és halandóság értékek hatását a kormegoszlás abnormalitásaiból következő zavaró tényezők nélkül. A szerző az alábbi következtetéseket vonja le:

a) bár a halandóság csökkenése igen fontos tényezője a népesség növekedésének, a születési arányszámok különbségeinek megmagyarázásában sokkal kisebb a jelentősége, mert a házasságok termékeny korcsoportokon belüli aránya kis növekedését és a házasságban töltött potenciálisan termékeny élet átlagos tartamának kis meghosszabbodását nagymértékben ellensúlyozza a korstruktúra megváltozása,

b) emellett a házasságban töltött potenciálisan termékeny élet átlagos tartamának meghosszabbodása nem növeli ugyanilyen mértékben a termékenységet.

STYCOS, J. M. : Culture and Differential Fertility in Peru. (A kultúra és a termékenység-különbségek Peruban.), 257—270 pp.

Az 1940. évi perui népszámlálás adatainak elemzése azt mutatja, hogy az anyáknak a megfelelő korcsoportú nőkhöz viszonyított arányszámában és a 100 anyára eső születések számában jelentős különbségek vannak a városi spanyol, a vidéki spanyol és a vidéki indián lakosság között; éspedig a spanyolok körében a fiatalabb korosztályokban több az anya, mint az indiánok között, és ez az arányszám a vidéki spanyolok között nagyobb, viszont a városi lakosság körében több születés esik 100 megfelelő korú anyára. A szerző ezt az eltérő szexuális szokásokkal magyarázza és arra a következtetésre jut, hogy az indián anyanyelvű peruiak növekvő városiasodása és kulturális integrálása rövid távlatban növelni fogja a termékenységet.

LEASURE, J. W. : Factors Involved in the Decline of Fertility in Spain. (A termékenység csökkenésében szerepet játszó tényezők Spanyolországban.), 271—286 pp.

Spanyolországban a termékenység jelentősen csökkent a századforduló óta. A szerző megvizsgálja, hogy milyen tényezők játszottak ebben szerepet. Megállapítja, hogy sem az iparosodás, sem a városiasodás, sem az írni-olvasni tudás nem áll különösebben szoros kapcsolatban a házasságtermékenység alakulásával. Viszont nagy különbségek mutatkoznak Spanyolország egyes részei

között a házas termékenység tekintetében. A szerző ebből azt a következtetést vonja le, hogy a termékenység alakulását erősen befolyásolja az egyes vidékek népességének a többitől eltérő történelmi és nyelvi, tehát lényegében kulturális öröksége.

BADENHORST, L. T. : Family Limitation and Methods of Contraception in an Urban Population. (A családnagyság korlátozása és a fogamzásgátló módszerek egy városi népességben.), 286—301 pp.

A szerző ismerteti egy 1022 délafrikai fehér nőből álló reprezentatív minta vizsgálatának eredményeit a fogamzásgátlás gyakorlatára vonatkozóan. Megállapítja, hogy a párok nagyrésze alkalmazott fogamzásgátlási módszereket házasságuk kezdeténél valamennyi időszakában, jelentős azoknak az aránya is, akik ezt első termékenységük előtt tették. A családtervezés igen elterjedt a népesség körében. Előfordulnak még nem kívánt szülések. A családtervezés alkalmazása és a használt módszerek különbözőek az egyes vallási, nyelvi, foglalkozási és jövedelmi csoportokban.

STANOVNIŠTVO

a Jugoszláv Társadalomtudományi Intézet Demográfiai Kutató Központjának folyóirata
1963. JANUÁR — MÁRCIUS

TASIC, D. J. : Dugoročne promene starosne strukture stanovništva Jugoslavije. (Hosszúlejártaú változások a jugoszláv népesség korstruktúrájában.), 9—45 pp.

A szerző bemutatja a mai jugoszláv korstruktúrát, elemzi alakulásának okait, megvizsgálja a korstruktúra eltéréseit népköztársaságoként, foglalja össze a népesség elöregedésének hatásaival, az eltartottak (fiatalok és öregek) arányának csökkenésével. Hangsúlyozza a korstruktúra tanulmányozásának fontosságát, hogy előre fel lehessen mérni a népesség reprodukciójára gyakorolt hatását, végül javasolja, hogy állapítsák meg az optimális korstruktúrát, azaz a fiatalok és az idős emberek optimális arányát a népességben belül, hogy megfelelő népessépolitikai intézkedésekkel meg lehessen azt közelíteni.

BREZNIK, D. : Prognoze stanovništva Jugoslavije do 1981. godine. (Jugoszlávia népességének előreszámítása 1981-ig.) 46—72 pp.

A szerző ismerteti Jugoszlávia népességének ideiglenes előrebecslését 1981-ig. Az előrebecslésben figyelmen kívül hagyták a külső és az egyes népköztársaságok közötti belső vándorlásokat. A 10 évnél idősebb korosztályokra vonatkozóan változatlan halandóságot tétéleztek fel, a csecsemőhalandóság és a 10 éven aluli gyermekhalandóság kis csökkenésére számítottak. A termékenységnek tagállamonként eltérő alakulását vették alapul. A szerző megvizsgálja az előszámítás alapjául szolgáló hipotéziseket és kifejti véleményét, hogy a tervezett demográfiai elemzések után tudományosan megalapozottabb előrebecslést készíthetnek.

MACURA, M. : Pogled na demografske probleme savremene Afrike. (Áttekintés a modern Afrika demográfiai problémáiról.) 73—97 pp.

A gazdaságilag gyengén fejlett országok demográfiai problémáiról egyre nagyobb az érdeklődés. Ezt igyekszik kielégíteni ez a tanulmány. A szerző részletes áttekintést ad Afrika népességének fejlődési távlatairól, az egyes országok lakosságáról, a népmozgalmi mutatók alakulásáról, a népesség kor és nem szerinti összetételéről, a foglalkozási eloszlásról, az analfabetizmusról és a népesség iskolázottságáról.

A. R.—T. J.

IRODALOM

HOLZER, J.: *Podstawy analizy demograficznej.* (A demográfiai elemzés alapjai.), Warszawa, 1963. PWE. 400 pp.

A szerző egyrészt a lengyel Statisztikai Hivatal Demográfiai Kutatócsoportjában végzett elemzésekre, részben pedig a Varsói Társadalomtudományi Főiskolán tartott előadásaira támaszkodva írta ezt az összefoglaló jellegű kézikönyvet. Célja a demográfiai elemzések céljára szolgáló legalapvetőbb módszerek összegyűjtése és a nem szakemberek számára is érthető formában való bemutatása volt. Fejtegetéseit Lengyelország jelenlegi helyzetére vonatkozó számszerű adatokkal szemlélteti.

A könyv hét főrésze oszlik. A bevezető jellegű első részben a demográfia tárgyának és általános kérdéseinek ismertetése után rátér a demográfiai mutatószámok felépítésének elveire, a mutatószámok standardizálására, a szezonális vizsgálatára.

A második rész a demográfiai adatok forrásaival foglalkozik, részletesen ismerteti a népszámlálási kérdőívek összeállításának elveit, a folyamatos demográfiai nyilvántartás megszervezését.

A harmadik rész a világ és Lengyelország népességének számával és földrajzi eloszlásával, a negyedik a népesség nem, kor, családi állapot és foglalkozás szerinti megoszlásával foglalkozik.

A legnagyobb terjedelmű ötödik rész tárgyát a népmozgalmi jelenségek és az azokat mérő mutatószámok alkotják, bemutat több, a népmozgalom mérésére szolgáló szintetikus mutatószámot. A kohorszelemzéssel nem foglalkozik, viszont röviden kitér a potenciális demográfiára.

A vándormozgalmakkal foglalkozó hatodik rész után a befejező részben ismerteti a demográfiai prognózisok készítésének elveit és a különböző lengyel prognózisokat; ezeknek kidolgozásában maga is nagy szerepet játszott.

A lengyel előrebecslési gyakorlatban 1960-ig az olyan prognózisok uralkodtak, amelyekben a halandóságot és a születési arányszámot változatlanul vették. Az ilyen előrebecslések tehát arra a kérdésre adtak választ, hogyan alakulna az ország népessége és annak összetétele, ha ezek a népmozgalmi arányszámok változatlan szinten maradnának. Jelentőségük főképpen az, hogy felhívják a figyelmet a szükséges népességgpolitikai intézkedésekre. Ezeknek alapján Lengyelországban intézkedéseket hoztak a termékenység csökkentésére. A tervgazdaság számára viszont olyan előrebecslésekre van szükség, amelyek figyelembe veszik a születési és halálozási arányszámokban várható változásokat. Nyilvánvaló, hogy legalább három változatot kell kidolgozni: egy optimistát, egy pesszimistát és egy közbensőt.

A demográfiai előrebecslések készítését a következő, a gyakorlatban is egymást követő öt lépésben tárgyalja:

1. Megállapítják a népesség kiinduló nem és kor szerinti struktúráját, valamint területi eloszlását.
2. Végigkísérik a meglévő népesség alakulását a prognózis időszakában.
3. Meghatározzák a jövő születések számát. Ez az előrebecslés legproblematisabb része. Holzer számszerű példákon bizonyítja, hogyan kell erre a célra a korspecifikus mutatószámokat felhasználni.
4. Megállapítják az „eredményként kapott” demográfiai mutatószámokat.
5. A várható gazdasági fejlődés alapján megbecsülik a vándormozgalmat.

Holzer munkájának különleges érdeme, hogy igen világosan magyarázza meg a demográfiai elemzések módszereit és bő aktuális példaanyaggal szemlélteti őket. Kétségtelenül igen értékes kézikönyvet adott a lengyel demográfusok kezébe.

A. R.

TIBBITTS, C.: Handbook of Social Gerontology: Societal Aspects of Aging. (Társadalom-gerontológiai kézikönyv. Az öregedés társadalmi aspektusai.) — The University of Chicago Press, Chicago 1960. 770 pp.

Az Egyesült Államokban az utolsó évtizedben sokirányú és széleskörű kutatómunka folyt az öregedéssel kapcsolatos problémák tisztázására. A vizsgálatok egyik része az öregedés során fellépő biológiai és pszichológiai változásokkal foglalkozott, másik része pedig az öregedés társadalmi következményeivel. A szétágazó munkák összefogására, az eddig elért eredmények rendszerezésére és e témakör jövőendő kutatóinak kiképzésére alakult 1957-ben a michigani egyetemen, Ann Arborban az Inter-University Training Institute in Social Gerontology. Az új intézet egyik legsürgősebb feladatának tekintette, hogy kézikönyveket adjon ki, amelyek a kutatókat és társadalmi munkásokat eligazítják a gerontológia viszonylag fiatal, de máris rendkívül szerteágazó tudományában. Az intézet által kiadott első kézikönyv az öregedés biológiai és pszichológiai problémáival foglalkozott (J. E. Birren szerkesztette *Handbook of aging and the individual: psychological and biological aspects* — University of Chicago Press 1959), második kézikönyve pedig az öregedés társadalmi aspektusát tárgyalja.

A társadalom-gerontológiai kézikönyv tizenkilenc tanulmányból áll, és huszonhárom neves kutató közreműködésével készült. Szerzői között szerepel *Henry D. Sheldon* a Bureau of the Census demográfiai osztályának vezetője, *Leo W. Simmons* kultúrtörténész és *George Rosen* a Columbia egyetem professzorai és a legismertebb szociálgerontológusok, mint *Wilma Donau*, az ann arbori intézet igazgatója, *Harold L. Orbach*, *Otto Pollak* és *Clark Tibbitts*.

Szerkesztileg a kézikönyv három részre oszlik. Az első rész a szociálgerontológia szemlélet alapját tisztázza. Az első tanulmányt a szerkesztő, *Clark Tibbitts* írta és tanulmánya keretet ad a könyvben megjelent többi tanulmány számára is. *Tibbitts* ismerteti a szociálgerontológiai kutatások kialakulásának történetét, majd bemutatja a kutatások jelenlegi fő területeit; ezek szerinte a következők: 1. Az öregedés demográfiája. Vizsgálja az idős emberek arányát, súlyát az össznépeességben és ez arányban várható változásokat. Megfigyeli az öregek területi eloszlását, mobilitását, migrációs szokásait. 2. Az öregek magatartása és személyisége. E téren a vizsgálat célja az öregedéssel járó biológiai, pszichológiai és szituacionális változások hatásának felmérése az egyén magatartása és annak megfigyelése, hogy az egyén hogyan alkalmazkodik a változásokhoz. 3. Az öregedés kulturális és környezeti aspektusai: azaz mi a teljes környezet hatása az öregedő egyénre és mi az öregek hatása a környezet materiális kultúrájára, ideológiájára, értékrendszerére és magatartási formáira. 4. Az öregedés és a társadalmi szervezet kölcsönhatása. 5. Az öregedés és a gazdasági élet: a gazdasági fejlődés kihatása az öregek anyagi helyzetére; az öregek eltartásának módjai. 6. Az öregek politikai magatartása és szerepe. Az államszervezet intézkedései az öregekkel kapcsolatban és az öregek befolyása az államszervezet működésére.

Az első rész *Tibbitts* tanulmányán kívül még további öt tanulmányt tartalmaz, melyek közül kiemelkedik *Henry D. Sheldon* tanulmánya az öregekkel kapcsolatos demográfiai változásokról az Egyesült Államokban és *Leo W. Simmons* írása, mely az ipari társadalmat megelőző társadalmakban vizsgálja az öregek helyzetét.

A kézikönyv második része a biológiai és pszichológiai öregedés, a vagyoni helyzet és státuszváltozás és a technológiai és kulturális befolyások hatását tárgyalja az öregember helyzetére, szerepére és magatartására. E rész hat fejezete közül kiemelkedik az, melynek szerzői *Wilma Donahue*, *Harold L. Orbach* és *Otto Pollak*. Tanulmányuk a nyugdíjazás problémájával foglalkozik és különösen értékesek a nyugdíjas szerepre vonatkozó megállapításaik. A tanulmány kifejti, hogy a nyugdíjasok egyik legfőbb problémája, hogy nincs határozott

társadalmi szerepük: sem a társadalom nem állít fel velük szemben magartatási követelményeket, sem pedig maguk a nyugdíjasok nem alakítottak ki magartatásukkal kapcsolatos szabályokat. Ez nagyrészt azzal függ össze, hogy a nyugdíjas szerep történelmileg új, feltűnése az ipari társadalom fejlettebb stádiumához kapcsolódik és a produktívitas nagyarányú növekedése miatt lehetővé, illetve a családnak, mint gazdasági intézménynek a felbontása miatt vált szükségessé. Behatóan foglalkozik még a tanulmány a nyugdíjkorhatár kérdésével is, valamint a nyugdíjazás kihatásával az öreg ember családi életére.

A harmadik rész tanulmányai azt vizsgálják, hogy különféle társadalmi képződmények, szervezetek milyen feladatokat tölthetnek be az öregek életében, és hogy az intézmények szervezetek maguk milyen változásokon mehetnek keresztül a népesség előregedése következtében. *Gordon F. Streib* és *Wayne E. Thompson* a család szerepével foglalkoznak, azzal a intézménnyel, amelynek különösen nagy öregkorban a jelentősége, azáltal, hogy a többi társadalmi szervezetben, alakulásban az öregek aktív tevékenysége igen lecsökken. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a család intézménye az utóbbi időben erős változáson ment keresztül, és az öregek más családi elképzelésekkel rendelkeznek, mint amilyen családokkal ma szembetalálják magukat. Mindenféle változás ellenére azonban a családnak még ma is igen fontos funkciói vannak az öregek életében. *John W. McConell* az amerikai gazdasági rendszer és az öregek kapcsolatait elemzi, *George Rosen* pedig az egészségügyi szervezet és ellátás fejlődését tárgyalja az öregek egészségi problémáival kapcsolatban. További tanulmányok foglalkoznak az állami szervezeteknek, a helyi közösségeknek, az önkéntes szervezeteknek és a vallási szervezeteknek az öregekkel való kapcsolataival.

Cs. Sz. L.

L'évolution démographique de 1956 à 1976 en Europe Occidentale et aux Etats-Unis. (A demográfiai fejlődés 1956—1976-ig Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban.), O. E. C. E., 1961. 152 pp.

Az O. E. C. E. 1956-ban előrebecslést közölt Nyugat-Európa várható demográfiai fejlődéséről 1971-ig. Ennek a munkának folytatása a jelen kiadvány. Alapjául az egyes országok által kitöltött kérdőívek szolgálnak. Két részből áll: az első összefoglaló képet ad a tagországok és az Egyesült Államok népességének fejlődéséről, a második rész országonként közli az eredményeket.

A régebbi előrebecsléseket három, egy optimista, egy közepes és egy pesszimista változatban készítették. A jelen előrebecslés készítésekor ezt nem tartották szükségesnek, megelégedtek a legvalószínűbb közepes változattal. A 14 ország közül 10 változatlan termékenységet tételezett fel, Hollandia, Portugália, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok a termékenység kis csökkenésére számított. Egyes országok változatlan, mások általánosan csökkenő, ismét mások fiatalabb korban csökkenő, később állandó halandóságot vettek alapul előszámításaikban.

A népesség várt növekedése (figyelmen kívül hagyva a vándorlásokat) igen különböző:

- 0,5% Írországból (beleszámítva a kivándorlást),
- 5—10% Ausztriában, Belgiumban, az Egyesült Királyságban és Svédországban,
- 10—15% Németországban, Svájcban és Franciaországban,
- 15—20% Dániában, Olaszországban, Spanyolországban, Norvégiában,
- 20—30% Portugáliában és Hollandiában,
- 70% Törökországban.

A vizsgált területen a gazdaságilag aktív korú népesség lassabban fog nőni, mint a össznépesség, és általában fiatalodik. Törökország kivételével mindenütt nagyobb lesz az előrebecslések szerint az 1000 aktív korúra eső idős emberek száma 1976-ban. A fiataloknak az aktív korúakhoz viszonyított arányszáma Németországban, Ausztriában, Belgiumban és Spanyolországban nő, Hollandiában, Portugáliában és Svédországban csökken, egyébként csak kevéssé változik. Írország és Portugália kivételével nem számoltak sehol sem nagyobb nemzetközi vándormozgalommal.

A. R.

COLLVER, A.: *The Family Cycle in India and the United States.* (A családciklus Indiában és az Egyesült Államokban.) *American Sociological Review.* February 1963. Vol 28. No. 1. 86—99. pp.

A családciklus kutatása a nemzetközi irodalomban az utóbbi évtizedekben erősen fellendült, különösen *Glick* munkálkodása nyomán. Az elemzések során nyert mutatószámok összefoglalóan jelzik a családok keletkezésének, változásainak és felbomlásának folyamatát és igen alkalmasak nemzetközi, vagy dinamikus összehasonlításokra is.

Collver cikke az Egyesült Államok országos adatait az indiai Benares-ben végzett reprezentatív felvétel adataival hasonlítja össze és így kísérli meg a két alapvetően különböző társadalom családi ciklusainak összehasonlítását. Ami tanulmányának módszertani kérdéseit illeti, több érdekes mutatót vezet be, így például a házaspárok együttes továbbélési valószínűségét. E mutató továbbfejlesztése alkalmas lehet a családépítés és megszűnés demográfiai irányzatainak mélyebb elemzésére.

A házaspárok együttes továbbélési mutatója (couple survival rate) az x és az $x + n$ korintervallumra vonatkozó férfi és női továbbélési valószínűségeknek az életben levő első feleséggel továbbélő férfiak, illetőleg az életben levő első férjjel továbbélő nők arányaival való szorzásából adódik.

A cikk főbb adatai közül elsősorban a házasságkötéskor, az első és az utolsó gyermek születésekor betöltött életkort, valamint a házastárs halálakor betöltött korévek különbségeit kell megemlítenünk. A feleség oldaláról tekintve, a házasságkötés kori medján korév 1950-ben az Egyesült Államokban 22,8, a benaresi mintában 17,3 év, az első gyermek születésekor betöltött korév az Egyesült Államokban 24,5, Benaresban 20,9, az utolsó gyermek születésekor 28,8, és 39,7, míg az egyik házastárs halálakor 64,1 és 42,2 év. Különösen az utóbbi két adat esetében tapasztalható nagy különbség, az amerikai nők termékenysége a 30. életévtől kezdve gyakorlatilag elenyésző, míg az indiai nők csak a 40. életévük után hagyják abba a szülést. A házastárs halálakor betöltött korévről tapasztalható különbség a halandósági eltérésekkel magyarázható.

Részletes adatokat közül a szerző a benaresi mintából számított együttes továbbélési valószínűségekről. A 20—24 éves férfiak esetében ezer házaspár közül mindkét házasság életben van 944 esetben, a feleség meghalt 11 esetben, a férj 10 esetben, mindkét házasság meghalt 35 esetben. A 30—34 éves férfiaknál a megfelelő adatok már 773, 70, 57, 100. Figyelemre méltó az a körülmény, hogy sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy mindkét házastárs elhalálozik, mint annak, hogy közülük csak az egyik haljon meg.

A családok gyermekszámára — amennyiben az induló kohorszot végigkísérjük — nagy hatással van valamelyik házastárs viszonylag korai halála. A fel nem bomlott családok átlagos nagysága 7,12 volt, míg a felbomlottaké 4,25. Ez utóbbiak aránya állandóan nő, a propagatív kor felső határának elérésekor már csak a családok fele teljes.

Az Egyesült Államok és India összehasonlító adatai arra utalnak, hogy Indiában a rendkívül alacsony házasságkötési kor miatt a házaspárok nagy mértékben a közös, nagycsaládi háztartástól függenek. A nők termékeny időszakuk hosszú, a halandóság viszont nagy, ezért igen magas az eltartott gyermekkel rendelkező özvegyek aránya. A nagycsaládi szervezeten azonban többé-kevésbé áthidalja az anya vagy az apa halálának a gyermekek gazdasági helyzetére gyakorolt káros hatását. Az adatok e mellett arra is utalnak, hogy az özvegyek halandósága Indiában nagyobb mértékben haladja meg a házasságkötés, mint a fejlett országokban. A legfiatalabb korcsoportokban az özvegyek halandósága a házasságkötés tízszerese, és bár ez az arány a növekvő korral csökken, még az idősebb korcsoportokban is másfélszeres elhalálozási valószínűséget találunk. E jelenséggel magyarázható jórészt az a már említett körülmény is, hogy mindkét házasság halála valószínűbb, mint csak az egyiké, ugyanis a legtöbbször fertőző megbetegedésben vagy az igen rossz életkörülményekre visszavezethető egyéb halálokokban meghalt házastárs özvegyére e hatások ugyanúgy hatnak és rendszerint rövid időn belül halálhoz vezetnek. A házastársak halandóságának ilyen viszonya a kezdetlegesebb társadalmi-gazdasági körülményekre jellemző.

V. Gy.

CARTER, C. O.: *Changing Patterns of Differential Fertility in Northwest Europe and in North America.* (A társadalmi csoportok termékenységének változó sajátosságai Északnyugat-Európában és Észak-Amerikában.) *Eugenics Quarterly*, (Vol. 9.) 1962. szept. No. 3. 147—150 pp.

Az elmúlt évszázad folyamán Északnyugat-Európa és Észak-Amerika országaiban a foglalkozási csoportok társadalmi helyzete, valamint műveltségi színvonala és a termékenysége között negatív korreláció állott fenn. Ennek a jelenségnek a magyarázatát egyesek korábban a csoportok között fellépő genetikai különbségekben keresték. Újabban viszont általánossá vált az a felfogás, amely szerint a jelenség a születéskorlátozás hatékonyságának különböző mértékére vezethető vissza. Minél kedvezőbb helyzetben él ui. valamely csoport társadalmi és művelődési szempontból, annál szélesebb körben és eredményesebben képes a tervezett családnagyságot megvalósítani. Mivel a születéskorlátozás fokozatosan kiterjed a népesség minden egyes rétegére, ezen felfogásból kifolyólag a negatív korreláció csökkenésére lehet következtetni. Az újabb statisztikai megfigyelések ezt a következtetést megerősítik. Az alábbi 1. sz. tábla ide vonatkozó adatokat tüntet fel.

Az 50 évig terjedő életkorú, 10—14 éve házas nők átlagos gyermekszáma férjeik foglalkozása szerint csoportosítva Angliában és Walesben, 1951. évi adatok szerint

Foglalkozás	A csoport tagszáma az egész sokaság %-ában	Átlagos gyermekszám
Magasabbrangú hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak.....	4	1,73
Alacsonyabb rangú hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak.....	11	1,60
Üzlettulajdonosok	4	1,59
Tisztviselők	5	1,50
Szaktanácsadók	40	1,85
Segédmunkások	11	2,03
Tanulatlan munkások	9	2,12

A táblázat szerint Angliában és Walesben a szellemi dolgozók körében a legmagasabb társadalmi rangúak gyermekszáma a legnagyobb, míg a legalacsonyabb rangú tisztviselők a legkisebb, itt tehát a társadalmi helyzet és termékenység között pozitív korreláció áll fenn. Ezzel szemben a fizikai dolgozók körében negatív korreláció érvényesül. Hasonló képet adnak az Egyesült Államokra vonatkozó adatok a 2. tábla szerint.

A 35—39 éves, városokban élő, fehér, házas nők átlagos gyermekszáma férjeik foglalkozása szerint az Egyesült Államokban, 1950 évi adatok szerint

Foglalkozás	A csoport tagszáma az egész sokaság %-ában	Átlagos gyermekszám	Változás 1940 óta %
Magasabbrangú szabadfoglalkozásúak	14	1,74	+12
Tőkések	24	1,90	+ 8
Tisztviselők	20	1,76	+ 7
Szaktanácsadók	31	2,06	— 5
Segédmunkások	6	2,16	— 6
Tanulatlan munkások	5	2,51	— 6

A táblázat utolsó oszlopa mutatja, hogy az 1940. évhez képest az átlagos családnagyság a szellemi dolgozók körében növekedett, mégpedig a legnagyobb mértékben a szabadfoglalkozásúak között, ugyanakkor a fizikai dolgozók csoportjaiban csökkent. Említést érdemel, hogy Franciaországban az 1954. évi népszámlálás szerint a 10 év óta házasok között szintén a szabadfoglalkozásúak

kozásúak családnagysága volt a legnagyobb (2,5 átlagos gyermekszámmal) a szellemi dolgozók csoportjában.

A jövő fejlődés irányzata tekintetében a tervezett családnagyságra vonatkozó reprezentatív felvételek nyújtanak tájékoztatást. Az Egyesült Államokban 1955-ben végzett ilyen felvételek szerint a 18—24 éves fehér házas nők körében a tervezett átlagos gyermekszám a városi népesség keretében a férj foglalkozásának társadalmi rangjával pozitív korrelációban áll; így a magasabb színvonalú szellemi foglalkozások esetében 3,4, alacsonyabb fokú fizikai munkát végzőknél 3,1. A mezőgazdasági népességnél a tervezett átlagos családnagyság viszont 3,6, itt tehát külön sajátosság érvényesül.

A kívánt gyermekszám a házas nők iskolai végzettségének fokozatával szintén pozitív összefüggést mutat, egyetemi végzettséggel rendelkezőknél 3,3, a középiskolásoknál 3,1—3,0, középiskolai képzettség nélkülieknél viszont 3,3. Nyugat-Németországban 1959 évben tartott reprezentatív felvétel hasonló képet adott, bár az átlagos gyermekszám és annak a társadalmi csoport jellegétől függő változása kisebb méretű volt. Az eddigi tapasztalatok szerint a magasabb társadalmi és műveltségi színvonalú családokból a gyermekek nagyobb százalékban törekednek felsőiskolai végzettségre. Erre való tekintettel a fent nevezett országokban a termékenység ismertett sajátosságaiból arra következtethetünk, hogy a jövőben az új nemzedék művelődési és szellemi színvonala emelkedni fog.

Th. E.

DOUSA, J.: *Problemy zjstovani perspektivni skladby domácnosti*. (A háztartások összetételének távlati meghatározásával kapcsolatos problémák.) *Statistický Obzor*, 1959. No. 12. 536—544 pp.

A távlati tervek készítésénél egyre nagyobb jelentőséggel kerül előtérbe a családok, háztartások jövőbeni számának és nagyságának ismerete. Ebben a vonatkozásban a legjelentősebb probléma a tagok száma szerinti megoszlás előrebecslése. A szerző tanulmányában arra a kérdésre kíván választ adni, hogy Csehszlovákiában — területi részletezésben is — 1970-ben a háztartások hány százaléka lesz 1, 2, stb. tagú. A háztartások tényleges nagysága igen sok, kölcsönösen összefüggő, gazdasági, társadalmi, műveltségi, tradicionális tényező hatásának függvénye. Ezt figyelembe véve is eléggé szoros kapcsolat áll fenn a háztartások tagszám szerinti megoszlása és a háztartások átlagos nagysága között. Ha tehát ismerjük a háztartások átlagos nagyságát, az a feladat, hogy keressük az átlaghoz tartozó alapsokaság gyakorisági megoszlását. A háztartások tagszám szerinti megoszlásának jellemzője a megoszlás aszimmetriája, annál nagyobb mértékben, minél alacsonyabb az átlag. Jellemző még, hogy a sor az értékeket csupán az eggyel kezdődő természetes szám-sorban veszi fel. A vázolt tulajdonságokkal rendelkező gyakorisági megoszlások leírására a matematikai statisztikában általában használatos modellek közül — a szerző szerint — leginkább a *Poisson*-féle megoszlás felelne meg, azzal, hogy ez az egyenlet 0-val kezdődő értékeket vesz fel, 0 tagból álló háztartás viszont természetesen nem lehetséges. Ezért az egyenletet át kell alakítani.

A *Poisson*-féle gyakorisági megoszlás átalakított alakja:

$$p(x') = \frac{e^{-\lambda'} \cdot \lambda'^{x'}}{x'!}$$

amelyben λ' és x' az eredeti egyenlet 1-gyel csökkentett értékei ($\lambda' = \lambda - 1$ és $x' = x - 1$), annak a kikötésnek megfelelően, hogy x csak 1-gyel kezdődő értékeket vehet fel. Az egyenletben λ a háztartások átlagos nagysága és x a háztartásban élő személyek száma. Ilyen módon tetszőleges x és λ esetében kiszámíthatjuk az adott nagyságú háztartás előfordulási gyakoriságának valószínűségét. A szerző ellenőrzésként az 1950. évre megyénként kiszámított valószínűségeket egybevetette a tényleges előfordulásokkal. A számított értékek elég jól megközelítették a tényleges értékeket. Az eltérések közgazdasági elemzése alapján bizonyos korrekciókat lehetett végezni az 1970-re előreszámított

adatokon. A közgazdasági korrekció elvégzése után el kell végezni még bizonyos matematikai korrekciókat, hogy ne változzon a háztartások nagyságának mérlegelt átlaga, a százalékos megoszlás összege 100 maradjon és ne növekedjék az utolsó, nyílt intervallum átlaga.

DOUSA, J.: K otázce zvyšování standardu bydlení v CSSR. (Hozzászólás a lakásszínvonal emeléséhez a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban.) Demografie, 1961. 4. 293—300 pp.

A lakásprobléma megoldásának legfontosabb két előfeltétele, hogy minden háztartásnak önálló lakása legyen és, hogy a lakásoknak a lakóhelyiségek száma szerinti összetétele feleljen meg a háztartások nagyságának, ill. összetételének. Az olyan háztartás, amely 5 felnőtt személyből áll, nyilvánvalóan más igényeket támaszt a lakás nagyságával és elrendezésével szemben, mint pl. a 2 felnőttből és 3 gyermekből álló háztartás. A szerző tanulmányában megkísérli a háztartások tagszám szerinti alakulásának előrebecslését (lásd a szerző vonatkozó tanulmányának ismertetését) tovább részletezni a felnőtt és 15 éven aluli személyekre bontva, majd vizsgálja, hogy a különböző összetételű háztartások optimális lakásigénye hogyan és milyen szakaszokban lesz kielégíthető.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság népgazdaságának 1980-ig terjedő távlati tervei szerint a lakásszínvonal emelése 3 fő szakaszban történne. Az első szakaszban, 1970-ig bezárólag minden háztartás önálló lakást fog kapni. A második szakaszban, 1980-ig úgy kell emelni a lakás-színvonalat, hogy minden felnőtt személynek önálló lakóhelyisége legyen és 2 gyermekre jusson önálló tanuló-hálószoba. A harmadik szakaszban, 1980 után minden háztartás számára arányos — a háztartás különböző fejlődési szakaszának megfelelő lakás áll rendelkezésre, oly módon, hogy a lakásalapon belül már nem lesz szükséges tovább emelni a nagyobb lakások arányát.

A háztartásoknak a 15 éven aluli gyermekek száma szerinti megoszlásra vonatkozóan a Statisztikai Hivatal végzett becslést (a demográfiai mutatók eddigi kedvezőtlen fejlődésének mérséklődését feltételező, ún. „B” változat alapján). A háztartások nagyság szerinti összetételének alakulására vonatkozó számítás egybevetésével készült gyakorisági megoszlás képezi a mérleg egyik oldalát. A megoszlás tartalmazza a leggyakrabban előforduló háztartás-típusok arányát 1980-ra. (Pl. 2 felnőtt 0 gyermek 24,7%, 2 felnőtt 1 gyermek 13,8% 3 felnőtt 0 gyermek 13,1%, 2 felnőtt 2 gyermek 12,6%, 3 felnőtt 1 gyermek 6,1%, 2 felnőtt 3 gyermek 5,1% stb. — A lakásigény szempontjából a 15 éven felüli gyermekek már felnőttnek minősülnek.) A mérleg másik oldala a lakásalap, amelynek struktúráját a háztartások változtató struktúrájának megfelelően kell alakítani, a távlati terv elveit figyelembe véve.

A tanulmány rámutat, hogy az említett első szakaszban a lakásalap kedvezőtlen összetételének minden hiányosságát még jelentős mértékű magas szoba-számú új építkezés sem fogja tudni felszámolni. Lényeges hiány lesz még pl. a nagyon gyakori 2:1 típusú háztartások lakásellátásában, amelyek ebben az időben átlagosan nem kaphatnak egy szoba-konyhásnál nagyobb lakást. (Az 1980-ra előirányzott és a háztartások változó összetételének, a kívánt szinten, megfelelő lakásszínvonal eléréséhez az új építkezéseken kívül a régi lakásalap összetételét is javítani kell. A megfelelő mellékhelyiségekkel amúgy sem rendelkező lakásokból 1980-ig legalább 140 000 egy-lakóhelyiségű lakást kellene összevonni 70 000 korszerűsített két-lakóhelyiségű lakássá, további 50 000 egy-helyiségű és 50 000 két-helyiségű lakást pedig 50 000 három-helyiségű lakássá.)

A lakóhelyiségek száma és a háztartáson belül élő családtagok száma közötti optimális arányt azonban csak akkor lehet elérni tekinteni, ha már az egy-gyermekes házaspár 3 szobás lakást kaphat, amely teljes mértékben elegendő lenne egy további gyermek születése esetén is. Hasonlóképpen a 3:1 és a 2:1 típusú háztartásoknak 4 szobás lakást kellene kapni.

A lakás-színvonalal kapcsolatos kívánalom még, hogy a háztartás fejlődése, ill. átalakulása folyamán a költözködés szükségessége a lehető legkorlátozottabb legyen. Ehhez az szükséges, hogy már 2:1 típusú háztartás olyan

lakást kapjon, amelyik megfelel a 2:2, vagy 3:0 típusú való átalakulás esetében is.

Érdekes gondolat még a fiatal, új-házassaladok ún. „beköltözési” lakása. Ez egy modern, esetleg szálloda típusú garzon-lakás. Ebben addig maradnának, amíg nem születik gyermek. Gyermek születése után viszont igényjogsultakká válnának olyan lakásra, amely megfelelő lenne második, esetleg harmadik gyermek születése esetén is.

T. J.

HYRENIUS, H. : Demometric analysis by the use of electronic computers. (Demometriai elemzés elektronikus számológépek felhasználásával.) Statistisk Tidskrift, Vol. 10. No. 11. 1961. 691—694 pp.

Az elektronikus számológépek elterjedése rendkívül nagy hatást gyakorol majdnem minden tudományág fejlődésére. A legutóbbi időben a természettudományokon túlmenően új vizsgálati területekkel bővítette és új kutatási módszerekkel gazdagította (hogy csak néhány példát említsünk) a közgazdaságtant, a nyelvészetet, a történelemtudományt, a hadtudományt sőt a zenetudományt, a pszichológiát, stb. is. Nagymértékben növelte a vizsgálatok sebességét, valamint pontossági fokát és jelentősen csökkentette a munkák költségeit. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az új technika lehetőségeit még távolról sem használta ki a demográfia, kivéve talán a népmozgalmi statisztikai adatok előállítását. A számológépek alkalmazása mélyebb és hatásosabb demográfiai elemzésekre egyelőre még a jövő feladata. Az előrehaladást próbálta meggyorsítani a Nemzetközi Népesedési Unió, amikor az 1961-es New Yorki konferencia napirendjére tűzte az elektronikus számológépek demográfiai alkalmazásának problémáját.

Hyrenius professzor dolgozatában a vázolt kérdésekhez kapcsolódó, igen aktuális gondolatokat tárgyal. Az elektronikus számológépek demográfiai alkalmazásai általános elveinek összefoglalása után olyan speciális programok lépésről-lépésre való megszerkesztését ismerteti, amelyek ún. demográfiai modellekké egyesíthetők. „Teljes modell” olyan konstrukciót jelent, amely többé-kevésbé reprezentálni tudja a demográfiai tényezők és a népesség struktúrája közti összes főbb relációkat. Egyéb tényezők későbbi figyelembevételével a modell még valóságghűbbé tehető és alkalmassá válhat a demográfiai és szocio-ökonomiai tényezők kölcsönhatásának vizsgálatára. Ezzel kapcsolatban a szerző emlékeztet arra, hogy néhány évvel ezelőtt már javasolta a „demometria” kifejezés használatát a demográfia mennyiségi vonatkozásainak, valamint a demográfiai változók és a demográfiai struktúra formális kapcsolatait tanulmányozásának jelölésére. Úgy látja, hogy a modell-szerkesztések további fejlődése indokolttá teszi e terminológia bevezetését.

T. K.

DALENIUS, T. : Automatic estimation of missing values in censuses and sample surveys. (Összeírások és mintavételi megfigyelések hiányos adatainak automatikus becslése.) Statistisk Tidskrift, Vol. 11. No. 7. 1962. 395—400 pp.

A szerző, a Stockholmi Egyetem docense, a *Svéd Társadalomtudományi Kutatási Tanács* munkatársa, a véges minták elméletének és alkalmazásainak egyik legkiválóbb fiatal szakértője, 1960—61-ben az USA Kormánya Nemzetközi Oktatási Csere Programjának támogatásával tanulmányutat tett az Egyesült Államokban. Többek között lehetősége nyílt arra, hogy tanulmányozza a népszámlálás adatainak automatikus feldolgozását és betekintést nyert a *Dr. M. H. Honsen* által vezetett kutatócsoport munkájába. Itt ismerkedett meg a referált dolgozatban tárgyalt problémákkal, melyek az adatfeldolgozások automatizálásának elterjedésével minden bizonnyal a hazai gyakorlatban is felmerülnek majd.

A népszámlálások és mintavételi megfigyelések egyik legfontosabb hibaforrása a hiányos és téves összeírási adatok. Ezek hatásának kiküszöbölésére már hosszú ideje komoly erőfeszítéseket tesznek a világ statisztikusai, lényeges módszertani előrehaladás azonban csak a közelmúltban történt, lényegében az elmúlt három évtizedben.

A harmincas években a mintavételeknél felmerülő nem „kiválasztási torzítások” kiküszöbölése volt a vizsgálatok fő témája. (Ilyen hibák pl. az ún. tudatos kiválasztással készülő minták velejároi.) A negyvenes évek elején a nem-válaszolási problémák vonták magukra a statisztikusok érdeklődését. A felvételeknél előforduló nagyszámú nem-válaszolás ugyanis lényegesen torzítja a vizsgálatok alapadatait. Rövidesen hatásos sémákat dolgoztak ki az ilyen jellegű hibák hatásainak kiküszöbölésére. A negyvenes évek végén pedig támadást indítottak az összeírások adatbevallási hibáinak problémája ellen.

Az ötvenes években, az elektronikus számológépek egyre gyorsabb elterjedésével gyökeres átalakuláson ment át a statisztikai adatfeldolgozás technológiája. Az Egyesült Államok Népszámlálási Hivatala például UNIVAC típusú adatfeldolgozó rendszer felhasználásával igen hatásos módszereket alkalmazott összeírások és mintavételi megfigyelések kérdőíveinek ellenőrzésére, a hibás adatok felderítésére, szükség és lehetőség szerint a hibák kijavítására, továbbá a hiányos értékek becslésére.

A szerző célja ezen utóbbi módszerek ismertetése, de tanulmányában felvet néhány, a módszerek általánosítási lehetőségeivel és elméleti megalapozásával kapcsolatos matematikai jellegű problémát is. A tárgyalt kérdések aktualitását növeli az a tény, hogy a szakirodalom általában csak az elektronikus számológépekben rejlő lehetőségeket veti fel, technikai és módszertani jellegű kérdésekkel viszont alig foglalkozik.

Az ismertetett eljárás lényege a következő: Egy n ismérvre kiterjedő felvétel esetén egy-egy összeírt személy adatai az n -dimenziós tér vektoraival, ún. „válaszvektor”-okkal jellemezhetők. [Pl. három ismérv: nem, kor és családi állapot esetén egy 29 éves házasságú nő válaszvektora az 1960. évi magyar népszámlálás kódrendszerét használva: (2, 29, 2)]. Bizonyos személyeknél a válaszvektor valamely [esetleg néhány] komponense hiányzik. [A fenti példában előfordulhat, hogy a születési évet valamely okból nem írták össze. Ekkor a válaszvektor pl. (2, —, 2) alakú.] Az adatfeldolgozás során a számológépbe érkező válaszvektorok folyamában egy ilyen nem teljes vektor fennakadást okoz. A hiányzó érték kézi úton történő revíziója és pótlása nagymértékben lecsökkenti az adatfeldolgozás sebességét, ezáltal a számológép alkalmazásával járó előnyök egy része elveszne. Ezért a feldolgozás megindulása előtt a gép memóriáegységébe (az előző összeírások, folyamatos adatgyűjtések, stb., eredményei alapján) olyan válaszvektorokat helyeznek el, amelyek $(n-1)$ komponense megegyezik a hiányos válaszvektor meglévő $(n-1)$ komponensével, a hiányzó komponens helyén pedig a lehetséges leggyakoribb érték áll. [Az előbbi példának megfelelő válaszvektor a gép memóriájában: (2, 40, 2) lehet.] A feldolgozás során valahányszor teljes válaszvektor kerül a gépbe, a memóriában levő vektor kérdéses n -edik komponense helyébe mindig az éppen feldolgozandó személy válaszvektorának n -edik komponense kerül. Ha azonban egy hiányos válaszvektor adatai kerülnek feldolgozásra, akkor a gép automatikusan olyan válaszvektorral dolgozik tovább, melynek $(n-1)$ komponense azonos a beérkező vektoréval, az eredetileg üresen álló helyen pedig a memóriában levő megfelelő vektornak a kérdéses helyen szereplő komponense áll.

E javítások egy komplex adatfeldolgozás részei és nem önálló, független operációk. Ez a tény az elektronikus adatfeldolgozás gazdaságosságát növeli. A gép egyidejűleg jelzi a javítások számát is. A kapott számok az elsődleges feldolgozási adatok minőségének jó mutatói. Túl gyakori javítás esetén a feldolgozás leállítható. Az ismertetett technika elméletileg még nem kellően megalapozott, azonban néhány körülmény alátámasztja alkalmazásának jogosságát. A szerző felvet néhány olyan [a különböző javítási technikák közül a „leghatásosabb” kiválasztásával, valamint a javítási technikák egy igen realisztikus modelljének megszerkesztésével kapcsolatos] problémát, amelyek megoldása elősegítené a módszer elméleti megalapozását.

Érdeemes megjegyezni, hogy az alkalmazott elektronikus számológépek kapacitásának várható növekedése kézenfekvővé teszi az összeíróvekek hagyományos revíziójának, illetve a revízió általánosításának formalizálását és gépi programozását. Ezáltal hiányos adatok automatikus javításának módszerei tovább tökéletesíthetők. Például a számológép memóriájában elhelyezett

válaszvektorok számának növelése lehetővé teszi, hogy a javításnál ne csak az illető személy lakhelyét, hanem a családon belül elfoglalt helyzetét stb., is figyelembe vegyük. Vagy a hiányos adat pótlásánál ne csak az előző, $n-1$ azonos komponenssel rendelkező teljes válaszvektor n -ik adatát, hanem pl. az előző 10 vagy 100 teljes válaszvektor megfelelő n -ik komponense *leggyakoribb* értékét vegyük figyelembe. Egyébként a kérdéskör vizsgálatában még további gyors előrehaladás várható. A dolgozat hatásosan irányította e témára a statisztikusok figyelmét.

T. K.

GIBBS, J. C.—MARTIN, W. T.: *Urbanization, Technology and Division of Labor*. (Városiasodás, technika és munkamegosztás.). *American Sociological Review*, 1962. No. 5. 667—677 pp.

A nagyvárosok fejlődését döntően befolyásolja az a tény, hogy a lakosság szükségleteit kielégítő fogyasztási javakat a városokon kívül eső területekről kell importálni. Az árucikkeknek nagyobb távolságról való tömeges szállítását részben fokozott munkamegosztás, részben a műszaki fejlettség teszi lehetővé. Ebből következik, hogy a városiasodás, a műszaki fejlődés és a munkamegosztás között szoros kapcsolat áll fenn. A dolgozat tárgya e kapcsolat számszerű lemerése.

Mint a szerzők részletesen kifejtik, a nagy távolságról való áruszállítások egyik legfontosabb előfeltétele az árutermelés *regionális* sajátosságainak kialakulása. Ez egyidejűleg az áruk mind több válfajának előállítását és forgalomba hozatalát eredményezi. Ugyanakkor a sok különböző természetű áru termelése, valamint szállítása és forgalomba hozatala a munkamegosztás fokozódását, és így a foglalkozások számának állandó növekedését hozza magával. Ezen folyamat következményeképpen egészen új termelési eljárások és termékek jönnek létre, ami a munkamegosztást és a foglalkozások differenciálódását még inkább előmozdítja.

Az árutermelés geográfiai szétterülése (diszperziója), továbbá az árufajták szaporodása az urbanizálódás fokát nagy mértékben befolyásolja az alábbi összefüggéseknek megfelelően: I.a) Az urbanizálódás foka egyenes arányban növekszik a munkamegosztással. I.b) A munkamegosztás viszont egyenes összefüggésben áll a fogyasztási javak termelésének geográfiai diszperziójával. II.a) Az urbanizálódás mértéke arányos a technikai fejlődéssel. II.b) A technikai fejlődés pedig pozitív kapcsolat alapján függ össze a fogyasztási javak geográfiai diszperziójával. III.) Végül a munkamegosztás és a műszaki fejlettség között szoros korreláció áll fenn.

A felsorolt összefüggések igazolására és lemerésére szükség van az említett mozzanatok számszerű jellemzésére. E tekintetben a dolgozat az Egyesült Nemzetek által összegyűjtött statisztikai adatokra támaszkodik. Legfontosabb a munkamegosztás mérőszámának a meghatározása. Első közelítésben erre a célra felhasználható a munkaerőnek 9 különböző iparág szerinti való összetétele, ami 45 országra nézve az ENSZ összeállításában rendelkezésre áll. Ha x_i jelzi az i -ik iparágban foglalkoztatottak számát, úgy a munkamegosztás mérőszámát az:

$$1 - \frac{\sum x_i^2}{(\sum x_i)^2}$$

képlet adja meg, ahol az összegezést a 9 iparágra nézve kell elvégezni. Amennyiben az egész munkaerő egyetlen iparágban nyer alkalmazást, úgy e mérőszám értéke: 0 —. Viszont a munkaerőnek a 9 iparág között való egyenletes elosztása esetében a mérőszám maximális értékű: 0,8889.

A műszaki fejlettség mérőszáma gyanánt a szerzők a fejenkénti átlagos energiafogyasztást veszik megfelelő fűtőértékű széntonnában kifejezve. Az urbanizálódás mértékét az ország egész népességéből a nagyvárosokra eső hányad szolgál.

Végül szükség van a fogyasztási árubehozatal ún. külső diszperziójának számszerű jellemzésére. Amennyiben a vizsgált országnak egy bizonyos i jelzésű országból származó behozatalát: x_i és ezen ország középpontjának a vizs-

gált ország központjától számított távolságát: y_i jelzi, úgy a szóban forgó mérőszám képlete:

$$\frac{\sum x_i y_i}{P} 1000,$$

ahol P a vizsgált ország népessége, és az összegezést minden országra ki kell terjeszteni, ahonnan behozatal érkezik.

A fenti mérőszámokat a szerzők 45 országra nézve állapították meg. Az alábbi táblázat tartalmaz néhányat az adatok közül:

Ország	Az urbanizálódás foka (%)	Az ipari munkamegosztás mérőszáma	A műszaki fejlettség foka	A behozatal diszperziójának mérőszáma
Argentina (1947).....	44,6	0,8147	0,76	604
Ausztria (1951)	37,7	0,7911	1,54	257
Ausztrália (1947)	55,4	0,8348	3,12	1457
Belgium (1947)	41,4	0,7969	0,28	793
Ceylon (1946)	9,5	0,6723	0,08	197
Egyiptom (1947).....	19,6	0,6394	0,22	143
Franciaország (1951)	34,7	0,8100	2,03	360
India (1951).....	7,8	0,4788	0,10	34
Pakisztán (1952)	5,1	0,4033	0,04	42
Svédország (1950)	22,4	0,8007	3,22	873
Egyesült Királyság (1951)	71,5	0,7687	4,42	1188
USA (1950)	55,9	0,8130	7,74	381

Az I—III. tételek érvényességének igazolására a szerzők meghatározták a fenti táblázat számoszlopai között fennálló rangkorreláció mérőszámait. Ezek 0,91 és 0,79 értékhatárok közé esnek, ez mutatja, hogy a mérőszámok által jellemzett mozzanatok között tényleg szoros korreláció áll fenn. A szerzők további vizsgálatot végeztek arra nézve, hogy a különböző nagyságcsoportokba tartozó városok népességi hányadai és a technikai fejlettség mérőszámai között milyen szoros korreláció állapítható meg. A számítások szerint a 10 000-nél kisebb népességű városok esetében a korreláció mérőszám 0,45—0,07 között ingadozik, míg a 10 000-nél nagyobb népességű városoknál a korreláció határértékei: 0,55 és 0,79. Ez összhangban áll azzal az előző megállapítással, hogy elsősorban a nagyvárosi urbanizálódás függ a technikai fejlettségtől.

Befejezésül a szerzők rámutatnak annak a felfogásnak tarthatatlanságára, hogy az urbanizálódás fokát az uralkodó társadalmi és kulturális értékrendszer, illetőleg ideológia határozzák meg. A társadalmi értékszemlélet bizonyos határok között befolyásolhatja a városiasodást, de ennek magas fokához az elsődleges feltétel a technikai fejlettség és a kellő munkamegosztás. Csak ezek követelményeképpen mozdíthatja elő azután az urbanizálódást bizonyos mértékig a társadalmi értékrendszer.

Th. E.

PRZELAKOWSKI, W.: Rozwój gospodarczy a wzrost ludności poszczególnych regionach ekonomicznych Polski. (A gazdasági fejlődés és a népesség növekedése Lengyelország egyes gazdasági övezeteiben.) Ekonomista. 1963. No. 2. 397—412 pp.

Az utóbbi időben különösen a nyugati országokban foglalkoztak sokat a gazdasági fejlődés és a népesség növekedése közötti kapcsolattal. A cikk ehhez a problémakörhöz kíván hozzájárulni az elmúlt évtizedre vonatkozó lengyelországi adatok alapján. A vizsgálat céljára a szerző hét gazdasági övezetre, régióra osztja fel az országot, és ezeknek adatait hasonlítja össze.

A következő gazdasági mutatószámokkal foglalkozik: az egyes régiók részaránya az ország összes ipari termelésében és termelt, illetve felosztott nemzeti jövedelmében; az egy lakosra számított nemzeti jövedelem; a lakosság

egy lakosra számított pénzjövedelme; az egyéni jövedelmekből származó fogyasztás egy lakosra számítva; a dolgozók száma az ország összes dolgozóhoz viszonyítva, illetve a dolgozók számának növekedése; a lakosság megoszlása népgazdasági ágak szerint. Ezek után a következő demográfiai mutatószámokat hasonlítja össze: a házasságkötési, születési és halálozási arányszámok, a természetes szaporodás; vándorlások a régióon belül, az ország jelenlegi határain belül, a hazatelepültek bevándorlása; a vidéki és városi lakosság aránya; a nem aránya; a népesség korstruktúrája. Mindezeket az adatokat régiónként vizsgálja és többnyire tízéves (1950—1960) időszakot tekint át.

A demográfiai adatok között feltűnik, hogy az északi területekben, amelyek gyors ütemben iparosodnak és végig az országos átlagnál nagyobb fejekénti jövedelmet mutattak, volt kiugróan a legnagyobb a természetes szaporodás és a bevándorlás is. Ez a — nagyobb részben Németországból a második világháború után visszaszerzett — terület fogadta be a többi régiókból elvándorlók 49%-át és a hazatelepülők 20%-át.

Általában igen nagy mértékű volt a vándorlás: az ország lakosságának 262,7 ezreléke változtatta meg lakóhelyét 1939 és 1950 között, és az 1950—1960 időszakban is igen nagy volt a városokba vándorlás: a városok lakossága átlagosan 9,45%-kal nőtt. Általában több nő vándorolt a városokba, ezért a városokban nagyobb a nőknek a férfiakhoz viszonyított aránya. A délkeleti régió kivételével mindenütt csökkent a 15—59 éves, munkaképes korú felnőttek aránya, viszont nőtt mind a 15 éven aluliak, mind pedig az 59 éven felüliek aránya.

A szerző végül megállapítja, hogy bár nem ismerjük pontosan a termékenységet meghatározó tényezőket, — bizonyos szerepük van gazdasági, társadalmi, éghajlati, faji, sőt politikai tényezőknek is, — kétségtelen, hogy a gazdaságiak a legfontosabbak. Az összefüggés kétoldalú, a demográfiai változások lényegesen visszahatnak a gazdasági életre. A munkakereslet — bár másképpen, mint a kapitalizmusban, — a szocializmusban is befolyásolja a népmozgalmat.

A. R.

INDEX 25.191

D E M O G R Á F I A

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: dr. Szabady Egon

Szerkesztőség: Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, II. Buday László u. 1.

Telefon: 358-530

Kiadóhivatal: Budapest II. Keleti Károly utca 18/b. Telefon: 358-530

Kiadja: a Statisztikai Kiadó Vállalat

Felelős kiadó: Hajdu Györgyné

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Előfizetési díj fél évre 32,—, egész évre 64,— Ft.

Csekkzámlaszám: egyéni 61 272, közületi 61 066 (vagy átutalás az MNB

S. sz. folyószámlájára)

63.3237 Athenaeum Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Soproni Béla igazgató